

Ágoston Gábor – Sudár Balázs

Gül Baba

és a magyarországi bektasi dervisek

Terebess Kiadó
Budapest, 2002

A borító Eisenhut Ferenc: Gül Baba halála (1886) c. festménye alapján készült
Köszönetet mondunk az ankarai Magyar Nagykövetségnek, hogy a
rezidenciát díszítő festmény reprodukcióját rendelkezésünkre bocsátották.

A kézirat 1998-ban került lezárásra

Kiadta a Terebess Kiadó Budapesten, 2002-ben
<http://www.terebess.hu>
A kötetet tervezte és a kiadásért felel Terebess Gábor
Szerkesztette: Sudár Balázs
Műszaki szerkesztő: Bozzay Kristóf
Készült a Szegedi Kossuth Nyomda Kft. üzemében
ISBN 963 9147 51 6
TE 61

Bevezetés

Minárek erkélyeiről dallamos ezánt zengő müezzinek, dzsámik és mecsetek imaszőnyegein kuporgó, fátyolos hangon Koránt recitáló éltes imámok, aranyos betűkkel díszített régi arab, perzsa és török nyelvű vallási műveket, jövőbe látó tudós könyveket lapozgató turbános törökök és bosnyákok, az esti mecsek pislogó világánál Koránt másoló muszlimok, füstölők illatától bódult, kerengő dervisek, Mekkát megjárt muszlim zarándokok, tengerek és szárazföldek vándorai, Allah iránti szerelmüket versben megéneklő, réveteg tekintetű szúfik, török végvárok bajvivőit énekekkel buzdító, hőstetteiket zengő lantos költők. Mindennapi szereplői egy rég letűnt világnak. Megszokott alakjai egy idegen kultúrának, egy más világlátásnak, amely Magyarországon nem tudott gyökeret eresztetni, mert ez a föld egy régebben meghonosodott kultúrának volt hazája, és ez a hazai kultúra elszívott előle mindent, nem hagyván számára forrást.

E kultúra a 17. század végén az oszmánli török katonákkal és családtagjaikkal együtt tűnt tova, s az új hatalom urai megtették mindent, hogy az országlakókat minél kevesebb emlékeztesse a másfél száz éves oszmánli török uralomra. Az oszmánli uralom emlékei oly gyorsan tűntek el, amilyen gyorsan öltöttek keleties vonásokat városaink a török foglalás után. Talán csak egyetlen épület volt, amely továbbra is vonzotta a Balkán, Kis-Ázsia és Arábia igazhívőit: Gül Baba síremléke, vagy ahogy ők nevezték, Gül Baba türbéje. Ahhoz, hogy Gül Baba hírnevének az emberi feledékenységgel, a nevét fenntartó türbének pedig az idők viszontagságaival dacoló titkát megérthessük, vissza kell térnünk azokhoz az időkhöz, amikor Buda még a félhold uralma alatt állott.

A török Buda

Jóllehet Szulejmán szultán 1526-ban és 1529-ben is bevonult Budára, azt mégsem foglalta el. Nem azért, miként azt egyes történészek vélik, mert előre látta volna, hogy milyen nagy pénzügyi terhet jelent számára a birodalom logisztikai központjától oly messzire fekvő, hadseregének hatósugarán kívül eső város és az alája tartozó terület meghódítása, hanem azért, mert az 1526-ban magyar királlyá választott Szapolyai János (1526-1540) lojálisága, s a szerémségi várak török őrhada elegendő ellenőrzést biztosított a szultán számára Magyarország felett, no meg azért is mert a Balkán természetes határát jelentő Duna-Dráva vonalon

túl egy ismeretlen világ várta a hódítókat. Szapolyai halála után, amikor I. Habsburg Ferdinánd (1526-1564), akit 1526-ban a magyar nemesség egy része szintén magyar királlyá választott, elérkezettnek látta az időt Buda és Magyarország korábban Szapolyai által ellenőrzött részeinek meghódítására, Szulejmán sem várhatott tovább. A szultán, vagy ahogyan ők nevezték, a padisáh csapatai 1541. augusztus 29-én, a mohácsi csata 15. évfordulóján elfoglalták Budát. A főváros elfoglalása után Magyarország három részre darabolódott: a Magyar Királyság, Habsburg uralkodók alatt, az ország északi részein a hajdani országterület harmadára, mintegy 100-120 ezer négyzetkilométerre zsugorodott, a középső, megközelítőleg ugyanekkora nagyságú országterületet az oszmánok csatolták birodalmukhoz. Szapolyai keleti országrészéből pedig, amely az előbbieknél kisebb volt, a török vazallus Erdélyi Fejedelemség született meg. Buda, a középkori Magyar Királyság fővárosa, az Oszmán Birodalom legészakibb tartományának, a budai vilajetnek lett a központja, ahol mindent a katonai feladatoknak kellett alárendelni.

A frissen meghódított terület védelmére a budai várba már 1541-ben 2653, a pesti várba pedig 914 katonát rendeltek. A védelem erősítésére további 4196 főt helyeztek át a délvidéki török várakból. A katonák között a törökök mellett szép számmal találunk ortodox hitű délszlávokat, de a muszlimok között is sok volt a bosnyák, horvát vagy szerb. Idő haladtával ez a balkáni délszláv elem került túlsúlyba olyannyira, hogy helyesebb lenne nem is török, hanem balkáni-muszlim világról beszélnünk. Buda utcáin a hódító törökök és a szolgálatukban álló délszlávok mellett magyarok, latinnak nevezett raguzaik, zsidók és az összeírásokban kiptinek mondott ortodox hitű cigányok keveredtek.¹

A katonák részint a várak kaszányaiban, részint a polgári lakosokkal együtt, a várak mellett lévő városok házaiban telepedtek le. A budai helyőrség a királyi palota környékén, a Várhegy szélein és a kapuk táján lakott. Janicsárkaszányák voltak még a mai Fortuna és Országház utcában, a Bécsikapu tér környékén. A lovasságot a várhegyen kívül, a külvárosban helyezték el. A tartomány előjárója, legfőbb katonai és polgári parancsnoka, a budai pasa először Martinuzzi Fráter György házában, majd a Duna partján lakott, a királyi kert tövében. Háza olyan közel volt a Dunához, hogy Szokollu Musztafa budai beglerbég (1566-1578) fia a palota ablakából ugrott a Dunába, ha úszni támadt kedve. Magasabb vízállás idején, miként a birodalom fővárosában, Isztambulban a Boszporusz-parti villáknál és házaknál szokásos,

¹ A török Budára máig a legjobb összefoglalás Fekete Lajos klasszikus műve: Fekete 1944. Lásd még Fekete-Nagy 1986.

a pasa és vendégei csónakjaikkal egészen a palota ajtajáig mehettek. Ezt a szállásukat csak a tizenöt éves háború (1593-1606) idején cserélték fel a biztonságosabb várbelivel, amikor az 1598. évi ostrom előtt az akkori budai pasa felköltözött a Várba, és a mai Várszínház közelében rendezte be hivatalát. A pasa után a helyi oszmán igazgatás másik fontos oszlopa, a janicsárága a Bécsikapu tér közelében lelt otthonra.

A magyarok a mai Dísz tértől északra lévő utcákban és a Vízvárosban, azaz a Széna tértől a Lánchíd budai hídfőjéig elterülő városban laktak. Az olaszok az Olasz utcában, a zsidók a Zsidó utcában, azaz a mai Táncsics Mihály utcában éltek. A Vízvárosban, elkülönülve az ottani magyar keresztényektől és zsidóktól, nagyszámú cigányság élt.

A város lakossága jól rekonstruálható a török adóösszeírások alapján. A lakosokat, miként a birodalom nagyobb városaiban általában, Budán is utcánként, illetve a török városi igazgatás sajátos beosztásához igazodva mahallénként, azaz „városnegyedeként” írták össze. A mahallékat a nagyobb múltú muszlim városokban valamely jelesebb vallási építményről nevezték el, Budán azonban a város utcái után kapták nevüket: így volt Olasz ucca mahalle, Szentgyörgy ucca mahalle, Mindszent ucca mahalle, Szombathel ucca mahalle, Szent Pál ucca mahalle, Ötvös ucca mahalle, Zsidó ucca mahalle, Szent Péter mártír ucca mahalle és Kopt mahalle. Az oszmán hatóságok felekezetek szerint tartották nyilván a város lakosait: az elsőként felsorolt mahallékban a keresztények, a Zsidó ucca mahallében a zsidók, a Kopt mahallében pedig az ortodox hitű, délszláv nevű cigányok laktak.

Buda nem muszlim lakossága a 16. század második felében:²

Idő pont	keresztény összeírtak	keresztény dzsizjefizetők	zsidó összeírtak	zsidó dzsizjefizetők	kipti összeírtak	kipti dzsizjefizetők	összes összeírt	összes dzsizjefizetők
1546	366	136	101	50	56	30	523	216
1547	238	123	100	33	60	?	398	156
1559	329	160	58	40	63	34	450	234
1562	240	175	122	49	?	?	362	224
1580	223	190	86	64	90	82	399	336
1590	228	140	120	103	?	?	348	243

² A város lakosságáról és a lakosság megoszlásáról jól tájékoztat Fekete könyvének átdolgozott változata: Fekete-Nagy 1986. 59-63. A táblázatot az itt található, valamint a Káldy-Nagy Gyula által közzétett adatok alapján készítettem: Káldy-Nagy 1985. 150-154., 463., 490-491.

A legnagyobb vallási csoport a keresztényeké volt. Az 1559. évi összeírás készítői megjegyezték, hogy Budán az 1546-ban lajstromba vett 366 keresztény közül 209 meghalt, 3 családfő eltűnt, heten pedig elköltöztek. 1559-re adóköteles lett 45 korábbi fiú, s beköltözött a városba 95 családfő és 42 nőtlen fiú. Az első összeírás óta eltelt 13 év alatt így a budai keresztények száma csak 10%-kal csökkent.

A keresztényeket a zsidók követték: 1547-ben 73 családban 33 dzsizje-fizetőt vettek lajstromba. Az 1546-ban összeírt 101 zsidó közül 1559-ig 12 meghalt 70 pedig megszökött. Időközben Budára költözött 35 családfő és három nőtlen férfi, valamint összeírási sorba jutott egy fiú. Mivel az 1547. évi összeírás készítői külön feltüntették a beköltözők származási helyét, így tudjuk, hogy Budára a többi között 25 család telepedett be vagy költözött vissza Isztambulból, Kavalából, Szalonikiből és Monasztirból. A beköltözések azonban nem pótolhatták az elvándorlókat, így 1559-ben a defterbe vett zsidók száma az 1546. évi- nek csupán 58%-a volt. A visszaesést a század végéig azonban sikerült kiküszöbölni, sőt jelentős növekedést regisztrálhatunk. Amíg 1546-ban még csak 72 családfőt írtak össze, addig 1590-ben már 104-et, ami 44 %-os növekedést jelent.

Budán kétség kívül az ortodox hitű cigányok között regisztrálhatták az adóösszeírók a leglátványosabb gyarapodást: összeírt családfőik száma 1546 és 1559 között 12 %-kal, 1546 és 1580 között 75 %-kal növekedett. Ez a gyarapodás annál inkább figyelemre méltó, mert épp közülük tértek át a legtöbben a hódítók új hitére. A budai kipti lakosság számarányának növekedése a nagyarányú bevándorlással magyarázható.³

Egységesebb képet mutatott Pest lakossága. Az összeírók zsidókról és ortodox hitű cigányokról itt nem tesznek említést. A lajstromba vett 121 család kizárólag magyar volt. Az 1546-ban összeírt pestiek 66%-a 1559-re meghalt, elköltözött vagy megszökött. A beköltözőknek köszönhetően azonban a város lakossága nem csökkent. Hasonló volt a helyzet Óbudán is: jóllehet az 1546-ban összeírtaknak 34 %-a meghalt vagy megszökött 1559-re, a beköltözéseknek köszönhetően itt sem csökkent a népesség.⁴

A hódítók lassan a saját képükre formálták a várost. A messziről érkező utasnak először a dzsámik égbe nyúló tornyai, azaz minaréi tűntek fel. A dzsámik és mecsetek zöme átalakított keresztény templom volt. A templomokból eltávolították a keresztény szimbólumokat, kihordták a padokat, a hideg köveket díszes török és perzsa szőnyegekkel takarták le. Kialakították

³ Minderre: Káldy-Nagy 1985. 152-153.

⁴ Káldy-Nagy 1985. 463. és 490.

a mekkai irányt (kible) jelző mihráb-fülkét, hogy az igazhívő muszlimok Mekka felé fordulva végezhesék imájukat, a namazt. A mihráb jobb oldalán kőből vagy fából elkészítették a pénteki szónok, azaz a hátib számára a szószéket, a minbert. Ilyen szószékek csak a dzsámikban voltak, csak itt lehetett elvégezni a pénteki istentiszteletet. A kisebb muszlim templomokban, azaz a mecsetekben erre nem volt lehetőség, ott csak a közönséges napi imádkozást végezték a hívek. A keresztény templomokból átalakított dzsámik mellett a hódítók szép számmal építettek maguknak új dzsámikat és mecseteket.⁵

A dzsámik mellé mektebeket és medreszéket, azaz elemi és középiskolákat,⁶ imáretnek hívott szegénykonyhákat, fürdőket, a birodalom nagyobb városaiban kórházakat és könyvtárakat építettek. A vallási építmények után megjelentek a kézművesek műhelyei és a kereskedők boltjai is, nagyobb városokban szakmanként elkülönülve. Budán a mai Úri utcának a Dísz tértől a Szentháromság utcáig terjedő részét Csizmadia sornak hívták, mert itt sorakoztak a csizmadiák műhelyei és árusítóhelyei. De külön mahallájuk volt egy időben a fazekasoknak és külön utcájuk a rézműveseknek.

Ez a keleties világ idegennek tűnt azoknak a nyugati utazóknak, akik néhány évvel vagy évtizeddel korábban még a keresztény Buda utcáin jártak. A város új urai és lakói nemcsak az utcákat építették be bódéikkal, de befalazták a templomok és lakóházak ablakait is. Az 1555. augusztusában Budán járt Hans Dernschwam alig ismer rá az egykor virágzó városra: „A házak sorban egymás után beomlanak. Építkezésnek nyoma sincs, legfeljebb annyi, hogy a lakó meghúzhassa magát az eső és hó elől. A nagy, tágas termeket, szobákat istállószerűen, kőből-agyagból-fából összeeszkábált cellák tömegére darabolták fel. Pincékre nincs szükségük; ezeket szeméttel töltötték meg. Saját házának senki sem ura és gazdája.”⁷ A házakat annyira körülépítették, „hogy az ember jószérivel rá sem ismer a kapukra és a régi nagy hintóbejárókra. Ugyanis a házak elé – mi több: a házakhoz tapasztva – ereszalját, zsibárusbódékat építettek, melyekben a kézművesek török módi szerint a nyílt utcán ülnek és dolgoznak.”⁸

Ne feledjük azonban, hogy a középkori Magyar Királyság hajdani fővárosa az oszmánli török időkben csak egy volt a birodalom tartományi központjai közül, majd 1500 kilométerre a birodalom kulturális központjától. Ahogy nőtt a távolság Isztam-

⁵ Minderre lásd Szigetvár példáját: Ágoston 1993. 278-280.

⁶ Ezekre lásd: Ágoston 1987. és Ágoston 1991. 187-196.

⁷ Dernschwam 1984. 498.

⁸ Dernschwam 1984. 498.

bultól, úgy lettek egyre kisebbek és szürkébbek az épületek, úgy jutott egyre kevesebb pénz a budai dzsámik és középületek építésére. Helyi mecénásban pedig nem bővelkedett ez a távoli végvidék. A legtehetősebbek még így is derekasan kivették részüket ideiglenes új hazájuk építéséből. Valamennyiük közül kiemelkedett Szokollu Musztafa, budai pasa (1566-1578), Szokollu Mehmed nagyvezír unokaöccse, aki a leghosszabb ideig, tizenkét esztendőn át kormányozta a budai tartományt. Musztafa pasa, Budán, Pesten, Székesfehérvárott és Eszéken egy-egy dzsámit, Budán két, Székesfehérvárott, Füleken, Földváron és a szerémségi Nemcsén egy-egy mecsetet, Budán egy nagyobb, Pesten egy kisebb medreszt építtetett.⁹ De a tartomány végvidék jellege, a háborús viszonyok nem kedveztek a békés építő munkának: „Ugyan minek építkeznénk ? Hiszen egyszer csak itt teremnek a keresztények, és összelövdözik az egészet. Inkább pénzünk legyen, amit könnyen és bármikor magunkkal vihetünk” – mondták a budai törökök 1605-ben egy már hónapok óta közöttük élő német szolgának.¹⁰ Ha a házakra nem is, a dzsámikra és mecsetekre, türbékre és derviskolostorokra azért jutott annyi pénz és akarat, hogy a távolba szakadt muszlimoknak ne kelljen nélkülözniük Allah igéjét.

A muszlim hitélet

A hódoltsági muszlimok vallásos és erkölcsi életéről az itteni dzsámik és alkalmazottaik gondoskodtak. A legfontosabb személy az imám volt, aki a gyülekezet előtt imádkozva a szertartásokat vezette. Gyakorta ő töltötte be a hátib, azaz a pénteki prédikátor tisztét is. Ilyenkor napidíja még kisebb helyeken is elérhette a 15-20 akcsét, azaz egy janicsár napi zsoldjának háromszorosát. Nagyobb dzsámikban külön hátib szolgált. A pénteki prédikáció mind vallási, mind pedig politikai tekintetben a muszlim közösség életének jeles eseménye volt. Az első, ún. intő prédikációban a hátibnak lehetősége nyílt, hogy figyelmeztesse a gyülekezet tagjait az iszlám előírásainak betartására. A prédikáció tartalma rendszeren kapcsolódott a muszlim vallási naptárhoz: így nyújt alkalmat például a böjti hónap, a Ramazán, vagy Muharrem hava, az Asúra napja a böjtről, az alamizsnaosztásról és a jótéteményekről szóló elmélkedésre, és az ehhez kapcsolódó

⁹ Szokollu Musztafa budai pasára lásd. Takáts 1928. Építkezéseire lásd. Káldy-Nagy 1990.

¹⁰ Idézi: Ágoston 1992. 134.

erkölcsi intelmekre. A prédikáció után a hátib felszólította a híveket az imádkozásra, mire mindnyájan elvégezték imádságukat. Ezután következett a pénteki istentisztelet legünnepélyesebb és politikai szempontból is kitüntetett része, a tulajdonságok szónoklata. Ebben a szónok megemlítette a kalifa, esetünkben az oszmán szultán nevét, ami azt jelentette, hogy mindazokon a területeken, ahol a szultán nevét a hátibok belefoglalták a hutbéba, a szultán volt az úr. A főhatóság kinyilvánításának ezen ünnepélyes formája és a pénzverés a hatalomnak olyan külső jegyei voltak, amelyet a birodalom minden alattvalója könnyen felismerhetett. Ezért olvashatjuk a muszlim birodalmak régi krónikáiban a következő mondatot oly gyakran: Az ő nevére mondták a hutbét és az ő nevére verték a pénzt. Budán erre 1541 szeptember 2-án, a város elfoglalása utáni első pénteki napon került sor a dzsámivá átalakított Nagyboldogasszony-templomban. Dzselaázáde Musztafa török történetíró erről így számolt be krónikájában: „A szent pénteki napon a vallásvédő padisáh ő felsége az államnak összes oszlopaival, a vezírekkel, előkelőkkel, az udvari szolgálkával és az egész sereggel a dzsámiba ment. A müezzinek az imára hívó éneket énekelték s az ezán hangjaival szerencsértették Budun városát és környékét. Az ékesszólású hátib pedig a pénteki imát mondta, Isten és a teremtmények legelsőjének dicsőítése után a győzedelmes padisáh nevét említvén a hutbéban. Az említett napon az egész müszülmán hadsereg sírt örömeiben, azért, hogy míg a tegnapi napon ama templom a hitelenség festményeivel volt tele, ma már a paradicsomhoz hasonló dzsámivá alakult át és a korán olvastatott benne. Ilyen állapotban a padisáh hatalmának örökké tartásáért imádkoztak, mint aki a vallás eme szerencséjének szerző oka volt. Hallgattassék meg az ima Isten trónja előtt!”¹¹

Hétköznapiakon közönséges prédikátort, egy váizt hallgatott a gyülekezet. Prédikációiban gyakorta ki kellett térnie a híveket leginkább foglalkoztató kérdésekre, amelyeket azok kis cédulára írva nyújtottak át neki. Egy-egy ilyen prédikáció megszerkesztése a váizoktól a teológiai ismereteken túl a legkülönbébb politikai, gazdasági témákban való jártaságot és jó retorikai készséget igényelt. Az igényesebb váizok házi könyvtáraiban ezért olyan kéziratok könyveket találhatunk, amelyek a perzsa, arab és török költészet, az iszlám miszticizmus, vagy épp az álmefejtés birodalmába vezették el a prédikátorokat.¹²

A dzsámikban több háfiz is volt. Ezek olyan vallásos személyek voltak, akik könyv nélkül tudták az egész Koránt, vagy

¹¹ Thury 1896. 231-232.

¹² Ágoston 1984. 49. és Ágoston 1991. 186.

annak egy-egy részét. Az alkalmazottak közül mind rangban mind pedig fizetségben az utolsó helyen következtek a dzsámiszolgák: egy-két lámpás és gyertyagyújtogató, azaz csiraktár és szirádzi, mecsetszolga, azaz kajjim, és végül a müezzinek, akiket a budai keresztények is jól ismertek, hiszen naponta ötször is láthatták őket a dzsámik karcsú minaréinak kör alakú párkányain, amint imára szólítják Mohamed híveit, mindig szigorúan meghatározott időben, aminek kijelölésében egy másik dzsámiszolga, az időjelző vagy muvakkit volt a müezzinek segítségére.

A dzsámik alkalmazottai nem panaszkodhattak. Békés és veszélytelen munkájukért jobban megfizették őket, mint e veszélyekkel teli távoli végvidék helyőrségeinek katonáit. A 16. században a legalacsonyabb rangú mecsetszolgák napidíja sem igen maradt el a janicsárok zsoldjától, a tartomány nagyobb dzsámijaiban szolgáló imámok fizetése pedig az oszmán hadsereg legjobban fizetett lovas szpáhijainak zsoldjához közelített.

Azokat a dzsámikat, mecseteket és iskolákat, amelyekről az állam nem tudott gondoskodni, az Oszmán Birodalomban oly kiterjedt alapítványi rendszer, a vakufok hálózata tartotta el. Szegények és gazdagok tehetségükhöz mérten igyekeztek eleget tenni vallásuk jótékonyági elvárásainak. A szegényebbeknek gyakran csak arra tellett, hogy szerény napidíjat folyósítsanak azon mecsetszolgák számára, akik haláluk után lelki üdvösségükért elmondanak egy-egy imát. A tartomány katonai-polgári igazgatásának magasabb polcain biztos jövedelmet húzó, jelentékenyebb ingatlanokkal rendelkező hivatalnokok, begler- és szandzsákbégek, defterdárok és kádik bőkezűbb alapítványokat tettek. Ezek a tehetősebb tisztségviselők felismerték, hogy milyen fontos szerepet játszanak a dzsámik a nép erkölcsi nevelésében és hitéletének ápolásában, s ezért sorra emelték a hírnevüket is öregbítő nagyobb imaházakat, s versengve ostromolták a Portát kérvényeikkel, hogy az általuk kibővített és szószékkel ellátott mecseteket dzsámiknak ismerje el, és engedélyezze bennünk a pénteki istentisztelet tartását és a hutbe elmondását. Valamennyi közül kiemelkedett Szokollu Musztafa budai pasa, akinek módjában állt, hogy a földet, mely neki otthont adott, nagyszámú építkezéseivel gazdagítsa. De a többi budai pasa is kitett magáért: Rüsztém pasa (1559-1563) például Esztergomban mecsetet, iskolát és fürdőt építtetett. A fürdőt igen szerethette, mert az esztergomin kívül Pesten, Székesfehérvárott és Lippán is csináltatott egyet-egyet. Murteza pasa pedig épületek egész sorát javíttatta ki budai kormányzóságának (1626-1630) ideje alatt a saját pénzén. Építkezéseit a pasa életrajzírója Mohamed Nergiszi (1592-1635) és egy hivatalos irat is fenntartotta az utókornak: a pasa rendbehozatta számos magyarországi vár és város falait,

tornyait és hídjait, a várakban lévő ágyúszertárat, hadianyagraktárakat és lőporraktárakat, de több vallási építményt is felújított. Így hozatta rendbe a budai Fethijje dzsáminak és tartozékainak tetőszerkezetét, a pesti kincstári dzsámi földemjét, az egri szultáni dzsámit, amely az Egert elfoglaló Mehmed szultánnak a nevét viselte, valamint a székesfehérvári, a zsámbéki, a paksi, szegedi, simontornyai, gyulai és újlaki kincstári dzsámikat. Palotán pedig, ahol eredetileg nem is volt dzsámi, a városi muszlim közösség kérésének engedve új dzsámit emeltetett.¹³

Ismert, hogy az iszlám világ azon tagjait, akiket már nem elégitett ki az ortodoxia életfelfogása, s akik durva darócba öltözve a keleti városok zsibongó forgatagától távoleső csöndes rendházaikba visszahúzódva vallásos elmélkedéssel törekedtek a leki tökéletesedésre, igénytelen ruházatukról szúfinak, az általuk létrehozott vallási-filozófiai mozgalmat pedig szúfizmusnak szokás nevezni. Az iszlám világ ezen réveteg tekintetű aszkétái más és más módon vélték elérhetőnek a végső célt, a megsemmisülést, midőn a szúfi eggyéolvad az egyedüli tökéletes Ő-vel. Azt az utat vagy ösvényt, amelyen a szúfi elérheti végcélját az iszlám miszticizmus az arab taríka szóval jelöli. A különféle misztikus irányzatokat, amelyeket Európában csak közönségesen dervisrendnek nevezünk, „a szúfit az Istenhez eljuttató út” arab nevééről az oszmánli törökök taríkatnak nevezték.

A bektasi dervisrend története

Az iszlám alapvetően közösségi vallás, olyannyira, hogy a muszlimok szerint a kisebb-nagyobb gyülekezetek együtt üdvözlnek vagy éppen kárhoznak el. A Paradicsom eléréséhez pedig elegendő az iszlám öt oszlopának – a hit megvallása, a napi ötszöri ima, az alamizsnálkodás, a mekkai zarándoklat és a böjt – betartása, vagy akár a hősi halál a hitetlenek elleni harcban.

Azonban már a hidzsra első századaiban (VII-VIII. sz.) feltűnedeztek belső utakat kereső misztikusok, akik az üdvösséget lelki fejlődéshez kötötték, mi több, a mennyországot már a földi életben elérhetőnek tartották. Elképzeléseik keresztény, buddhista,

¹³ A magyarországi muszlim hitélettel részletesebben foglalkoztam korábbi tanulmányaimban. A fentiekben leírtak forrásait is ott találhatja az olvasó. Lásd.: Ágoston 1986; 1987; 1989; 1991. Murteza Pasa építkezéseire lásd. Fodor 1985. Arra, hogy az irat Murteza pasa és nem Múza pasa építkezéseit sorolja fel lásd. Ágoston 1991. 185. és Ágoston 1991b. 96.

és perzsa hatásokat tükröztek. Gyapjúból – arabul szuf – készült ruhájuk miatt általában szúfinak nevezték őket.¹⁴

A szúfi tanok a VIII-X. században kristályosodtak ki, oly nagyhatású mesterek munkája nyomán, mint Haszan al-Baszrí (642-728) vagy Dzún-Nún al-Miszrí (meghalt 861-ben). A rohamosan terjedő „eretnekség” kihívta az iszlám ortodoxia haragját, amely hamarosan lecsapott az elhajlókra. 922-ben kivégezték a kor leghíresebb mesterét, Halládzs al-Manszúrt, mert egy misztikus utazása során így kiáltott fel: Analhakk! – vagyis: Én vagyok Isten!

A X-XII. században a szúfi bölcsek azon fáradoztak, hogy tanáikat az ortodox iszlám szemében is elfogadhatóvá tegyék. A szúfizmus nem áll szemben az iszlámmal – érveltek –, éppen ellenkezőleg, elfogadja és elmélyíti azt.

A XII-XIII. század politikai válságai nagy változásokat érleltek a misztikusok számára is, a széthulló muszlim birodalmak romjain virágzottak a szúfi közösségek. Semmi sem akadályozta szerveződésüket, sőt gyakran épp a helyi hatalmak támogatták az első dervisrendeket. A kor bizonytalan életkörülményei pedig nagy tömegeket fordítottak a misztika – a belső világ – felé.¹⁵

A kezdetek

A népvándorlás újabb és újabb hullámai számos török törzset vetettek nyugatra Belső-Ázsiából. Anatóliát az 1071-es manzikerti győzelem nyitotta meg a szeldzsukok előtt. A mongol hódítás által okozott átrendeződés pedig újabb – általában türkmennek nevezett – törzseket vetett Kis-Ázsiába. Anatólia keleti határai csupán a szafavida-oszmán ellentét elmélyülésével, a XV-XVI. század fordulóján zárultak le.

Az újonnan érkezett nomád türkmének és a már néhány évszázada letelepedett, városias kultúrával bíró szeldzsukok között rövid idő alatt kiéleződtek az ellentétek. Nem csupán az életmódbeli különbségekkel volt baj, a jövevények politikailag is kezelhetetlennek bizonyultak. Ráadásul a türkmének muszlim hite sem tűnt kifogástalannak a szunnita szeldzsukok szemében.¹⁶

A keleti határ nyitottsága folytán az anatóliai törökök sokáig megőrizték közép-ázsiai kapcsolataikat. Szellemi központjuk jó ideig Horaszán – a Szeldzsuk birodalom szíve – maradt. Itt jött

¹⁴ A szúfi elnevezés eredete valójában nem ilyen egyszerű. Maguk a szúfik egy sor kifejezéssel kapcsolatba hozzák: például szaf – tiszta, szaf – sor, azaz első sor... stb.

¹⁵ Az iszlám misztika történetéről általában, magyar nyelven: Goldziher 1903. 1912. Nicholson 1996. és Iványi 1992.

¹⁶ Cahen 1969. Ocak 1991.

létre az első török dervisrend, a jeszevijje is. Ahmed Jeszevi (?-1166) dervisei, a „horaszáni szentek” (*horaszán erenleri*) nagy szerepet játszottak a törökség iszlamizálásában, ezért nem meglepő, hogy tanításaik közé – az általános szúfi tanok mellett – török hagyományok, többek közt a sámánhit emlékei keveredtek. Hamarosan eljutottak Anatóliába is, ahol hatásukat elsősorban a türkmének között fejtették ki, s számos szellemi és politikai mozgalomnak – például a babái felkeléseknek – a vezetőivé váltak.¹⁷ A bektasi rend gyökereit ezek közt az államhatalommal szemben álló, sajátos iszlám hitet valló nomád türkmének között kell keresnünk.

Hadzsi Bektas Veli maga is Horaszánból érkezett az 1230-as évek végén. „Ó, Bektas! ... Legyél te a *rumi abdálok* (értsd: anatóliai dervisek) feje! Rumban sok a tiszta, igaz lélek, ezért egy percet se késlekedj, tüstént indulj!” – küldte őt mestere, Ahmed Jeszevi. Alig érkezett Hadzsi Bektas Anatóliába, máris a korszak egyik legnagyobb mozgalmának, a Baba Iljász-féle felkelésnek a kellős közepén találta magát. Kezdetben maga is az új prófétaként tisztelt mester tanítványává szegődött, ám a fegyveres harctól visszarettent. Kappadókia ember nem járta vidékén, Szuludzsakarahöjükben telepedett le, ám hamarosan tanítványok se reglettek köré. Életéről, csodáiról egy XIV. századi legendárium, a Vilájetnáme számol be.¹⁸ Állítólag maga is írt néhány könyvet – például egy értekezést a biszmillah (Isten nevében...) formuláról –, de ezek hitelessége megkérdőjelezhető. A békés, kertészkedő mester 1271-ben távozott az élők sorából.¹⁹

Maga Hadzsi Bektas nem alapított rendet, csupán tanítványai laza csoportját hagyta hátra. Híre azonban elterjedt, sokan övezték nagy tisztelettel az emlékét, sokan tartották magukat a követőjének. Abdál Músza, Kajguszuz Abdál vagy Otmán Baba – bár maguk kalenderi, rufái dervisek voltak, vagy a rumi abdálok közé tartoztak – olyannyira magukévá tették a tanításait, hogy az utókor bektasi babákként emlékezett rájuk. Verseik, írásaik, legendáik máig a bektasi irodalom gerincét alkotják.

A bektasik felemelkedését néhány szerencsés körülmény összejátszása is segítette. A szeldzsuk szultánság romjain kialakuló türkmén bégségek fogékonyak voltak a misztikára, a „horaszáni szentek”-ben nem ellenséget, ellenkezőleg, segítséget láttak. Adományokkal segítették őket, kolostorokat építettek a számukra.²⁰ Hadzsi Bektas – vagy valamelyik tanítványa – szerencsésen

¹⁷ A jeszevikről: Köprülü 1929, 1984. Eraydın 1990. 375-383.

¹⁸ Kiadta: Gölpınarlı (1958).

¹⁹ Hadzsi Bektas Veli életéről lásd: Cahen 1969. Ulusoy 1986. 9-66. Bozkurt 1990b. 26-29. Temren 1994. 63-82. Ocak 1996.

²⁰ Barkan 1942.

az oszmánokhoz csatlakozott, s ő lett a dinasztia új seregének, a janicsár testületnek a védszentje, *pírje*. (A legendák szerint 1326-ban, valójában talán valamivel később, 1360 körül) A janicsárok Hadzsi Bektas fiainak (*Hadzsi Bektas ogullari*) tekintették magukat, az ő emlékezetére hordták jellegzetes süvegüket, az *üszküföt*.

Az oszmánok és a bektasik kapcsolata gyümölcsözőnek bizonyult. A dervisek hathatós segítséget nyújtottak a balkáni hódítások során: Ha kellett, földet műveltek, ha kellett, harcoltak. Kolostoraik egyszerre szolgáltak fogadóként, imahelyként és katonai támaszpontként. Hajlékony szemléletük, vallási toleranciájuk pedig elfogadhatóvá tette őket a keresztények szemében is,²¹ így jelentősen hozzájárultak a hódítások megszilárdításához, s előkészítették a terepet nagyobb török népességek betelepülésére.²²

A dervisrend

A XV-XVI. század fordulója jelentős változásokat értelt. Erdebilben – a Kaszpi tenger közelében – újabb dervisrend jött létre, amely hamarosan nagy népszerűsége tette szert a türkmének körében. Ez önmagában még nem jelentett volna problémát, csakhogy Sejh Szafinak, a rend alapítójának utódai – a szafavidák – Irán uralkodói lettek. (Híveiket vörös fejfedőjük miatt *kizilbas*nak nevezték.) Az Oszmán Birodalomnak versenyképes rivalisa támadt.

Az oszmán szultánok nehéz helyzetbe kerültek. Saját hatalmukat kockáztassák-e, s hagyják, hogy az új állam – türkmén támogatással – nagyra nőjön? Vagy forduljanak szembe vele, s ezzel veszítsék el híveik egyik jelentős csoportját, akik közül maguk is származtak, s akiknek felemelkedésüket köszönhetnék, a türkmén tömegeket? I. Szelim (1512-1520) ez utóbbi mellett döntött.²³

Elhatározása hosszú távú következményekkel járt: sorozatos türkmén lázadások és folyamatos perzsa háborúk jellemezték a következő évszázadok történelmét. Az oszmán szultánok a korábban gyakorolt vallási tolerancia helyett az ortodox, szunnita iszlám bajnokai lettek, 1517-től ők viselték a kalifa címet is. A síita tan felé hajló türkmének ettől kezdve gyanúsak számí-

²¹ Számos közös kegyhely, közös szent létezett. Például Hizirt Szent Györgyként tisztelték, Szari Szaltukot Szent Miklósként. Hasluck 1928. 114-120. Ocak 1991b.

²² Barkan 1942. 294-297.

²³ Melikoff 1975. Bozkurt 1990b. Baldiceanu-Steinher 1975.

tottak az Oszmán Birodalomban. Hitük egyébként részben az üldöztetések, részben a szafavidák erőteljes propagandájának a hatására egységesült. E kialakult vallási szintézis a bektasi, vagy – a XIX. század végétől használatos néven – alevi hit.²⁴

A XVI. század eleje a bektasik belső életében is fordulatot hozott. Egy csoportjuk részben – a rossz nyelvek szerint viszont elsősorban – politikai, részben vallási megfontolásokból szigorúbb rendet szeretett volna látni. Bálim Szultán volt az, aki e szervezőmunkát elvégezte, s meghatározta a rend szabályait, egységesítette a viseletet, kialakította az alaptanokat (*Erkännâme* = Iránymutató könyv). A rend az addigi képlékeny, határozatlan formák helyett az ő munkája révén nyert határozott, markáns arculatot. Nem csoda, hogy őt tekintik a rend második alapítójának (*pír-i száni*).²⁵

Ettől kezdve a bektasijje két ágra szakadt. A türkmének körében megmaradt kötetlen, szabályozatlan népi vallásosság formájában, amelynek legnagyobb szentje Hadzsi Bektas, s központja a Pír kolostora Szuludzsakarahöjükben. Vezetője, a *cselebi* Hadzsi Bektas vér szerinti leszármazottjának tekinti magát. Követői születési alapon kerülnek a közösségbe. Ezt az irányzatot nevezik *cselebiján* ágnak.²⁶ E mellett azonban kialakult egy új, szabályozott dervisrend, amely kolostorokban él, meghatározott vallásgyakorlatot követ, hierarchiával bír. Belépni csak szabad akaratból, hosszú tanulói idő leteltével lehetséges. A dervisek egy része még nőtlenségi fogadalmat is tesz (*müdzserret dervis*), amelynek jeléül karikát hordanak a bal fülükben. Vezetőik a *dedebabák*, szintén a *Píreviben*, a rend központi kolostorában székelnek, s magukat Hadzsi Bektas szellemi gyermekeinek tekintik. Mivel a mestereket köztük babának hívják, ők a *babagán* irányzat. Elsősorban Isztambulban és a Balkánon leltek otthonra.²⁷

A rend kettéválása persze nem jelentett szakítást. A dervisrendek életében új irányzatok felbukkanása természetes jelenségnek számított. Egy-egy nagy hatású tanító körül számos tanítvány gyűlhetett össze, akik adott esetben önálló irányzatnak, a rend új ágának (*kol*) nyilváníthatták magukat. Tulajdonképpen ez történt a bektasik esetében is. Bár a két ág között érzelmi ellentétek feszülnek, hitük, szertartásaik, szent könyveik, irodalmuk nagyjából megegyezik.

Az új irányzat, a babagán, megtalálta a helyét a birodalomban. Vallási elhajlásait eltúrték, mert hasznosak voltak a hatalom

²⁴ Mélikoff 1975; 1982; 1982b.

²⁵ Ocak 1992b. Temren 1994. 85-93.

²⁶ Ezt az irányzatot képviseli például Ulusoy 1986.

²⁷ Ezt az irányzatot képviseli például Temren 1994. és Oytan 1979.

számára. Ráadásul ők örökölték a hatalmas pártfogó, a janicsártestület támogatását is. A kapcsolat igen szorosnak tűnik: a rend új vezetője – a dedebaba – csak akkor vált törvényesen rendfőnökké, ha elzarándokolt Isztambulba, s ott a janicsáraga tette fejére a „koronát”, vagyis a dervissüveget. Másrészt pedig az isztambuli janicsárkaszárnnyában állandóan tartózkodnia kellett néhány dervisnek, akik csupán a sereg győzelméért imádkoztak.²⁸ A dervisek hozzátartoztak a janicsáraga reprezentációjához is. Ha ünnepélyes keretek közt vonult valahová, akár csak a dívánba is, a dervisek kiáltozva vonultak lova előtt. Egyikük „Kerimullah!” – Isten kegyelmes! – kiáltására a többiek kórusban feleltek: Hu! – vagyis ő maga, azaz Allah.²⁹

Persze ez a kapcsolat sem tűnt mindig felhőtlennek. Egy bekötési XVIII. században állítólag így beszélt a katonákhoz: „Hé, ti bolondok, miért dobjátok oda az életeteket semmiért? Szégyelljétek magatokat! Sületlenség, amit a szent háborúról és a harcban az önfeláldozás erényeiről fecsegnek nektek. Míg az oszmán szultán palotájában mulatja az időt, a frenk király meg saját országában szórakozik, vajon miért adjátok életeteket a harcban a hegyek közt?”³⁰

A janicsárokkal fenntartott kapcsolat, s a végeken való folyamatos jelenlét jelentősen hozzájárult a rend terjedéséhez. Míg Anatóliában viszonylag alacsony maradt a kolostorok száma, a Balkánon gombamód szaporodtak a rendházak. A Peloponnészoszon a XIX. század végére több, mint 20, Macedóniában 15 rendházuk volt. A legerősebbé az albán közösségek váltak, a múlt század második felétől számos dedebaba került ki soraikból, körülbelül 50 kolostoruk működött (1962-ig!). Érdekes, hogy Boszniában és Szerbiában – s általában a szláv lakosságú területeken – alig néhány tekkéről tudunk. Az egyiptomi kolostorokat a legenda szerint Kajguszuz Abdál alapította, forrásaink azonban csak a XVI. századból vannak. Az Oszmán Birodalom határain kívül a rendnek csupán egyetlen kolostora volt, Kerbelában, Sáh Hüszejn halálának helyén.³¹

A betiltott rend

A XIX. században az Oszmán Birodalomban is más szelek kezdtek fújni. A változások természetesen a hadseregben kezdődtek,

²⁸ D’Ohsson szerint 8 dervis tartózkodott a janicsárok között. 1787-1820. VI. 674. Uzunçarsılı. 1943-4 I. 147-50.

²⁹ D’Ohsson 1787-1820. IV. 675.

³⁰ Lewis 1981. 176.

³¹ Faroghi 1981. Hasluck 1928. 1-51. Čehajić 1978. Köprülü 1939. Temren 1994.

hiszen a sorozatos vereségek ráébresztették a vezetőket a birodalom hadászati elmaradottságára. A reform részeként 1826-ban feloszlatták az utolsó évszázadban teljesen elzúllott janicsárságot. Velük buktak a bektasik is: a rendet megszüntették, kolostorait lerombolták, vagy az állam iránt lojálisabbnak mutakozó naksibendi derviseknek adták.³²

A rend természetesen tovább élt, csupán társadalmi és politikai befolyása csökkent hatalmas pártfogója elvesztésével. A csapás elsősorban a janicsárokkal szoros kapcsolatban álló babagán ágat érintette, a türkmén bektasikat jóval kevésbé rázta meg. A babák azonban hamarosan visszaszerezték politikai befolyásukat. A szabadgondolkodásra mindig is hajlamos bektasik kapcsolatokat építettek ki a francia szabadkőművesekkel, aktív szerepük volt a török páholyok létrehozásában. A jövő Törökország pedig ezekben érlelődött, innen csirázott ki az ifjú oszmán mozgalom, amely 1908-ban átvette a hatalmat, s alkotmányt adott ki. Később e páholyokat látogatták az ifjú törökök – köztük Kemál Atatürk – is. A felszabadító háború (1919-1923) kezdetén Atatürk személyesen kereste fel a bektasi rend vezetőjét, Dzsemálettin Cselebit, hogy támogatását kérje.³³ Ennek ellenére, 1925-ben a többivel együtt a bektasi rendet is feloszlatta. A bektasik azonban ezt is túléltek, s gyakorlatilag – a korábbinál jóval titkosabb formában – máig léteznek. Természetesen az emigránsok nyíltan folytathatják vallásgyakorlataikat Ausztráliában, vagy a detroiti kolostorban.³⁴

A bektasik hitvilága

A bektasik hitvilága számos forrásból táplálkozik. Az eredetileg sámánhitű törökök megismerkedtek Buddha, Zoroáster és Mani tanításaival, amelyek bizonyos időszakokban az államvallás szerepét is betöltötték náluk.³⁵ Ne higgyük, hogy e tanok eltűntek a távoli múltban! Például a XIII. században Anatóliába költöző Eretna törzs uigur volt, s mint ilyen, buddhista.³⁶ Maga az iszlám sem egységesen lépett be a törökség történelmébe. Egyszerre

³² Mélikoff 1983.

³³ Ulusoy 1986. 99-105.

³⁴ Temren 1994. 97-104.

³⁵ Például az uigurok az Orchon vidékén manicheusok (VIII-IX. század), Turfánban pedig buddhisták (IX-XIII. század) voltak. Egy a törökségtől elszigetelődött uigur népcsoport, a sárga uigurok, azóta is őrzi buddhista vallását. Szövegemlékeiből szép válogatást közöl Kakuk Zsuzsa 1985. Lásd még Sinor 1939.

³⁶ Mélikoff 1982a. 389-390.

találkoztak a siíta és a szunnita irányzatokkal, de az iszlám misztikával is. Nem hanyagolható el a kereszténység – több hullámban érkező – hatása sem.

A bektasi vallásosság egyik legalapvetőbb jellegzetessége – az ortodox iszlámnál sokkal nagyobb mértékű – nyitottsága, alkalmazkodóképessége. Sokáig nem is alakult ki semmilyen egységes doktrína, Bálim Szultán volt az, aki többé-kevésbé kidolgozta a vallásgyakorlat rendjét, amint arról már szót ejtettünk. Ennek ellenére számos helyi irányzat létezett továbbra is.

A következőkben a teljesség igénye nélkül néhány alapvető mozzanatot emelek ki a XVI. század elején kialakult szintézisből: az iszlám misztika jellegzetességeit, a siíta hatásokat és a sámánhit továbbélését.

Általános misztikus vonások

(Az embertől az Istenig)

A misztikusok az igazságot – Istent – nem kívül, a külvilágban, hanem belül, önmagukban keresik. Lemondanak a világi javakról, feladják vágyaikat, akaratukat. Mindannak, ami a világhoz, e hús-vér létezéshez köti az embert, összefoglaló neve a *nefesz*.³⁷ A feladat – vagy inkább lehetőség – nem más, mint ennek a nefesznek a megzabolázása: „Aki lelke démonát (*nefesz*) legyőzi, a hit Bölcs Salamonja lesz.” – tartja egy népszerű dervis-ének.³⁸

E félelmetes lélek-démon azonban nem más, mint a szerepek összessége, maga a színdarab. Az álarcok sokasága – a szerepjátékba való belefeledkezés – fátyolként borul a szemünk elé, s megakadályozza, hogy igazi lényünket megpillanthassuk. Nem látván az igazi szépséget, vakon, eszement bolond módjára bolyongunk a világban.³⁹ Ezt az állapotot a szúfik egy híres szerelmi történettel példázzák. Medzsnún, mivel Lejla iránti szerelme nem teljesülhetett be, elbujdosott. Pusztai magányában állandóan szerelmese szépségéről ábrándozott, gyönyörű énekeket szerzett róla. A fájdalom azonban olyannyira elvette az eszét, hogy amikor végre valóban találkozott kedvesével, nem ismerte fel őt. E medzsnúni helyzet a bektasi életszemlélet kedvelt parabolája: nem vesszük észre azt, ami nyilvánvaló, olyannyira el vagyunk foglalva a keresésével.

Fel kell tehát ocsúdni az öntudatlan álomból, ki kell nyitni a szemünket. Csakhogy ez ésszel nem megy, az isteni létezés

³⁷ A *nefesz* szó szerint lelket, lélegzetet jelent, de az európai lélek fogalommal szemben egyértelműen negatív színezetű, talán szerencsésebb lenne az ego szóval fordítanunk.

³⁸ Ali Ufki. 42b.

³⁹ Kaygusuz 1983. 49-51.

világába az elme nem léphet be. „Az elme így szól: Megkeresem a Nap fényét! – s keményen dolgozik.” – vélekedik Kajguszuz Abdál.⁴⁰ Mit lehet tenni?

Nem találtam gyógyírt bánatomra Egyiptomban
„Menj, keresd Hadzsi Bektas gyülekezetét!”
S ha Molla Hünkárhoz (Mevlána) fordulnék
S dervis lennék, vajon kedvesemet megtalálnám-e?
Vagy talán az utána való bánkódástól meghalok?

– teszi fel a kérdést egy XVII. századi misztikus énekmondó (*ásik*).⁴¹ A válasz többé-kevésbé egyértelmű: Bármit tesz is, bárkihez fordul – legyen az akár a leghíresebb mester – az nem viszi közelebb a célhoz, az Istenben való feloldódáshoz. De a vágyakozástól talán meghal, persze nem a test, hanem a nefesz, s ekkor feltárul Isten arca, az utazó célhoz ér.

A mester és a tanítvány

Az utat mindenkinek magának kell bejárnia, mégis létezik segítség, a mester (*mürsid*) és a közösség (*dzsem*). „Egy óra részegség a bölcsek társaságában többet ér, mint ezer év magányos böjtölés és vezeklés.” – írja Kajguszuz Abdál.⁴² Júnusz Emre – a leghíresebb török misztikus költő – pedig egész verset szentelt a mester fontosságának:⁴³

Ha azt mondod: „Gyere testvérem, keressük Istent!”
Lehetetlen az, amíg méltó mesterre nem lelsz.
Ha azt mondod: „Lássuk az igazság arcát!”
Lehetetlen az, amíg méltó mesterre nem lelsz.

A kádik és a müftik összegyűltek,
Minden könyvüket összehordták,
S azt kérdezték: Kitől vetted e tudást?
Lehetetlen az, amíg méltó mesterre nem lelsz.

A mester – bár semmit nem vállalhat át tanítványa (*müríd*) kínjaiból – jelenlétével bizonyítja, hogy az út bejárható. Tanácsaival – aminek egyébként a tanítvány köteles engedelmeskedni – sok szenvedéstől, szellemi vargabetűtől kímélheti meg neveltjét. A könyv kevés, – tapasztalatokra van szükség.

⁴⁰ Kayguszuz 1983. 50.

⁴¹ Ali Ufki. 66b.

⁴² Kayguszuz 1983. 50.

⁴³ Kosal 1991. 80.

Az út

„E kétkapujú fogadóban vándorlok éjjel-nappal” – énekli Ásík Vejszel.⁴⁴ Gondolhatunk a születéstől a halálig tartó időszakra is, de tágabb értelemben az Istentől az Istenig vezető útról van szó, amely akár életek hosszú sorát veheti igénybe, – a bektasik hisznek a lélek-vándorlásban.

Az Istentől való elszakadás már megtörtént, most vissza kellene találni: ez a misztikus – az utazó – feladata. Általánosan elfogadott nézet szerint az út négy részre oszlik, négy kapun kell áthaladni.⁴⁵ Az első szakasz a *seriát*, az iszlám vallásjog. Ez csupán annyit jelent, hogy az úton járónak be kell tartania az alapvető emberi normákat. Ha felismeri, hogy ez kevés, ez még nem Isten útja, akkor léphet át a második szakaszba. Ez már a *tarikát*, az igazi út, általában valamilyen dervisrendhez való csatlakozással vagy magányos meditációk végzésével jár. Ez alatt a dervis egy teljesen új, a korábbtól elütő látásmódot sajátít el. A harmadik lépésben a *márifet*, a biztos tudás kerül a birtokába. Ez nem az elme okoskodásának az eredménye, hanem a valódi isteni értelem. Nem is annyira konkrétum, mint inkább a tisztánlátás képessége. Az utolsó kapu pedig a *hakikat*, az igazság, a valóság. A korábban megszerzett tudás szeretettel párosul. Ha ez maradéktalanul bekövetkezik, akkor létrejön a feloldódás, a *fanafillah*. Ez azonban a fizikai létezés következtében nem lehet állandó állapot, ezért az út számtalanszor bejárando.

A betűmisztika

Az arab nyelv mássalhangzókra épülő rendszere, s az a tény, hogy a betűknek számértékük is van, számos misztikust indított arra, hogy ezek segítségével fedezzen fel rejtett összefüggéseket, titkos jelentéseket. E törekvéseket végül is egy perzsa, Fazlullah-i Hurúfi foglalta rendszerbe a XIV. század közepén. Tanításai hamarosan széles körben elterjedtek, s minden misztikus iskolára mély hatást gyakoroltak.

A betűmisztika (*hurúfijje*) anatóliai elterjedése egybeesett a bektasik népszerűsödésével, ezért köztük is akadt jó néhány mester, aki a hurúfi tanokat beépítette saját rendszerébe. Misztikus szavak számértékéből például Hadzsi Bektas életének kulcsfontosságú dátumait vélték kiolvasni. Mohamed nevének számértéke például Bektas életévéinek számát adja ki: $M+h+m+d = 40+8+40+4 = 92$.

⁴⁴ Aşık Veysel 1991. 221.

⁴⁵ Korkmaz 1993. 208-210.

A bektasik körében azonban az efféle spekuláció sohasem terjedt el széles körben, csupán néhány, a hurúfíjjén belül közhelynek számító elemet használtak fel. Átvettek néhány rövidítést, például a *mim* betű Mohamedet, az *ájn* Alit jelenti. Egy híres képen Ali neve emberi arcot formáz, amely annyit jelent, hogy Ali – az isteni tökéletesség megnyilvánulása – mindenkiben megvan, sőt mindenkin látható. (5. ábra) Mi különbség lehetne akkor az emberek között?

Kedvelt parabola a Korán első szúrája, a Fátíha, s annak 7 verse is. E szúra magában foglalja a teremtés teljességét, s ezért meglátszik – többek között – az emberi arcon is. 7 fekete vonás minden emberen látható: a négy szempilla, a két szemöldök és a haj – ezek az anyai vonások. A férfiak azonban további 7 – apai – vonással bírnak: a szakáll az arc két oldalán, a bajusz jobb és bal oldala, két erőteljes vonás az orr mellett, s végül az alsó ajak alatti szőr. Ezekhez járul további 14 fehér vonás: az arc, a fülek, az orr... stb. Az egész összesen 28-at ad, s mivel az arab ábécé 28 betűből áll, ennyivel írták a Koránt is, következésképp az emberi arcon ott látható a teremtés. A bektasik azonban inkább a kalligráfiát kedvelték, mint a valódi betűmisztikát.⁴⁶ (1-6. és 12. ábra)

Síita hatások

Jellegzetes bektasi vonás néhány síita tan megvallása. A szunnita Oszmán Birodalomban – amelynek feje, a szultán egyúttal kalifa is, az egész szunnita iszlám világ vezetője – az egyetlen síita, pontosabban a síizmushoz közelítő dervisrend a bektasijje volt. Igaz, a síita perzsák szemében inkább szunnitának tunktek. A bektasi hit egyéni szintézisnek tetszik a két pólus között.

A leglényegesebb elem Ali tisztelete. Létrejött egy „bebtasi szentháromság” is: Allah-Mohamed-Ali. Allah tanításai Mohameden keresztül érkeztek a földre, ezért ő a vezető (*rehber*). Ali viszont az isteni tökéletesség földi megtestesülése, így őt tekintik a mesternek (*mürsid*), ő az emberiség ura (*sáh-i merdán*). Kettejük közül a bektasiknál Ali örvend nagyobb tiszteletnek, cselekedeteiket az ő nevében kezdik: *Biszm-i sáh*: A sáh nevében! Hadzsi Bektas Velit egyébként az ő reinkarnációjának tartják. Nagy tisztelet övezi a Próféta vér szerinti családját (*ál-i Aba, ehl-i bejt*), amelybe általában öt személyt sorolnak: Mohamedet, Alit – Mohamed vejét, Fatimát – Mohamed lányát, és fiaikat, Haszánt és Hüszejnt.⁴⁷

⁴⁶ Atalay 1928. 20-30. Birge 1952. 58-62. Hurufilik 1948. 598.

⁴⁷ Melikoff 1982b. 151. Uludağ 1989.

Az imámok Alival kezdődő sora az, amely az isteni fényt, a titkos tudást továbbörökíti. A síiták szerint Mohamed nem minden tudást hirdetett ki nyilvánosan, s a legfontosabb titkokat csupán Ali előtt fedte fel, aki azt csupán az imámoknak adta tovább. Ehhez azonban tragédiák sora és szenvedés párosul: a bektasik elképzelése szerint – fittyet hányva a történelmi tényeknek – mind a 12 imám erőszakos halállal halt meg. Itt kell szót ejtenünk egy bektasi szokásról, a *tevellá* és a *teberrá* megvallásáról. Előbbi a próféta családjának és az imámoknak a tisztelete és szeretete, utóbbi pedig ellenségeiknek – Mervánnak, Jezídnek – az elátkozása. Részint emlékezés ez, részint viszont aktuálpolitika: az elnyomók könnyűszerrel behelyettesíthetők az oszmán szultánokkal. Misztikus értelemben azonban egész más a helyzet: az Isten iránti valódi szeretetről, vagy annak hiányáról beszél e szertartás.⁴⁸

A 12 imám egyébként állandó jelkép, ők képviselik a tanítványi láncot. Rájuk emlékezve szerepel a bektasi szertartásokon 12 tisztségviselő, méltóság. A rendfőnök természetesen Ali helyén – posztján – ült. A 12 hely mellesleg párosult a rend korai mestereinek nevével is, mintha ők mind a rendalapító körül teljesítenének szolgálatot. A 12 imám hite és a központi hármasság számos európai kutatót indított keresztény hatások feltételezésére, amely azonban máig is vita tárgyát képezi.⁴⁹

Iszlám előtti hagyományok

A bektasik a török sámánhit számos elemét megőrizték. Szertartásaik tulajdonképpen sámán szertartások megszelídített formái. A közösség éjszaka gyűlik egybe, s az iszlámban teljesen szokatlán módon a nők egyenrangú félként jelennek meg. Ez feltehetőleg a nomád életformára vezethető vissza, ahol a nomád török nőnek joga volt a család fontos döntéseibe beleszólni. Kezdetben – a XIII-XIV. században – a közösség szabad ég alatt, tűz körül gyűlt össze. Innen ered a szakrális körtáncok hagyománya. Később – az üldözés erősödésével – a szertartások egyre titkosabbá váltak, kolostorok falai közé szorultak vissza, a tűz pedig sokágú gyertyatartónak adta át a helyét. Emléke azonban megmaradt, idézzünk fel egyet a híres világutazó Evlia Cselebi által megőrzött legendák közül!⁵⁰

„Abdál Músza kolostora előtt nagy volt a sár, ezért a szerzetesek így szóltak hozzá: – Ó, szultánunk! Sár van a kolostor előtt, s a zarándokok sokat szenvednek tőle. Készíts köves utat! – így

⁴⁸ Oytan 1979. 49-50. 239-242.

⁴⁹ Ocak 1992a. 375.

⁵⁰ Evliya 1970-71. XIII. 166-7.

beszéltek. – Legyen! – szólt a mester. Éjjel fáklyákat gyújtottak, s rézdobokat és defet (sámándob) verve a hegyekbe vonultak. – Béke legyen veled, Allah hegye! – szóltak, s két leborulást végeztek. – Ó, hegy! Azt kérem tőled: Kolostort építettem, s hogy a szívek szentélye lehessen, – a Próféta szerelmére – 12 ezer követ szeretnék. Mindegyik akkora legyen, mint egy öszvér! Jöttünk, hogy üdvözlünk! – így imádkozott Abdál Músza. A dervisek pedig ráfeleltek: Allah! Hirtelen megdördült az ég, hatalmas szél támadt. Músza apó dervisei egymásba kapaszkodtak. Reggel azután látják ám, hogy a kolostor előtt háromezer lépés hosszú járda támadt. Ilyen csodatevő képessége volt Abdál Músának.”

Csupán ebben az egy legendában számos elem őrződött meg a régi török hitvilágból. Jelen van a hegy és a tűz tisztelete. A törökségnek több szent hegye is létezik, ilyen például a türkök *Ötükenje*, amely valahol a mai Mongólia területén lehetett. A hegykultuszt persze az iszlám is megerősítette a Sinai hegy (*Türdagi*) említésével. A leghíresebb hegy azonban a *Kaf* hegye, amely a Kaukázussal azonos, de tágabb értelemben az egész Földet is jelenti. Ilyen jelentésben került át a bektasi irodalomba is, amelyben a hegy az akadály, amelyen keresztül a kedveshez, Istenhez el lehet jutni.⁵¹

A tűz a törökök által is tisztelt négy elem – tűz, víz, föld és levegő – egyike, a törökök között mindig nagy megbecsülésnek örvendett. Talán fölösleges a sámánszertartásokon betöltött szerepére utalnunk.⁵²

Músza legendájában figyelemreméltó a dobok szerepeltetése is. Evlia háromféle dobot sorol fel (Davul, def, nakkáre), amely legalábbis annyit jelent, hogy a dervisek nagy zajt csaptak. Az egyik dob – a def, a dervisek jellegzetes ütőhangszere – ráadásul a sámándob egyenes leszármazottja. (11. ábra)

A fenti történethez hasonló csodáknak se szeri, se száma, szinte minden korai mesterhez kötődnek ilyenek. Gyógyítottak, jövendöltek, áldást osztottak, átkot szórtak, megtalálták az elveszett jószágot, s ha kellett madárrá változtak – hogy csak a köznapibbakat említsük.⁵³

Emeljünk ki csupán egyet e furcsaságok sorából! Tudjuk, hogy Gül Baba türbájában egy fakard lógott a falon.⁵⁴ Miért? A fakarddal való hadakozás hozzátartozott a babák tudományához. Eredetileg a sámánok használták a révüléskor a gonosz szellemek

⁵¹ Ocak 1983. 70-78.

⁵² Ocak 1983. 185-195.

⁵³ Ocak 1983. 195-218. Köprülü 1929.

⁵⁴ Fekete 1954. 6.

távoltartására,⁵⁵ tőlük került a bektasikhoz. Maga Hadzsi Bektas is forgatott ilyet, majd fegyverét egyik tanítványára, Szári Szaltukra hagyta. Ő azután a Balkánra ment, s Kaligrában megküzdött a Sátánnal, fejét vette – fakarddal.⁵⁶ Egy másik – ismeretlen – dervis pedig Mentese környékét hódította meg egy hasonló szer számmal, s az ott élőket vagy megölte, vagy muszlimmá tette.⁵⁷

Az állatalakban való „közlekedés” szintén mindennapos jelenség a legendákban. Ali oroszlán vagy daru képében jelent meg. Hadzsi Bektas sólyom vagy galamb bőrébe bújt. Gejikli Baba (Szarvasos apó) szarvasok közt élt remeteként, s maga is szarvas-sá tudott változni. Kolostorában máig szarvasagancsok emlékeztetnek erre.⁵⁸ A szarvas egyébként a lelki vezető szimbóluma. A legismertebb történet Kajguszuz Abdálhoz fűződik:

Az ifjú Gajbí herceg – az alanjai bég fia – vadászatra indult. Egy szarvast vett üldözőbe. Sikerült nyilával megsebeznie az állatot, de az tovább menekült, s egy kolostor kapuja mögött eltűnt. A herceg dühösen vont a kérdőre a derviseket a szarvas hol-léte felől. A perlekedésre előkerült a kolostor főnöke, Abdál Músza is, s behívta az ifjú Gajbít. Az előadta történetét, mire Músza apó levette köpenyét, s a herceg nyilvesszője ott volt a hóna alá fúródva. A herceg erre magábaroskadt, megbánta bűneit, s Abdál Músza tanítványai közé szegődött. Ekkor vette fel a Kajguszuz Abdál nevet.⁵⁹

A bektasik tisztelettel övezik a köveket, fákat is. Anatóliában számos sziklát tartanak szent helynek, például Szuludzsakarahöjükben az Öt Követet (*Bestaslar*), a Bölcső követ (*Besiktas*) vagy az Oszlopos Követ (*Direkli Tas*). Szent fa pedig szinte minden kolostorban zöldellt. Bálim Szultán szederfája állítólag közel ötszáz éve virul a Píreviben.⁶⁰

Ünnepek, szertartások, szokások

A bektasi rend az egyik legzárkózottabb török dervisrend. Össze-jöveleteiket éjszaka, „zárt ajtók mögött” rendezik, örök (*bekcsi*) vigyáznak, nehogy illetéktelen személy léphessen közéjük.⁶¹ Viselkedésük már csak azért is érdekes, mert a többi rend nyilvánosan végezte gyakorlatait. Még ha kolostorban éltek is, a kíváncsiak beléphettek és megnézhatték szertartásaikat. Így volt

⁵⁵ Inan 1972. 80.

⁵⁶ Evliya 1314-1935. III. 566.

⁵⁷ Ocak 1983. 132.

⁵⁸ Ocak 1983. 175-171. Ayverdi 1966. 28.

⁵⁹ Ocak 1983. 155.

⁶⁰ Ocak 1983. 78-94.

⁶¹ D’Ohsson 1787-1820. IV. 657.

ez a keringő derviseknél (*mevlevi*), nem is beszélve a *rufáikról*, akik kifejezetten látványos gyakorlatokat végeztek, például izzó vasat csókolgattak, vagy mérges kígyó fejét harapták le. A bektasik különtségét csak fokozta, hogy a nőket egyenrangúnak tekintették. Férfiak és nők együtt, zárt ajtók mögött, éjszaka... Nem csoda, ha a kortársak képzelete megindult. A bektasikat folyamatosan vádolták, orgiák szervezésével, szodómiával, hitetlenséggel.

Az ellenszenv oka a bektasik furcsa viselkedésében keresendő. Hiszen még a legalapvetőbb muszlim kötelességek teljesítését is elmulasztották. Nem voltak hajlandók elvégezni a napi ötszöri imát, legalábbis nem a megfelelő módon, a dzsámikat pedig egyenesen kerülték. A helyzet szemléltetésére álljon itt néhány tanmese:⁶²

Egy ortodox muzulmán rá akart venni egy bektasit a helyes imádkozásra:

– Barátom, ha rendesen imádkozol, öt lirát fizetek neked naponta! – a bektasinak tetszett az ajánlat, s ezért minden nap rendesen imádkozott, majd felvette a neki járó pénzt. Egy nap azonban a buzgó vallásos ember észrevette, hogy dervisünk nem végzi el az ima előtt kötelező rituális mosakodást:

– Barátom, miért nem mosakszol ima előtt?

– Uram, te „vizes imáról” beszélsz. Az tíz lirába kerül.

Egy magas hegyen álló bektasi kolostorba – a ramazáni böjt idején – vendégségbe érkezett a környék vallásos előljárója, imámja. A dede éppen iszogatót.

– Ó, dervisek! Gyorsan hozzatok az imámnak egy poharat! – szólt.

– Ej, te szégyentelen! Tán nem tudod, hogy ramazán van? Szégyen és gyalázat, hogy ilyenkor, fényes nappal iszol! – dühöngött az imám.

– Ó, barátom – mosolygott a dervis – ez a ramazán nálam is, nálad is jóval öregebb, nem igaz? S vajon egy ilyen öreg Ramazán hogyan jöhetne fel egy ekkora hegy tetejére?

Egy bektasi elgondolkozva, dohányozva ballagott az utcán. Szembe jött vele a janicsár, s haragosan rákiáltott:

– Mi dolog ez?! Nem tartod be a szent ramazáni böjtöt? Dohányzol?! – A baba csodálkozva válaszolt: – Elfelejtettem, aga...

⁶² Yıldırım 1976. 115. és 123.

- Mit felejtettél el?!
- Azt hogy az utcán vagyok...

Egy bektasit boriváson kapnak, s így korholják:

- Ej, ember, nem tudod talán, hogy a bor ellensége az egész-ségnek? Miért iszol hát?
- Tudom én, hogy ellenség, ezért akarom elpusztítani.

Természetesen a bektasik nem utasítják el az iszlámot, sőt magukat jó muzulmánoknak tekintik. Csupán a vallási előírásokat nem hajlandók betartani, amelyeket amúgy sem a Próféta hozott, hanem azok az Omajjád kalifák, akik Alit és az imámokat üldöz-ték, meggyilkolták. A bektasik tehát imádkoznak, de a maguk módján. A leborulást (*rekát*) kevésnek tartják, szerintük sokkal fontosabb Isten nevének gyakori említése, a *zikr*. Ezt pedig közö-sen, gyakran énekelve végzik. Böjtölnek is, csak némiképp más értelmezésben, mint a szunniták.⁶³

Négy évkörhöz kötődő ünnepet ülnék meg. Megtartják az áldozat ünnepét (*Kurbán bajrámi*) – ami az ortodox iszlámban a ramazán havi böjt zárata, – számukra azonban gyásznapi ez, Ali meggyilkolásának emlékezte. Március 21-e *Nevrúz*, az újév, s egyúttal a fénynek és Alinak születésnapja. Ráadásul Ali és Fatima – Mohamed lánya – egybekelésének évfordulója is. Valódi örömnapi ez a bektasik körében, édességekkel, apró ajándékokkal lepik meg egymást. Május 6-a *Hizir Iljász* napja (*Hidrellez*), a nyár kezdete. Ezen a napon találkozik a két hal-hatatlan szent, Hizir és Iljász, akik a földi és az égi utakat róják. Az ő feladatuk az útmutatás, az úton járók vezetése. Végül a nagy-böjt *muharrem* hónap 1-étől 12-éig tart. A bektasik igen szigorú korlátozásokkal élnek, nem isznak vizet, nem mosakszanak, nem vesznek kést a kezükbe, tartózkodnak a húsevéstől, nem kezdenek új munkába. Ezzel emlékeznek Hüszejnnek és társainak – akiket egyébként név szerint számon tartanak – a szenvedéseire. A böjt csúcspontja az Asúra – muharrem hónap 10. napja, e napon szen-vedett vértanúságot Ali a kerbelái csatamezőn. Ez a bektasik legszomorúbb ünnepe. A gyász 3 napig tart, 12-én este oldódik fel, ekkor süteményekkel édességekkel, kedveskednek egymás-nak az emberek.⁶⁴

Az évkörhöz nem kötődő ünnepek legjelentősebbike az *ájn-i dzsem* (a gyülekezés ünnepe). Gyakorlását semmi sem szabá-lyozza, a közösség vezetője, a baba saját belátása szerint hívja

⁶³ Oytan 1979. 265-274.

⁶⁴ Oytan 1979. 410-13. Gökalp 1978. 211-3. Mélikoff 1978. 274. D’Ohsson 1787-1820. IV. 655.

össze. A készülődés már reggel elkezdődik, kitakarítják a helyiséget (*mejdán*), előkészítik az edényeket, az ételt, italt. A résztvevők napszállta után érkeznek, s a mester rituális köszöntése után a teremben körben ülnek le. A mester (*pír*, vagyis a baba) és a közösség öregjei – összesen 12-en – állatprémeken (*poszt*) foglalnak helyet, ezért hívják őket *posztinisín*nek, „bőrön ülő”-nek.

Kezdetnek ki-ki előadhatja panaszait, vélt vagy valós sérelmeit, amelyet a baba – ha teheti – orvosol. Ilyen módon megsza- badulva a világi gondoktól, kezdődhet a valódi, „szent” együttlét. A baba jelére a zenészek (*zákir*; *ásik*) megpengetik hangszereiket, s néhány himnuszt (*nefesz*) énekelnek, a közösség aktív részvételével. A továbbiakban a mester tanításait hallgatják, kérdéseket tesznek fel neki, majd megkezdődik a rituális körtáncok, a *szemáhok* sorazata. Az estét az áldozati állat elfogyasztása, s egyben lakoma zárja, amely során egy másik súlyos kihágást is elkövetnek: alkoholt fogyasztanak. A *dem*nek nevezett pálinkát (*raki*) egy előre kinevezett pohárnok (*száki*) szolgálja fel. Hajnal-tájban a baba imával (*gülbenk*) zárja le az együttlétet.⁶⁵

E szertartás eredete Mohamed égi utazására – a *mirácsra* – nyúlik vissza:

A próféta Dzsebráil – Gábriel arkangyal – parancsára Burák nevű lovára pattant, s egyenesen Allah trónjáig (*ars*) vágatott. Visszatérvén egy házat látott, amelyben világosság égett. Mohamed bekopogott. – Ki az? – kérdezték. – Én vagyok a Próféta! – felelte, de az ajtó zárva maradt. Másodszorra is hasonló eredménnyel járt. Harmadszorra azonban már így válaszolt: – A koldusok szolgálója vagyok. – Erre feltárult az ajtó, s beléphetett a házba, ahol 39-en ültek. – Kik vagytok? – kérdezte a Próféta. – Mi vagyunk a negyvenek – felelték – Egy a szívünk, mindig tudjuk, mi történik a többiekkel. – s hogy bebizonyítsák, Ali megsebezte a kezét, s mindenkinek a karjából vér buggyant, sőt, még a kint örökdő Szelmán-i Fáriszí vére is lecsöppent a menyeyezetről. Később maga Szelmán is megérkezett, kezében egy szem szőlővel. – Ó, te szegények szolgálója! – szólt – Oszd el e szőlőszemet közöttünk igazságosan! – Mohamed egy tálban kipréselte a szőlőt, serbetet készített belőle, amitől mindenki megmámorosodott, s helyéről felugorva táncba kezdett.⁶⁶

A bektasik ezt a találkozást, a Negyvenek gyülekezetét (*kirkılár medzsliszi*) elevenítik fel minden szertartásuk alkalmával, szertartásukat ilyen módon nem kisebb személlyel igazolva, mint Mohamed próféta.

⁶⁵ Atalay 1929. 11-12. Ulusoy 1986. 260-290.

⁶⁶ Bozkurt 1990b. 35-41.

Hasonló módon készülnek a másik nagy eseményre, az új tanítvány beavatására is (*ikrâr âjini*). Az „újoncot” – a kellő imádkozás és rituális mosakodás elvégzése után – lelki vezetője – a rehber – a terembe vezeti, ahol fehér lepedőbe, halotti lepelbe csavarják. Ez jelképezi, hogy régi élete számára ő már halott, s most új élete kezdődik. A következő figyelmeztetéseket súgják a fülébe:

A megvilágosodottak gyülekezetében, az alapító szent színe előtt, mestereddal szemben alázatos belenyugvás tölt-e el? Ne szólj hamisan, ne egyél tiltottat, ne fajtalankodj és ne tégy erkölcstelen, ami nem a tied, ne vedd el, ne mondj el mindent, amit látsz. Hiszel-e Allahban, Mohamedben és Aliban, a Tizenkét Imámban, a ház népének helytartójában? Homlokodra írt sorodat, szerencsédet elfogadod-e? A kettőt egynek tudod-e? Szívedben éjjel és nappal Allah, Mohamed és Ali egységét mestered segítségével beláttad-e? Ha azt mondtuk valamire, hogy igazság, igazságát megértetted-e? Ha azt mondtuk valamire: hazugság, hazugságát beláttad-e? A megtisztulás útján Dzsáfer-i Szádik rendjét igaznak ismerted-e meg? A tevellát és a teberrát elvégeztetted-e? Ha eme elhatározásodtól elfordulnál, az Utolsó Ítélet napján arcod váljék feketére! Allah, Mohamed és Ali, Hünkár Hadzsi Bektas Veli elhatározásodat támogassa, hu...⁶⁷

Eközben egy – az áldozati állatoknál használatos – fehér zsinórt (*tigbent*) kötnek a nyakába, s a terem közepére vezetik. A tanítvány köszönti az út 4 szakaszát, a 4 kaput megtestesítő babákat, ezzel jelezve, hogy már ismeri titkukat.

Ennek végeztével a mester nyitott jobb tenyerét a tanítvány vállára helyezi,⁶⁸ s elénekli a Korán megfelelő verseit: „Aki hűségesküt fogadnak neked, azok Allahnak tesznek hűségesküt. Allah keze van a kezük fölött. Aki esküszegő lesz, önmaga ellen lesz esküszegő. Aki azonban teljesíti az egyezséget, amit Allahal kötött, annak nagy fizetséget fog adni.”⁶⁹ A *tigbent*et leoldja a tanítvány nyakáról, s a fülébe suttog: „Ne távozz el, el ne távozz, meg ne fordulj, meg ne fordulj... A kezédnek, a lágyéknak és a nyelvednek ura légy, mestered Mohamed, vezetőd Ali!” Ezzel megtörtént a befogadás, a tanítványból dervis lett.

Végül a halotti leplet is lefejtik a válláról, s helyette a dervisek szent köntösét, a *hirkát* adják rá. A tanítvány ezzel az aktussal születik újjá, immár a másik, a szellemi sík vonzásában élő világban.

⁶⁷ Atalay 1929. 9.

⁶⁸ A nyitott tenyér öt ujja a Próféta családjára (*pendzse-i Âl-i aba, ehlibejt*) utal (Mohamed, Ali, Fatma, Haszán és Hüszejin).

⁶⁹ Korán 48:10.

Ekkor meggyulladnak a gyertyák, s az új dervis köszönti a 12 „bőrön ülő”-t, s kezdetét veszi a közös ünneplés, amúgy bektasi módra, zenével, tánccal. Valójában egy rövid *ájın-i dzsemet* tartanak.⁷⁰

A bektasik viselete

Érdemes hosszabban elidőznünk a bektasik viseletének tanulmányozásával, hiszen az kétszeresen is nagy fontossággal bírt. Egyrészt minden ruhadarabnak szimbolikus jelentést tulajdonítottak, az értő szem igen sok mindent kiolvashatott belőle. (7. ábra) Másrészt a viselet megkülönböztetésül is szolgált. „Minden rendnek sajátos viselete van – írja D’Ohsson – ráadásul legtöbbjükönél különbségek vannak a dervisek, és vezetőik, a sejkek viselete között. Ez elsősorban a turbánokon mutatkozik meg, kupolájuk formájában, színében, és feltekerésük módjában.”⁷¹

A bektasi viselet megismerését kezdjük mi is a turbánnal! A dervissüveg (*tádzs*, vagyis korona) – legalábbis a bektasik hite szerint – Isten ajándékaképpen szállt alá a Földre. Természetes tehát, hogy nem közönséges fejfedőről van szó: „Belseje titok, külseje fény. Varrótűje a mester, cérnája a tanítvány. Kupolája Isten, 12 cikke a 12 imám. Pecsétje Muhammed-Ali, kapuja 4. A vele járó kötelesség a mester (*pír*) szolgálata, hagyománya a mesternek való engedelmesség.” – tartják a bektasik.⁷²

A süveg négy részből állt. A hengeres alsó részt (*lenger*) kupola (*kubbe*) zárja le, melynek tetején egy kis gomb, a rózsza (*gül*) helyezkedhetett el. A lengerre pedig turbánt (*szárik*) tekerhettek. Minden egyes alkotórész számos „titkot” rejt.⁷³ (9. ábra)

A kupolát általában 12 fehér cikkelyből (*dilim*, *terk*) varrták össze, amelyek az imámok sorára emlékeztette a bektasikat. Ezt ismerték bektasi süveg, vagy *hüszejnî tádzs* néven, s feltehetőleg ilyen állt Gül Baba sírján is. Viseletét Bálim Szultán vezette be. Léteztek azonban más formájúak is, maga Hadzsi Bektas például az egyetlen varrással elkészített, csúcsos *elifî tádzs*ot kedvelte. A 4 cikkelyből összevarrt fejfedőt *Ethemî tádzs*nak nevezték. (8. ábra) A 7 cikkelyes *semszí tádzs* jelentéséről így vall a költő:

⁷⁰ Atalay 1929. 9-11. Bozkurt 1990b. 171-3.

⁷¹ D’Ohsson 1787-1820. IV. 630.

⁷² Korkmaz 1993. 336-337.

⁷³ Temren 1994. 221-223.

Süvegünk formája
A hét verset (a Fátihát) jelképezi
Mivel ez a hét vers
Az ember alakját jelképezi⁷⁴

E versben nem nehéz felismerni a hurúfijje, az írás és szám-misztika hatását, amelyről alább már ejtettünk néhány szót.

Lényegesnek számított az is, hogy hogyan készítették el a lengert. Leggyakrabban négy osztatú volt, mert a 4-es szám különleges jelentőséggel bírt a dervisek szemében. Először is a misztikus út 4 szakaszból állt (*Seriat, tarikat, marifet és hakikat*), azután Allah és Mohamed neve 4-4 (arab) betűvel írható le (*A-l-l-h, M-h-m-d*), valamint az iszlám hitvallás (*kelime-i tevhid*) 4 szavára is utal (*Lá iláhe ill' Allah*).

„Ha a dervis rangra nézve előrehaladt, mi különböző időközökben történik, egyházi főnöke által megengedtetik neki a kalap szélét kendővel körülcsavarni. E tekervények száma 7 és kilenc közt változik... azt mondja a dervis: Ezzel lekötöm az önzést, a másodiknál: ezzel lekötöm a kapzsiságot, a harmadiknál: ezzel lekötöm a haragot, stb.”⁷⁵ Turbán (*szárik*) kötése tehát csak magas rangú derviseknek járt, legelőször a babáknak. A dedebabák és a halifebabák a turbán-kötéshez használt zöld kendő végét szabadon hagyták, amely így jobb vállukra lógott.

A rózsát, a gült nem viselhette akárki, csak azoknak járt, akik előrehaladtak az úton, s megtapasztalták az Istenben való feloldódást. Ezért hívják a rózsát a megvilágosodottak pecsétjének (*erenler damgaszi*) is, s ez jelképezi a hakikatot, vagyis az egyetlen igazságot, Istent.⁷⁶ S miért éppen a süveg csúcsára került? E kérdésre nem találtam választ, de érdekes tény, hogy az indiai jógában – amelynek szerepe volt a dervisrendek genezisében is – kitüntetett szerepet kap a fejtető. Itt helyezkedik el (pontosabban valamivel lejjebb a koponyán belül) a koronacsakra (*brahmarandhra* vagy *szahaszrára csakra*), amelynek jelképe az ezerszirmú lótusz, s amely szintén párhuzamba állítható a rózsával – s ahol „a hanyatlástól és fejlődéstől mentes hatalmas nagy Isten lakozik”.⁷⁷

A dervisrendeket egyébként már a hajviselet is megkülönböztette egymástól és az utca népétől. A bektasik előfutárának tekinthető *rumi abdálok* például minden szőrzetet – a szemöldököt és a szempillát is beleértve – leborotváltak a fejükről.

⁷⁴ Gölpınarlı 1992. 178.

⁷⁵ Vámbéry 1876. 325.

⁷⁶ Fekete 1954. 13-14. Korkmaz 1993. 145.

⁷⁷ Jógí Pranavánanda 1995. 37.

Szakállamat és hajamat
Bajszomat és szemöldökömet
Isten segítse ügyemet
E szakállat leborotváltom⁷⁸

Ezzel szemben a bektasik tekintélyes szakállt és bajszot növesztettek, ezzel emlékezve szellemi ősükre, a próféta vejére, Alira. Olyannyira fontos szimbólumnak tekintették ezt, hogy a szőrzetük leborotválása egyenesen bűnnek számított. Ha pedig valakit kitagadtak a rendből – a büntetés súlyosbítása képpen – szakállát és bajszát leborotválták.⁷⁹

A dervisek felsőruházatát egy *hadjari* nevű mellény, valamint az *aba* és egy másik *hirka* elnevezésű köpeny alkotta. Az *aba* durván szövött anyagból készített, elől nyitott, hosszú, bő ujjú ruhadarab volt, amelynek azonban nem volt gallérja. Nem másra utaltak ezzel a dervisek, mint a halotti ingre, s azt akarták jelezni vele: mi már meghaltunk a világ számára.⁸⁰ Mellesleg innen ered a mi abaposztó szavunk,⁸¹ miképp a sál is, amely szintén a bektasik jellegzetes ruhadarabjának számított. Méltán írhatta Temesvárlí Gázi Ásik Haszán, amikor a bektasikat akarta jellemezni: „Rajtunk az aba, a hirka és a sál”.⁸²

A dervisek derekukat egy 15-20 cm széles szöttes övvel (*kemer*) tekerték körül. Az öv Hz. Ibrahim, azaz Ábrahám szimbóluma, s a szolgálatkészséget jelenti. Ugyanakkor emlékeztet a fegyverövre is, amelynek felkötése a harci kedvre utal, jelen esetben a lelki csatamezőkön.⁸³

A dervisek számos kegytárgyat tartottak maguknál. Elmaradhatatlan eszközük az olvasó, a *teszbih*. Ez is – többek között – a hinduktól került át a dervisekhez valahol Közép-Ázsiában, onnan terjedt el az egész iszlám világban. A hivatalos iszlám azonban sokáig gyanakodva tekintett az idegen eredetű tárgyra, s még a XV. században is születtek értekezések az olvasó védelmében.⁸⁴ A muzulmán olvasó – a hinduk 108 szemű *maláj*ával szemben – 99 golyócskából áll. Ezt 33-anként egy nagyobb, kiálló szem, a *nisáne* tagolja. Az első 33 alatt a *szubhánullah* a következő 33-nál az *elhamdulillah*, végül pedig az *Allah ekber* kifejezést kell ismételgetni. Használták azonban Allah 99 nevének recitálására is.

⁷⁸ Kajgusuz Abdál versét lásd: Gölpınarlı 1992. 175-6.

⁷⁹ Korkmaz 1993. 304. Oytan 1979. 275.

⁸⁰ Korkmaz 1993. 166-67.

⁸¹ Kakuk 1996. 247-248.

⁸² Ergun 1931. 18.

⁸³ Temren 1994. 223.

⁸⁴ Goldziher 1903. 34-35.

Hasonlóan fontos, de már sajátosan bektasi tárgy a *teszlim tasi* és a *palhenk*. Mindkettő félig megmunkált kőből készített, 12 szögű kölap. Az előbbi kisebb, nyakba akasztva hordták, utóbbi nagyobb, és az övön, baloldalt viselték. A 12 ág a 12 imámra utal. A teszlim tasi – a megadás köve – a világtól való eltávolodást, az Allahra hagyatkozást jelenti. Viselése arra utal, hogy gazdája betartja a híres mondást: „*Eline, beline, diline száhib ol!*” vagyis „A kezdednek, a lágyéknak és a nyelvednek ura légy!” Azaz: tudd, hogy mit csinálsz, mit beszélsz, élj tudatosan. Ennek fényében érthető, hogy miért engedi meg a bektasi rend – a többihez hasonlóan – az alkoholfogyasztást. Hiszen nem magán a cselekvésen, hanem annak tudatos voltán van a hangsúly.

A *teszlim tasi*t kizárólag egy különleges, Ürgüp mellett bányászott kőből készítik. A legenda szerint Hadzsi Bektast egy keresztény asszony meg akarta ölni. A mérget fagyaltba keverte, amit a mester jóízűen elfogyasztott. Azonban valaki figyelmeztette a veszélyre, s ő azonnal kiöklendzte a veszélyes eledelt, ami azután megkövült, s létrejött a szent kő.⁸⁵

A *palhenk*nek is története van. Egyszer, midőn Mohamed a pusztában bőjtölt, s különösképpen gyötörte az éhség, a fájdalom elűzésére jókora követ helyezett a gyomrára. Ezért hordják e tárgyat a dervisek az övükön,⁸⁶ s ezt vette észre az angol Edward Brown a budai Gül Baba kolostorban is.⁸⁷

Jelképes tárgya a *szedzsdetasi*, a leborulás köve is. Ez a kerek vagy négyszögletes lapocska a kerbelái csatamező porából készül. Imádkozás közben gazdája előtt fekszik a földön, aki minden leboruláskor erre, szimbolikusan Kerbelá porába hajtja a fejét. Kultusza a *tevella* és a *teberra* megvallásával áll szoros kapcsolatban.⁸⁸

A dervisek felszereléséhez több meglehetősen furcsa tárgy is tartozott. Ilyen volt például a kürt – a *nefir* – amely kezdetben a vadállatok elijesztésére szolgált. Utóbb szimbolikus jelentést is nyert, az Utolsó Ítélet harsonáira emlékeztetett, s gyakorlatban csak a dedebabák megválasztásakor szólaltatták meg.⁸⁹ Számos példány díszítette a bektasi kolostorok falait, Szuludzsakarahöjükben éppúgy, mint Budán.

A kalenderik, majd később a bektasik is hordtak magukkal egy hosszúnyelű bárdot (*teber*). Sok mindenről vall e harci szerszám. Használták az útonjáró dervisek saját biztonságuk megóvására,

⁸⁵ Pakalın 1946-54. 476.

⁸⁶ Korkmaz 1993. 283.

⁸⁷ Gömöri 1994. 73.

⁸⁸ Korkmaz 1993. 308. Oytan 1979. 266.

⁸⁹ Temren 1994. 216.

alkalomadtán fegyverként is. A janicsárok közt élő derviseknek szimbóluma volt e tárgy. Szintén jelképes értelme lehetett a dedebabák harci szekercéjének is: az ember lelkében dúló harcra utaltak vele.⁹⁰

Kézben a bárd, fejen a süveg
Harcolok a lelkemmel

Végül a dervisek életének elmaradhatatlan kelléke volt a kéregető tál, a *keskül*, amelyet egy fél kókuszdióból készítettek.

Amint látjuk tehát, Hadzsi Bektas szegénykéi igencsak el voltak látva felszerelési tárgyakkal, egyszerűségről szó sem volt. Persze a jelképek – számunkra átláthatatlan – dzsungele számukra egyszerű és világos ösvénynek számított. (7. ábra)

Tánc, zene, vers

Említettük már, hogy a bektasi szertartások elmaradhatatlan része a zene, a tánc. A rend történetének ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy ezek számos szállal kötődnek a török népzenehez, népköltészethez. Különösen a cselebiján-ág esetében figyelhető ez meg. A városiasabb babagán-szárny viszont – főleg az utóbbi kétszáz évben – a klasszikus oszmánli kultúra elemeit tette magáévá. Ilymódon a két ág közötti politikai, felfogásbeli különbségek kulturális kifejeződést is nyertek.

Jóllehet a szertartások rendje kötött, nincsenek „kötelező”, „kanonizált” himnuszok (*nefes*).⁹¹ A zenészek (*zâkir*, *âsik*) – a közösség hagyományainak figyelembevételével – maguk döntenek el, mit játszanak repertoárjukból. Csupán néhány kötöttség létezik. Általánosan elterjedt szabály például, hogy a szertartás negyedik éneke *Duvâz*, emlékezés a 12 imámra. Minden ajn-i dzsem során elhangzik egy ének, amely a negyvenek gyülekezését idézi (*mirâdzslama*). Gyakorta az esedékes ünnep határozza meg a témát. Nevruz idején Ali születéséről énekelnek (*mevlid-i Ali*), május elején Hizirről. Muharrem hónapban a kerbelánál elesetteket gyászolják (*mersiye*). A helyzet némiképp a zsoltárparafrázisok esetére emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy itt még egy távoli alapszöveg sem létezik, csupán a téma adott.

Az énekmondók – *âsik*ok, akiknek még a neve is szerelmest jelent – sokszor maguk írják szövegeiket, de nagyon erős a hagyo-

⁹⁰ Temren 1994. 224.

⁹¹ A bektasik zenéjéről: Özcan 1992 és Gölpınarlı 1992.

mányozódás, a mester-tanítványi láncok megtartóereje is. Kialakult például néhány versforma, amelyeket kötelező érvényűnek tekintenek,⁹² senkinek sem jut eszébe eltérni ezektől. Hasonlóan erősek a képi konvenciók is, többszáz éve ugyanazok a motívumok bukkannak fel a versekben. Ezért aztán gyakran a képnek csak töredékét – „hívószavát” – kell megemlíteni, s az avatott hallgatóság a többit már hozzáképzeli, „tudja”.

Az ásíkok „madárnyelven” beszélnek, mondanivalójukat szimbólumok mögé rejtik. E gyakorlat részben a XVI. században, az üldözések hatására alakult ki. Másrészt az elmondhatatlant úgyis csak szimbólumokon, képeken keresztül lehet tolmácsolni. A bektasik körében is – mint általában – a szerelmi költészet nyelve a legkedveltebb. A titkos beszédet oly tökélyre fejlesztették, hogy gyakran nem is lehet eldönteni, hogy misztikus költeményről, vagy izzóan erotikus szerelmes versről van-e szó. Annál is inkább, mert az ásik-költészet idővel valóban profanizálódott, s valódi világi versek is születtek.

Példa képpen álljon itt néhány himnusz! Az első egyszerű, népies formában íródott, egy hódoltsági kéziratban maradt fenn.⁹³ Dallamát nem ismerjük, csupán annyit tudunk, hogy *nevá makám*-ban, „hangnemben” énekelték. A második viszonylag kései, múlt századi alkotás Közép-Anatóliából. A vers a klasszikus költészet szabályai szerint íródott, a török nyelvtől teljesen idegen időmértékes formát követi. Ismétlései, egyszerű felépítése mégis a török népköltészet hangulatát idézi.⁹⁴

Szerelmed miatt kesergek
Hol talállak, Allah, téged?
A bánat nyomorulttá tett
Hol talállak, Uram, téged?

Szegény földönfutó lettem
Szívemben százezer sebem
Utamról eltévelyedtem
Hol talállak, Allah, téged?

⁹² A leggyakrabban – szinte kizárólagos érvénnyel – használt versforma a *kosma*. Nem a szótagszámot, hanem a vers szerkezetét határozza meg. Jellemző az első versszak többitől eltérő rímelése, valamint az utolsó strófában a költő önmegnevezése, általában művésznévvel (*mahlasz*). A rímrendszer a következő: abab cccb dddb eeeb..., esetleg aBaB cccB dddB eeeB... A leggyakoribb strófatípus a 4x8-as és a 4x11-es.

⁹³ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Quart Turc. I. 45b.

⁹⁴ Oytan 1979. 549.

Az én szívem vérrel telt meg
Szemem könnye tengerré lett
Fáradtságom panaszt termett
Hol találalak, Uram, téged?

Lelkemet tűz emésztette
Lassan hamuvá égette
Szultánomhoz értem. Szóltam:
Hol találalak, Allah, téged?

(Fogarasi Zsolt fordítása)

Ó, Uram! Fénylő szerelemmel tégy fényessé engem
Ó, Uram! A szeretők titkába avass be engem

Ó, Uram! A próféták kapuján bocsáss be engem
Ó, Uram! Ali rejtett titkát testesítsd meg bennem

Ó, Uram! Lángra vágyó pillangóvá tegyél engem
Ó, Uram! Véghetetlen borral részegíts meg engem

Ó, Uram! Az egység titkának tudását add nekem
Ó, Uram! Legyek fülemüle a mennyei kertben

Ó, Uram! Mohamed házában tégy kutyává engem
Ó, Uram! Ali kastélyában tégy számárrá engem

Ó, Uram! Örök hitvallással legyen örök lelkem
Ó, Uram! Tiszta vizek között tiszta folyó legyen

Ó, Uram! Szerelmed tüzével égess porrá engem
Ó, Uram! Dagassz felhővé, tégy óceánná engem

Ó, Uram! Kegyelmezz szolgáltnak, Askijának, nekem
Ó, Uram! Szívem vágyát add meg, tégy boldoggá engem

(Sudár Balázs fordítása)

Az ásíkok mindig hangszerrel kísérik éneküket. Zeneszerszámuk – a *baglama* – hűséges társuk, legbelső barátjuk: „Te, egy szederfa ága, s én egy ember fia” – mondja egyikük.⁹⁵ E hosszú-nyakú lant a régi török sámánok, *bahsík* és *ozanok* legendás

⁹⁵ Aşık Veysel 1991. 233.

hangszerének, a *kopuz*nak a leszármazottja.⁹⁶ (10. ábra) A falusi bektasik más hangszert nem is használnak, néhány városi közösségben azonban a klasszikus zene instrumentumai – az *ud*, a *kemán*, a *nej* – is elterjedtek, sőt, a zenelmélet néhány kifejezetten bektasi ritmust is számon tart (pl. *bektasi devr-i reván*, *bektasi rakszi*).

Idézzünk fel egy éneket Pír Szultán Abdáltól, az egyik leghíresebb XVI. századi ásiktól, akit – nehogy dalaival lázítson – a szivaszi bég parancsára kivégeztek. A költő, aki állítólag 1541-ben Budán is megfordult, e versben szelídebb „húrokat penget”, hangszerével társalog.⁹⁷

Gyere én sárga tamburám
Mond, mért zokogsz? Ezt kérdem én
Bensőm üres, bánatom nagy
Bíz’ azért sírok, zokogok én

Nyakamba húrt akasztottak
Ezer dalra fakasztottak
Csalogányként nótáztattak
Bíz’ azért sírok, zokogok én

Búbánatra felhangoltak
Énekeltem gyászolóknak
Kik még élnek, kik már holtak
Bíz’ azért sírok, zokogok én

Törzsem deszkával takarták
Nagy gonddal, jól lekaparták
Ütlegettek, hasam marták
Bíz’ azért sírok, zokogok én

Gyere, én sárga tamburám
Szólj hozzám így vigasztalván:
Kedvesem nem néz már énrám
Bíz’ azért sírok, zokogok én

Sárga tambura a nevem
Égig szálljon fel énekem
Pír Szultán az én mesterem
Bíz’ azért sírok, zokogok én

(Csirkés Ferenc fordítása)

⁹⁶ Gazimihal 1975.

⁹⁷ Kudret 1985. 92-93. Boratav-Gölpınarlı 1943.

A rituális tánc (*szemáh*) rendje szigorúan szabályozott. Bár a férfiak és nők együtt táncolnak, nem érhetnek egymáshoz. A mozdulatok, a koreográfia, sőt még a résztvevők száma és életkora is kötött, egyéniesedésnek nincs helye. Csak a lábak és a kezek mozdulnak, a csípő teljesen passzív. A tánc általában több tételtől áll, lassan kezdődik (*agirlama*) majd a végére felgyorsul (*jeldirme, jürütme*). A táncosok mielőtt nekikezdenének, engedélyt kérnek a mestertől, akinek sohasem fordíthatnak hátat. Muharrem hónapban – a gyászra való tekintettel – nem táncolnak.⁹⁸

A szemáh eredetét több legenda is elbeszéli. Hadzsi Bektas Vilájetnáméja szerint:⁹⁹

Egy nap Hadzsi Bektas Veli tanítványaival a Hirka dag hegyei-be ment. A hegytetőn tüzet raktak. Egyszer csak Hadzsi Bektas felugrott, és táncolni kezdett a tűz körül. Tanítványai követték a példáját. 40-szer kerülték meg a tüzet, amikor Hadzsi Bektas levette a csuháját (*hirka*), és a tűzre vetette. Amikor elégett, a hamut szétszórta, s így szólt:

– Ahova e hamu hullott, ott lesz nektek tűzrevalótok! – azzal megfordult, s elment. Attól kezdve a hegyen burjánzani kezdett a fű, napról napra sokasodott. A tanítványok, ha odatévedtek, a fűvet levágták, tüzet raktak, s amellet melegedtek. Azóta e hegyet Csuha-hegynek (*Hirka dagi*) nevezik.

E némiképp sámán-hagyományokat mutató legenda mellett létezik egy másik, az iszlámhoz lényegesen közelebb álló eredetmonda is. Amikor Mohamed égi utazásáról visszatérőben találkozott a a negyvenekkel (*kirkjár*), egy szem szőlőből serbetet készítettek, amitől mindahányan berugtak. Hamarosan táncolni kezdtek, s olyan hevesen járták, hogy még a köntöseiket is elhajigálták. Voltaképpen minden szemáh ennek a táncnak a hasonmása.

A szemáhoknak számos helyi, különböző szerepű változata létezik. Példa képpen álljon itt egy erzindzsáni dallam: *Kirkjár szemáhi* – A negyvenek tánca. A szertartások legalapvetőbb tánca ez. Három része az ima, a lassú és a gyors tétel. Legalább kettő, legfeljebb tizenkét asszony járja, több helyen feltétel a 40 éves kor betöltése is. Férfiak csak kivételes esetben táncolják.¹⁰⁰ (13. ábra)

⁹⁸ Bozkurt 1990.

⁹⁹ Bozkurt 1990. 40-41.

¹⁰⁰ Turhan 1992. 108. Bozkurt 1990. 64.

Bektasi kolostorok Magyarországon

Evlia Cselebi 1660-1666 között bejárta szinte az egész hódoltságot, s szokásához híven minden érdekességet feljegyzett. Többek között megemlékezett a derviskolostorokról is, írói stílusához hozzátartozott, hogy egy-egy település kapcsán szót ejtsen a helyi szerzetesekről. Nyilvánvaló túlzásai ellenére egyre több adatáról derül ki, hogy a valóságos helyzetet tükrözi, ezért meggondolásra érdemes tény, hogy a hódoltság területén több, mint száz kolostorról tesz említést.

A következőkben azt próbáljuk meg felderíteni, hogy e rengeteg kolostor közül melyek tartoztak a bektasikhoz. A konkrét esettanulmányok előtt azonban célszerű a rend kolostorainak néhány általános jellegzetességével megismerkednünk. Hogyan nézett ki egy rendház, hogyan hívták? Mire használták? Megannyi érdekes kérdés. Megválaszolásukra már csak azért is szükségünk van, hogy a hódoltságra vonatkozó információ-törmelékkel helyesen tudjuk értékelni.

Mire jó egy derviskolostor?

Különös jelenség, hogy a törökök által bekebelezett területeken villámgyorsan megjelentek a dervisek, felépültek a rendházak. Budán 1551-ben, alig 10 évvel a hódítás után már több kolostor is állt,¹⁰¹ s számuk folyamatosan emelkedett. A XVII. században Egerben és Budán 7, Pécsen 6, Fehérváron 5 rendház állt a misztikus úton járók rendelkezésére. Miért volt szükség ennyi kolostorra?

Azt gondolnánk, hogy egy derviskolostor világtól elvonult emberek hajléka, akik Isten útjait járják, s lehetőleg békés körülményekre, idilli környezetre vágyanak. Ezzel a hódoltság csak kevésbé szolgálhatott. Ráadásul a kolostorokat szokás szerint a városfalakon kívülre építették, s ezért állandóan ki voltak téve a portyázók pusztításainak.

A fenti kérdések megválaszolásához messzire vissza kell mennünk az oszmánok múltjába. A XIII-XIV. századi Anatólia zavaros politikai viszonyai közepette széles körben elterjedtek a szúfi tanok, sokan a vallásban kerestek menedéket. Gombamód szaporodtak az *áhi*-közösségek, amelyek a köznapi élet minden területén kifejtették hatásukat. Bár vallási alapon szerveződtek, jelentékeny szerepük volt az oktatásban, a gazdasági életben, a szociális feszültségek levezetésében is.¹⁰² A török kolostorok

¹⁰¹ Wernher György tudósítása. Némethy 1884. 608.

¹⁰² Kazıcı 1988. Ibn Battuta 1964. 162-164.

ezeket az áhi-hagyományokat őrizték. Szellemi központoknak számítottak, ingyenkonyhákat tartottak fenn, s gyakran a gazdasági életben is igen jelentős szerepet vállaltak. A bektasik például különösen vonzódtak a vízimalmokhoz. Gyakran kaptak adományképpen, de maguk is előszeretettel építettek.¹⁰³ A budai Gül Baba kolostor dervisei és a fehérvári bektasik is birtokolt néhányat.¹⁰⁴ Megjegyzem, hogy a pécsi Tettye-patak völgyének csendjét is vízimalmok zakatolása verte fel.

A korai dervisek katonai szempontból sem jelentettek elhanyagolható erőt. Nem csak arról van szó, hogy együtt vonultak a sereggel és lelkesítették a katonákat. Maguk is fegyveresek lévén, önálló feladatokat is elláttak, kolostoraik őrizték a veszélyes útszakaszokat, hágókat, felügyeltek a közbiztonságra. A rendházak – a karavánszerájok mellett – biztos éjszakai szállásnak számítottak. Közvetlenül katonai szempontból pedig alkalmasint a sereg gyülekezőhelyeként szolgáltak.¹⁰⁵ E funkciókat – már csak a janicsárokkal fenntartott szoros kapcsolat révén is – nagyjából a bektasik örökölték.

A hatalom szempontjából azért is előnyösnek mutatkozott a frissen meghódított területeken a dervisek letelepítése, mert az iszlámnak olyan lazább, türelmesebb irányzatát képviselték, amely viszonylag könnyen talált kapcsolatot a helyi lakosság keresztény hitével. A közös szent helyek, a közös ünnepek pedig nagymértékben segítették az oszmán hatalom stabilizálódását.

Nem csoda, hogy a törzsi vezetők, később pedig az oszmán szultánok igyekeztek megnyerni maguknak e közösségek támogatását. Cserében adományokkal látták el őket, kolostorokat építettek a számukra. A XVI. század elejére azonban – az államhatalom megszilárdulásával párhuzamosan – a dervisek kezdtek terhessé válni. Nem így a végeken, ahol a régi recept szerint lehetett kihasználni e „muszlim lovagok” előnyös adottságait.

Az a gyanúm, hogy a hódoltsági kolostorok nagy számának az okát is ebben kell keresnünk. Hiszen nem elzárkózó, emberkerülő dervisek lakhelyének tűntek, épp ellenkezőleg, a közösségi élet centrumai lehettek. S persze nem a szigorúan vett európai kolostorok mintájára kell elképzelnünk őket, e kolostorok csak részben szolgáltak kegyes célokat, legalább ugyanolyan súllyal estek latba egyéb előnyeik is.

¹⁰³ Barkan 1942.

¹⁰⁴ Káldy-Nagy 1977. 27. és 225. Vass 1973. 292-3.

¹⁰⁵ Barkan 1942.

Török kolostorépítészet

Érdemes néhány szót szólnunk a bektasik kolostorépítő szokásairól is, mivel a török rendházak teljesen eltérnek európai társaiktól. A legnagyobb különbség talán az, hogy Keleten nem alakult ki sajátos kolostor-építészeti stílus, sőt, a dervisek építményei inkább közönséges lakóházakra emlékeztettek.¹⁰⁶ Nem készültek akkora műgonddal, mint például a dzsámik vagy medreszék. Viszonylag gyorsan el is enyésztek, számtalanszor újjáépítették, javígtatták őket. A bektasikat ráadásul az a csapás érte, hogy a rend 1826-os feloszlátásakor kolostoraikat is lebontásra ítélték. Számos épület esett áldozatul a rombolásnak, ezért nagyon nehéz – még török viszonylatban is – képet alkotnunk arról, hogy hogyan is nézhetett ki egy XVI-XVII. századi kolostor.

A bektasik részben megörökölték elődeik, a rumi abdálok, a kalenderek épületeit, közöttük néhány régi, közép-ázsiai mintára emelt, ún. négy-árkádós (*dört ejvánli*) rendházat. Szép példája ennek a nikszári Csöregi Büjük Tekke. A négyszögletes épület központi része a fedett udvar, amelynek centrumában kút (*sádirvân*) áll. Az udvar négy oldalát négy boltozatos helység (*ejvân*) határolja – ez a régi medreszék emléke. A gazdagon kiképzett kapuval szemben helyezkedik el a tulajdonképpeni dzsámi, az imádkozóhely (*namazgâh*). Jelentőségét megemelt padlószintje mutatja. A kaputól jobbra és balra egy-egy árkád szolgált szállásnak, gyülekezőhelynek. A sarkokban pedig az alapító türbéje, a baba „lakosztálya” és kamrák, hálólhelyiségek kaptak helyet.¹⁰⁷ (14. ábra)

E négy-árkádós épülettípus Anatóliában jelentősen megváltozott, továbbfejlődött. A hajdani udvar és a dzsámi egy szintre került, méreteik kiegyenlítődték. Az oldalsó termek a dongaboltozat helyett kupolát kaptak, s alapterületük lecsökkent. A bejárat kiképzése teljesen átalakult, az épület homlokzata előtti árkádsorrá változott. Az így létrejött épülettípust nevezik T-alakú, vagy *zâvijeli* (závijés) dzsáminak. Néhány – például a jenisehiri – ezek közül is átkerült a bektasik használatába, de jellemzővé sohasem vált e forma.¹⁰⁸ (15. ábra)

A bektasik általánosságban azonban nem a fentiekhez hasonló, egy tömbből álló, komoly művészi értéket képviselő épületeket használtak kolostor gyanánt. Jobban kedvelték a több kisebb, szerényebb kivitelű építményből összetevődő épületegyütteseket, amelyet fallal övezett kert ölelt körül. E komplexumok központja

¹⁰⁶ Kara 1980. 186-7.

¹⁰⁷ Gabriel 1931-34. II. 123-5.

¹⁰⁸ Eyice 1963. és 1963b.

egyetlen nagyobb ház, amely magába foglalta a cellákat, a gyülekezeti termet, a konyhát. Ennek ellenére a kolostorok legmaradandóbban elkészített része – a türbe. Gyakran több is, az alapítóén kívül a donátoré, vagy esetleg későbbi híres mestereké. Nem véletlen, hogy a legtöbb kolostorból csupán ezek maradtak fenn máig.

Egy szerényebb méretű bektasi kolostor – *hanikáh* – teljes egészében ránkmaradt Bojaliköjben.¹⁰⁹ A kert közepén álló komplexum három épületből áll. A két különálló türbe mellett maga a kolostor nagy téglalap alakú építmény. Benne hosszú folyosó vezet végig, amelyről jobbra és balra kis cellák nyílnak. Az épület végén található a *mejdán*, az imahely és a közösségi élet színtere. A folyosó bejárat felé eső vége felett kis szobácska található, ez lehetett a baba „lakosztálya”. (16. ábra)

A nagyobb kolostorok esetében a központi terület az udvar. A különböző szerepű helyiségek e köré rendeződnek. A legteljesebb változatot a három udvaros kolostor jelenti. Ilyen a rend anyakolostora, a szuludzsakarahöjüki Pírevi, vagy Abdál Músza elmálibli kolostora. (17. és 18. ábra)

Példaként vessünk egy pillantást a központi kolostorra!¹¹⁰ Az épület mai formáját a XVIII. század végén nyerte el, de feltehetőleg korábbi állapotokat tükröz. Az első udvar tulajdonképpen gazdasági szerepet lát el, itt vannak az istállók, a nagy vendégházak, s a látogatók szükségleteinek kielégítésére csorgókutat is építettek ide. A valódi kolostor a második udvar és környéke. Itt találhatóak a vendégszállások, a mosókonyha, a konyha, a raktárak, az ebédlők, s végül itt a *mejdánevi*, a szertartások elvégzésére szolgáló közösségi helyiség. Ebből az udvarból nyílnak a dervisszállások és a babák szobái is. Az udvar közepét nagyméretű vízmedence foglalja el. A harmadik udvar egyfajta szentély: tulajdonképpen sírmező. Három türbe látható itt: az alapítóé, Hadzsi Bektasé, a rend megszervezőjéé, Bálim Szultáné és végül egy dedebabáé, Güvencs Abdálé. Bektas türbójét utóbb kiegészítették egy gyülekezeti teremmel, a *kirkılár mejdánival* is, s bevonva a Güvencs Abdál türbét egész kis komplexum jött létre. A türbék a dervisek sírjai veszik körül. Ebben az udvarban áll Bálim Szultán szederfája is. Ez az udvar az emlékezés, a zarándoklás helye.

Efféle tekkékben töltötték napjaikat a bektasik. A kisebb, 15-20 fős hódoltsági kolostorok feltehetőleg az egyszerűbb egy épületes hanikáhokra, záviókra hasonlított, míg Gül Baba kolostora valószínűleg nagyobb, több udvaros komplexum lehetett.

¹⁰⁹ Eyice 1971. 39-56. További példák: Acsikbas Tekkeszi – Tokat, Akjazili Szultán Tekkeszi – Biledzsik, Szünbül Baba Tekkeszi – Tokat.

¹¹⁰ Akok 1967. Koşay 1967. Tanman 1996b.

A török kolostor-elnevezések

A kolostorok elnevezése igen érdekesen alakul a törökség körében. Európában a helynévvel és a rend megnevezésével lehet a legkönnyebben jellemezni egy rendházat. Nem így a törököknél! Számukra a legkézenfekvőbb a kolostor alapítójának az emlegetése,¹¹¹ ilyen a mi Gül Baba tekkénk is. Sokkal meglepőbb, hogy néha a kolostor építtetőjének, *vakuf*-tevőjének a nevét viseli, mint például a pécsi *Jakovál Haszán tekkeszi*, vagy a isztambuli *Kodzsamusztafapasa Hánikáhi*. Viszonylag ritka a helynévvel való azonosítás. Példának a *Gümüşhaneli tekke* neve kínálkozik, amely Isztambul egyik városrészére utal. A dervisrend meghatározásával történő megjelölés alig fordul elő, kivételt csupán a *mevlevik* és a *kalenderik* képeznek. Ők kolostoraikat mindig a helynévvel és a *mevlevi*- vagy *kalenderháne* kifejezéssel jelölték. Egy-egy rendházat gyakran több különböző néven is ismertek. Például Bandirmali Sejh Juszuf Efendi isztambuli *dzselsveti* tekkéjét hívták *Bandirmali*, *Szejjid Hásim Baba* és *Inádiije* tekkének is.¹¹²

Nem haszon nélkül való megismerkednünk azokkal a kifejezésekkel sem, amelyeket az oszmánli nyelvben a kolostorok jelölésére használtak. E szavak több-kevesebb jelentésbeli árnyalatot tükröznek, értékük gyakran a szöveggörnyezettől függ. Nagyvonalú fordításuk számos félreértésre adhat okot.

A legáltalánosabban elterjedt szó, a *tekke* egyértelműen a kolostort – a dervisrendek életének keretét képező építményt – jelenti. Az épület elsősorban vallásos célokat szolgál, másodsorban azonban lehetnek egyéb funkciói is, működhet ingyenkonyhaként, átmeneti szállásként, oktatási intézményként is. A *tekke* perzsa megfelelői – a *dergáh* és az *ászitáne* – azokat a nagy, központi kolostorokat jelölik, amelyek különleges feladatokkal bírtak, például csak ezekben lehetett új derviseket beavatni. Kifejezetten a dervisrendekhez kötődik a *hánikáh* elnevezés, amely azonban az épület szállás, fogadó jellegére utal.¹¹³

A *záviye* az egyik legsokrétűbb kifejezés. Általában kis kolostor értelemben használatos, amely korlátozott jogosítványokkal bír az anyakolostorokkal szemben. Gyakorta azonban a *tekke* szinonímájaként szerepel, s nincsen semmilyen megkülönböztető funkciója.¹¹⁴ Eredetileg – az arab *ribá*hoz hasonlóan – számos

¹¹¹ A kolostorok elnevezésére vonatkozó vizsgálódásomat egy XX. század eleji isztambuli kolostorösszeírás adataira alapozom. Zakir Şükri Efendi 1980.

¹¹² Tanman-Yılmaz 1992.

¹¹³ Tanman 1996a. Pakalın 1946-54. I. 94; III. 445. 730-731.

¹¹⁴ Pakalın 1946-54. III. 648.

közösségi funkciót látott el, ezek közül csupán az egyik volt a kolostor szerepkör. Talán e sokszínűség, vagy ennek az emléke okozza a szó bizonytalan használatát.¹¹⁵

Még két kifejezés rejthet kolostort: a *küllije* és az *imáret*. Eredetileg mindkettő számos elemből álló vallásos komplexumok elnevezésére szolgált. Lehetett bennük mecset, türbe, fürdő, medresze, könyvtár, szegénykonyha és esetleg kolostor is, de ez semmiképp sem nyomja rá bélyegét az épületegyüttesre. Az imáret esetében a XVI-XVII. századra a sokféle funkció közül egy, a szegénykonyha vált meghatározóvá.¹¹⁶

E rövid áttekintésnek nem lehet célja a terminológiai problémák megoldása, csupán arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyes fogalmak értelmezésekor igencsak körültekintőnek kell lennünk, s ha lehetséges, a szövegkörnyezet – illetve az író nyelvezetének – elemzéséből kell kiindulnunk.

Így van ez Evlia Cselebi esetében is. A nagy török világutazó szerencsére viszonylag egységes terminológiát használ. A tekke, a hánikáh és az ászitáne szóval jelöli általában a kolostorokat, anélkül, hogy e kifejezésekkel árnyalatokat óhajtana kifejezni. Eme felcserélhetőség egyik legszebb példáját épp a pécsi halveti kolostor leírásánál olvashatjuk: „Ferhád Pasa kolostora (tekke). E boldogságos rendház (ásztáne) a halveti rend különleges lakhelye (hánikáh).”¹¹⁷ E három kifejezés Evliánál egyértelműen az elsősorban vallásos tevékenységre szolgáló épületekre utal.

Evlia szóhasználatában a závije érdekes módon nem a der-visrendek működéséhez kapcsolódik, hanem tulajdonképpen a mecset szinonimája. (Így például az egri Kethüdá mecset Evlia szerint závije.¹¹⁸) Közösségi gyülekezőhelynek tekinti őket, amelyek mihrábbal bírnak, s az egyes városrészekhez kötődnek (*mahalle závijesi*). Sohasem említi őket városon kívül, és sohasem esik szó rendhez tartozásukról. Az imáret, a küllije és a dergáh Evlija szóhasználatában nem utal kolostorra.

A magyarországi bektasi kolostorok kutatásához viszonylag kevés forrás áll a rendelkezésünkre. Evlia Cselebi ugyan több, mint száz kolostort említ, de gyakran csupán a létükről beszél, s mindössze három esetben árulja el, hogy bektasi rendházzal ír. Áttételesen bektasinak kell tekintenünk az *ál-i aba* névvel jelölt kolostorokat is, mivel e kifejezés szerzőnkénél a bektasi szó szí-

¹¹⁵ Barkan 1942.

¹¹⁶ Pakalın 1946-54. II. 340.

¹¹⁷ Evliya 1896-1935. VI. 199.

¹¹⁸ Evliya 1896-1935. VI. 17.

nonimája.¹¹⁹ Ezzel bő egy tucatra emelkedik a kolostorok száma. Evlia néhányszor megemlíti az alapító nevét, amely mögött egyes esetekben szintén bektasikat sejtethetünk.

Forrásaink másik csoportját a török adóösszeírások képezik. Ezekben szórványosan találunk egy-két adatot, kifejezett vakuf összeírás alig van Magyarországról. Azonban ezekből is csak elvétve tudjuk meg, hogy melyik rendhez tartozik a megadományozott kolostor, inkább csak az alapító nevét ismerjük meg.

Értékes anyagot szolgáltatnak a nyugati utazók, követek leírásai is, jóllehet általában nem tudtak – s nem is akartak – különbséget tenni dervis és dervis között. A kolostorokról pedig amúgy is ritkán írtak, mivel küllemük nem keltette fel érdeklődésüket.

Helyrajzi kérdésekben a nyugati rézmetszetek, városábrázolások hívhatók segítségül, de használatuk komoly óvatosságot igényel. A művészek általában hadmérnökök – alaprajzi – vázlatai és hadijelentések, szemtanúk elbeszélése alapján dolgoztak, nem meglepő tehát, hogy a hiányzó részleteket saját fantáziájukkal pótolták ki. Gyakran már kész képeket rajzoltak újra, kisebb-nagyobb – önkényes – változtatásokkal.

A rajzolóknak csupán kis része jutott el ténylegesen Magyarországra, s volt valóban szemtanúja az eseményeknek, hibákra, elrajzolásokra azonban náluk is számítanunk kell. Jelen esetben – a török vallási célú épületek keresésekor – nagy nehézséget jelent az is, hogy a nyugatiak egyáltalán nem voltak tisztában az építmények céljával, így a képek feliratai szinte teljesen használhatatlanok. Jellemző az is, hogy a metszők képi kliséket használtak, függetlenül a valós helyzettől.

Mindezek két következménnyel járnak. Egyrészt igyekeznünk kell felderíteni a metszet forrásait, hogy hitelességét ellenőrizzük. Másodszor pedig nem szabad túlértékelnünk a látottakat. Egy-egy kép alapján feltehetőleg nem az épület hiteles képére, hanem csupán létezésének tényére következtethetünk.

¹¹⁹ Az Evliánál jelzői értelemben viszonylag ritkán előforduló *ál-i aba* kifejezés (*Tekke-i ál-i aba, fukara-i ál-i aba...*) szó szerinti jelentése: a Próféta családjához tartozó. A próféta családjának tisztelete általános az egész iszlámban, azonban ennek kiemelése, állandó kihangsúlyozása a síitákra jellemző. Az Oszmán Birodalomban számos dervisrend vallott síita eszméket, például a melámijja vagy a kalenderijja, azonban a hódoltság korában a bektasi rend volt a legjelentősebb közöttük. Evlia ritkán használja e jelzőt, ám ekkor bektasikra utaló szövegkörnyezetben teszi. Előfordul, hogy a két jelző együtt szerepel: *ál-i aba bektasiján tekjeszi* (Kütahya, Evliya 1896-1935. VIII. 23). Máshol az azonosítás áttételes: *Ál-i aba fukarasi Abdál Músza Baba... Hadzsi Bektas fukaraszindandir.* (Abdál Músza Baba az ál-i aba dervise.... Hadzsi Bektas dervisei közül való. Evliya 1935. VIII. 273) Megjegyzem, hogy Abdál Músza kolostora az egyik legjelentősebb bektasi centrum volt. Evlia szóhasználatában az ál-i aba jelző egyenértékű a bektasival, a két szó szinonimája egymásnak.

A következőkben egyenként vizsgáljuk a bizonyosan bektasi, vagy a rendhez tartozás gyanújába kevert kolostorokat. Célunk az, hogy az összes – sajnos nem túl nagy mennyiségű – fellelhető adatot felsorakoztassuk. Kivételt a budai Gül Baba kolostorával tettünk, hiszen azzal a könyvben külön fejezet foglalkozik.

Buda: Hizir Baba kolostora

Hizir Babáról gyakorlatilag semmit sem tudunk, jóllehet kolostora a jelentősebb budai rendházak közé tartozhatott: Gül Babáé után ezt emlegetik a legtöbbet. Tud róla Behram Demiski, Zenarolla és Marsigli, s természetesen Evlia Cselebi is.¹²⁰ Szőlők között álló, kisebb, kőből épült rendház, 15 dervissel. Ez minden amit elmondhatunk.

A kolostor földrajzi elhelyezkedése azonban meghatározható. Evlia szerint „az Ova kapun kívül, déli irányban gyönyörű szőlők között” álló épület. Marsigli török térképe az Ova-kaputól viszonylag messze, délnyugati irányban tünteti fel a kolostort. Ezen a helyen számos metszeten magányosan álló, romos épületet látunk,¹²¹ amely feltehetőleg azonos Hizir Baba tekkéjével. Pontos helye a Nap-hegy, a Kis-Gellérthegy és a Sváb-hegy által határolt, északra nyíló széles völgyben van, egy kisebb tó partján. Körülbelül idáig terjeszkedett a török temető is. (24-25. ábra)

Érdekes, hogy Marsigli térképén két „Hizir Babá”-t tüntet fel, a tekkét, és a pusztát. Ez utóbbit az Ova kapuval szemben ábrázolja. Fekete e helyet Hizir Baba türbéjével azonosítja.¹²² S valóban, metszetek sora ábrázol ezen a helyen türbét, az ágyúállások között vagy mögött.¹²³ A kerek, kupolás türbe mellett egy másik négyszögletes, sátozott építményt, talán egy másik türbét is látunk. (26. ábra)

¹²⁰ Evlia: Seikh Khizir baba sírja, az Ova-kapun kívül, a szőlőkben levő kolostorban van. (Evlia 1985. 288.)

Khizir baba kolostora: Az Ova kapun kívül, déli irányban gyönyörű szőlők között kisebbszerű kolostor. (Evlia 1985. 285.) A fordítás tévesen közöl Khizil Baba alakot.

Marsigli: A Hidir Baba-kolostor kőből készült, 15 szerzetes volt ott a bektasi-nak nevezett rendből, mivel az alapító neve Bektas volt, ahogy a ferenceseké Szent Ferenc, így van ez nálunk is, alapítójuk nevét viselik. (Veress 1907. 42.) Zenarolla Marsiglit ismétli, szinte szó szerint. (Zenarolla 1688. 210.)

Dimiski csak a tényt említi. (Fekete 1930. 15.)

¹²¹ Rózsa 1963. X, XII, XIII, XV, XXIII, XXVI, XXVIII, XXIX, XXXI, XXXII/a, XXXV, XXXVIII, XL/b, XLII/a, XLIII/b és XLVIII táblák. Az ábrázolások egy része Dilich metszeteire megy vissza, más részük azonban hitelesnek tekinthető hadmérnöki felvétel Hallart, Hannenstein, Fontana, de la Vigne

¹²² Fekete 1944.

¹²³ Lásd pl.: Rózsa 1963. XL/b, XLII/a, XLIII/b táblák.

Figyelemre méltó az az épülettömb, amely a türbe és a vár között látható. Ábrázolása teljesen egységes: fallal körülvett kertben álló, egyemeletes, négyszögletes ház. Mindig épnek ábrázolják, holott az ágyúk előterében foglal helyet. A különös épületet Wassim 1684-ben megnevezi: kis kastély ez, amely azért ép, mert egy domb „árnyékában” húzódik meg, így az ágyúk tüze nem éri. A metszet ábrázolása azonban nem támasztja alá ezt az állítást. A képsorozat, amelynek talán Dilich a forrása, meglehetősen eltér a valóságtól, a domborzat ábrázolása teljesen rossz. A Naphegy – amelynek „kastélyunkat” takarnia kellene – nem létezik, a vár pedig mintha völgyben állna. Nyilvánvaló, hogy a metsző(k) nem látták Budát. A rejtélyes építmény véleményem szerint azonos Hizir Baba kolostorával. A tévedés végül is „csupán” annyi, hogy a rendházat a türbétől nem dél-nyugatra, hanem dél-keletre helyezték. A jelzett térségben egyébként a hitelesnek tekinthető hadmérnöki felmérések semmilyen épületet nem ábrázolnak.

Összegezzük a fentieket! Úgy tűnik, a türbe és a kolostor külön, egymástól viszonylag távol helyezkedtek el. A metszetek tanúsága alapján a XVII. század elején már álltak. A felmérések 1686-ban nem tüntetik fel a türbét, csak a kolostor romjait. Az előbbi talán az 1684-es ostrom során pusztult el, s talán ekkor néptelenedett el a kolostor is. Marsigli állítását, mely szerint a kolostor ép, és szerzetesek lakják – szeptember 2. után! – tévesnek kell gondolnunk.

Eger

„A Hatvani-kapun kívül, egy madárdaltól hangos helyen van egy bektasi kolostor, amelynek cellái, termei vannak. Egy magas kupola alatt nyugszik Dede Szultán. Sírja, amely a dervisek (zarándok) helye, különféle feliratokkal, gyertyatartókkal, mécsesekkel ékes. Hetven-nyolcvan szegény (ti. dervis) lakik benne. A harcosok adnak nekik a zsákmányukból, abból élnek.”¹²⁴ – a hét egri derviskolostor közül csupán ezt az egyet írja le részletesebben Evlia Cselebi, feltehetőleg azért, mert ezt tartja a legfontosabbnak.

E rövid leírás is lehetőséget nyújt azonban a kolostor helyének meghatározására. A Hatvani-kapu a város három kapuja közül

¹²⁴ Evliya 1970-71. XI. 27. Megjegyzem, hogy a legelső, arab betűs kiadás teljesen eltérő szöveget közöl: „A Hatvani kapun kívül van ... Baba Szultán kolostora, amelyben körülbelül hetven-nyolcvan cella található. Dervisei bektasik.” (Evliya 1896-1935. VI. 174.) Ismét más Karácson Imre fordítása: „A Hatvani-kapun kívül fehér hattyúk gyanánt kupolás épületben Dede Szultán nyugszik, akinek ez Bektasi kolostora. (Evliya 1908. 119.)

az egyik, a dél-nyugati, az Eger-patak bal partján. Még a múlt században is állt, a főszékesegyház építésekor, a Széchenyi tér rendezésekor, 1873-ban bontották le.¹²⁵ A kolostor tehát valahol a kapu előterében, a városfalon kívül helyezkedett el.

Sajnos a várost ábrázoló rajzok, metszetek sokasága a települést nyugatról ábrázolja, ahonnan a Hatvani-kapu és környéke rosszul látszik, a kolostor feltehető helye pedig vagy kívül esik a képen, vagy dombhát mögé kerül. Az 1687-es ostrom idején azonban számos hiteles, s a korábbi sémától eltérő rajz készült. Egy olasz metszeten a városfalon kívül, éppen a kívánt helyen magányosan álló épületet látunk.¹²⁶ A domboldalon, szőlők közt álló építményről a metszet jelmagyarázata azt is elárulja, hogy az török kolostor: „Un monasteria Turchesca”. Azt hiszem, nem tévedünk, ha ebben véljük felfedezni ...Dede Szultán kolostorát. (19. ábra)

Néhány másik metszet a kérdéses helyen kicsi, négyszögletes, tornyos épületet ábrázol.¹²⁷

Lippa: Jágmur Baba kolostora

Evlija adja tudtunkra, hogy a városon kívül, a Temesvár felé vezető úton egy óra járásra „Irem kertjéhez hasonló környezetben” áll Jágmur Baba kolostora. Lakói „tisztá és ártatlan, igazhitű, tökéletes életű, tudós, Istenért epedő” bektasi dervisek.¹²⁸ Jóllehet, konkrétan a kolostorra vonatkozó adatunk nincs több, de ismerünk egy híres bektasit, aki Lippán élt, s nem lehetetlen, hogy a rendházzal is kapcsolatban állt. Életrajzát egy XVII. századi „ki-kicsodá”-ból, Atái életrajz-gyűjteményéből idézzük.

„Es-Sejhü's-seríf Muhammedü'l-Hindi. Hindusztán országában híres szultánok palotája, mosolygó fehér fog Agra városa. Az említett sejh a Hadzsi Bektas szolgálatában gyógyulást találó Sejh Riza halifái közül való, Ahmed Jeszevi rendjéhez tartozó szent ember. A külső és a belső világban egyaránt elmélyült bölcs a gürgeni Hümájún padisáh akaratából Ászáfhoz hasonló bölcsességű vezír lett. Amikor Ádilhán 960-ban (1552/53) Hind országát hatalmába kerítette, Hümájún padisáhhallal együtt ő is a perzsa sáhhhoz menekült, s Sáh Tahmaszptól a fent említett isteni uralkodóval egyetemben segítséget kértek. Az ördöggel cimboráló Tahmaszp azonban szunnitának vélte őt, s elhatározta, hogy

¹²⁵ Sugár 1968.

¹²⁶ „Pianta della Citta Fortezza d' Agria altrimenti chiamate Erla”, Barcsay 1938. No 54.

¹²⁷ Barcsay 1938. No 49.

¹²⁸ Evlia 1985. 38.

megöleti. Ezért Rum országába menekült. Szülejmán Szultán Hân az említett urat fenséges színe elé hívatta, és a régi szokások szerint napi 120 akcse jövedelmet adományozott neki. Miután 4 évig Isztambulban maradt, nemes természetének engedve, a vizek és a levegő után tudakozva Rum országának összes haditáborát egytől-egyig bejárta, mint egy virágoskertet. Mivel úgy találta, hogy a Temesvári vilájetben levő Lippa várának vize a legkellemesebb, s levegője a legtisztább, a szultán engedélyével letelepedett ott. Az a vár pedig ezüstös falú, jól megerősített, pecsétgyűrűhöz hasonlatos erősség volt. Azután 20 ezer akcse értékű birtokot kapván, pihenés és nyugalom közepette a tudománnyal és a vallásgyakorlással foglalkozott. 974-ben (1566/67) költözött el az élők sorából. Fényes homlokú nemes úr, a dicsőség és a nemesség előljárója, a jólét fénysugara és a nemesség fénye, a szentek között csillogó szent, a tökéletességről és teljességről ismert, a helyes cselekvésben járatos, a tudás és a hit birtokosa, a templomok és mecsetek galambja volt az említett sejh.”¹²⁹

Zárójelben jegyzem meg, hogy Muhammed al-Hindi aligha válhatott az indiai Agrában Hadzsi Bektas követőjévé. Talán Isztambulban, talán utazásai során, vagy éppen itt, Jágmur Baba tekkéjében lépett a rendbe. Ám itt sem nyugodott, Evlia szerint a hitetlenek elleni harcban lelte halálát.¹³⁰

Pécs: Idrisz Baba

Érdekes figura a pécsi Idrisz Baba. Evlia csak annyit tud róla, hogy „az 1000. esztendőben élt, s az öregek többféle csodáiról beszélnek.”¹³¹ Megerősíti őt Ibrahim Pecsevi is, aki személyesen ismerte a szentet: „A mi városunkban, a gyönyörű Pécsen ekkor egy Idrisz apó nevű jövendőmondó volt, kinek néhány csodatétele nyilvánosságra jutott....”¹³² Elbeszélése szerint Idrisz baba 1592-ben még életben volt, s halála után türbét (kupolát) emeltek sírja fölé.

¹²⁹ Atai 1268. I. 191. A történet hitelesnek tűnik. Hümajún (1508-1556), a Mogul dinasztia második uralkodója valóban vereséget szenvedett Sirhántól – aki éppen e győzelem után vette fel az Ádilhán nevet –, s menekülni kényszerült országából. Igaz, nem 960-ban (1552/53), hanem néhány évvel korábban, 952-ben. Sáh Tahmaszp – a szafavida uralkodó – segítségét kérte, akivel valóban voltak vallási kérdések miatt nézeteltérései. Végül azonban ő is átvette a síita hitet, s országa visszaszerzése után azt terjesztette.

Lippán 1555-ben élt egy 20.000 akcse jövedelemmel rendelkező ziámet-birtokos, Mehmed aga, aki 1567-ben már nem szerepel a záimok között. Talán azonos lehet dervisünkkel. Istanbul, BOA Tapu 356. (Fodor Pál szíves közlése)

¹³⁰ Evlia 1985. 40.

¹³¹ Evlia 1985. 235. Gerő téved, amikor a tudós orvossal azonosítja. 1980. 79.

¹³² Karácson 1916. 89.

Pecsevi egyéb érdekességeket is tartogat a számunkra. Szerinte Idrisz Babát és Haszán boszniai pasát baráti szálak fűzték össze. „Ő (ti a pasa) az apóval ismerős volt, és teljesen jó véleményel volt felőle.” A pécsi szent a következőket kívánta neki, midőn hadjáratba indult: „Bárhova megy, szerencsés lesz, a szentek lelkei segítik őt, sőt a felséges Isten kegyelmének közvetítője, Ali is vele lesz és katonaságával.”¹³³ Nem hangzik éppen ortodox muszlim szájába illő áldásnak. A szentek emlegetése még csak hagyján, de hogy az isteni kegyelem közvetítője Ali, s nem Mohamed... Ez az enyhén szízmusba hajló felfogás a bektasi rendre volt jellemző. Sirja a városon kívül, babának hívják, jó kapcsolatban áll a katonasággal, heterodox nézeteket vall... Azt hiszem, joggal feltételezhetjük, hogy emberünk bektasi dervis volt.¹³⁴ Arra, hogy türbéje körül kolostor alakult volna ki, nincs adatunk.

Székesfehérvár

Evlia Cselebi Székesfehérvár öt ál-i aba, azaz bektasi kolostora közül egyet kiemel, Baba tekkéjét. Az alapító nevének helye üresen maradt a kéziratban, tehát téves a Baba Tekke olvasat.

A rend jelenléte jól dokumentálható a városban. Egy III. Murád kori (1574-95) adóösszeírás a bektasi kolostor – nem különösebben nagy – vakufjait említi,¹³⁵ s találtak bektasi sírköveket is a városban.¹³⁶

A helyrajzi meghatározáshoz ismét Evlia leírása kínálkozik kiindulási alapnak. Többször is kiemeli, hogy a kolostor a Budai kapun kívül (*Budin kapuszindan tasra*), a Királykút (*Král kujiszi*), és a piactér közelében helyezkedik el. Említi az „Isztolni Belgrád vértanúinak búcsújáráshelye” cím alatt is, amivel mintha a város temetőjére utalna.¹³⁷

¹³³ Török történetírók III. 89. Pecevi 1866. II. 120.

¹³⁴ Ezt már Semavi Eyice is feltételezte, igaz, minden indoklás nélkül. Eyice 1967. 563.

¹³⁵ „Mohamed bég malma Hadzsi Bektas kolostora javára, egykerekű, illeték 25 akcse. Ahmed bég malama Hadzsi Bektas kolostora javára, egykerekű, illeték 25 akcse. Ahmed bég rétje Hadzsi Bektas kolostora alapítványa javára, 20 koci, 200 akcse.” Vass 1973. 292-3.

¹³⁶ Gerő 1977. 118. 10. kép. Kralovánszki 1968. 183. XXXVII. tábla.

¹³⁷ Evlia 1896-35. VII. 68-69 és 72. Mivel a magyar fordítás hiányos és pontatlan, a szöveget teljes terjedelmében idézem: „A dervisek útján járók kolostorainak említése: Az ál-i aba derviseinek összesen öt rendházuk van. Az összes közül a Budai kapun kívüli... Baba kolostora a legfigyelemreméltóbb. A vándorok (*ájende ve revende*) kolostora ez, dervisei Allah adományaiból élnek. Mivel az elhunyt Gázi Szülejmán pasa ebben a kolostorban van eltemetve, híres zárándokhely. És a várban...” (a szöveg megszakad)
„A vásártéren, a Budai kapun kívül ...kolostora mellett a Király kút néven ismert... kút.”

Budai kapuból kettő is létezett, az egyiket a belváros északi falába, a másikat pedig a Budai (Besli) külváros sáncába vágták (Külső Budai Kapu).¹³⁸ Evlia azonban a Budai kapu alatt a belváros kapuját érti. Ennek előterében helyezkedett el a külváros, amely a XVII. század második felében kifejezetten jelentős, sűrűn lakott településnek számított.

A Királykút számos metszeten látható (már 1601-ben is!), a külváros ÉK-i sarkánál, a település sáncain kívül. Siklósi Gyulának sikerült megtalálnia a kút középkori maradványait is.¹³⁹

Székesfehérvárnak a török korban két temetője is volt, egy a Budai külvárostól északra, egy pedig a budai és az ingovány külváros között. Számunkra az előbbi a fontos. Evlia említi, hogy a kolostorban nyugszik az építtető, Gázi Szülejmán pasa, akinek a sírhelye az egyetlen említésre érdemes zarándokhely Fehérváron. A metszetek tanúsága szerint a temetőben türbe állt.¹⁴⁰ Talán nem tévedünk, ha ezt Szülejmán pasa sírjával azonosítjuk. A temető elhelyezkedése egyébként eleget tesz a fenti meghatározásoknak is. Valóban a budai kapun kívül áll, a vásártér és a Királykút közelében.

A metszetek fallal körülvett sírmezőt ábrázolnak, amely a török gyakorlatban nem jellegzetes. Nem lehetetlen, hogy valójában bekerített – és temetkezési célokra használt – kolostorkerttel van dolgunk. A metszeten a türbe mellett épületek, vagy azok romjai is feltűnnek. Véleményem szerint ez lehetett a keresett kolostor.¹⁴¹ (20-23. ábra)

Ki lehet Szülejmán pasa? Személyét eddig nem sikerült meghatároznom, de talán valamelyik budai pasát sejtethetjük benne. Az mindenestre nem lenne meglepő, hogy egy budai pasa alapítson kolostort Fehérváron. Karakas Mehmed pasa például dzsámit, zavijét alapított a városban.

„Isztolni Belgrád vértanúi búcsújáróhelyének leírása: A Budai kapun kívül a hitharcos (*gázi*) és vértanú (*sehid*) Szülejmán pasa kolostorában fekszik.”

¹³⁸ Siklósi 1991. 29-31.

¹³⁹ Siklósi 1991. 73.

¹⁴⁰ Baitz 1986. 7-10, 14, 16, 18-21, 23, 27-29 táblák.

¹⁴¹ Siklósi a kolostort – Evlia téves fordítása alapján – azonosítja egy épülettel, amely La Vergne 1698-as felmérésén szerepel, a Budai külváros északi sáncának közelében. Felveti továbbá, hogy a kolostor megegyezhet valamelyik középkori kolostorral is, amely egybevágna a törökök hazai gyakorlatával. (Siklósi 1991. 70.) Elméletének azonban több gyenge pontja is akad. Evlia sehol sem utal arra, hogy a kolostor a településen belül lenne, éppen ellenkezőleg, azon kívül, a vásártéren áll (*bazár mejdáninda*). A leletek és a metszetek tanúsága szerint a Királykút is kívül található. Továbbá az sem bizonyos, hogy a kolostor megélte a visszafoglalást. Egyébként a bektasik nemcsak hogy a városfalakon, de a lakott településeken kívül szerettek megtelepedni. A Besli pedig jelentős hely lehetett, többszáz házzal.

A türbe (s talán a kolostor is) 1602-ben már állt. A XVII. század elején készült metszeteken a sokszögű türbe a kert közepén helyezkedik el. (Siebmacher – 1602, 1663, Keller – 1603, 1622) Ez az épület elpusztulhatott a tizenötéves háború harcaiban, mert a század végi metszetek teljesen más képet mutatnak. A kerítőfal romos, több helyen megszakad. A türbe (türbék?) mellett egyéb épületek is feltűnnek, részben romos állapotban. Az a gyanúm, hogy a virágzó kolostor a XVII. században pusztulásnak indult, s a visszafoglalás során, 1688-ban a földdel egyenlővé vált. Annál is inkább van erre esély, mert a város egyetlen könnyen – szárazon – megközelíthető pontja a Budai külváros volt, szinte az összes ostrom erről indult.

A Tettyéről

Köztudott dolog, hogy a pécsi Tettye nevű dombon valamikor derviskolostor állt, melynek romjai ma is láthatóak. Gerő Győző még azt is tudni véli, hogy a bektasikhoz tartozott.¹⁴² Honnan-e bizonyosság?

Első számú érv maga a név, a Tettye. Hosszú huzavona¹⁴³ után Kakuk Zsuzsa bizonyította véglegesen, hogy a szó a török (illetve arab) tekke kifejezés leszármazottja, annak a nyugat-balkáni nyelvjárás sajátosságai szerint módosult változata.¹⁴⁴ Érdekes módon a dervisekre utaló egyetlen közvetlen adat viszonylag későn, 1686-ban bukkan fel, Vecchi Gábor adománylevelében: „Ezenkívül átadatik Ő Excellenciájának (Vecchi Gábor tábornok) ... mely földtelek azonos a török (hamis) remetékhez tartozott, mint az említett nagy romok lakóihoz és e völgy birtokosaihoz.”¹⁴⁵

Gerő Győző nem történeti adatokra, hanem analógiára hivatkozva állítja, hogy az épületet a bektasik birtokolták: egy Tirana melletti bektasi kolostort szintén Tettye néven emlegetnek. Érvként hozza fel azt is, hogy a rendház a városon kívül helyezkedett el. Sajnos egyik bizonyíték sem kielégítő. A tettye elnevezés a Nyugat-Balkánon teljesen általános, minden kolostor így hívják. S nem csak a bektasik építkeztek a falakon kívül. Ne keressünk távoli példát: a híres pécsi mevleviháne is a kapukon kívül épült. Röviden szólva, semmi sem bizonyítja, hogy a Tettye bektasi kolostor lett volna.

¹⁴² Gerő 1962. 86-87.

¹⁴³ A helyi patrióták hosszú, időnként a becsületsértést súroló vitát folytattak a Tettye elnevezésről 1917 augusztusában a Dunántúl hasábjain.

¹⁴⁴ Kakuk 1966. 57.

¹⁴⁵ Közli: Reéh 1911. 132.

Sajnos a romok sem eredeti török épületek. A kastélyt Szathmáry György pécsi püspök építtette 1505-21 között, nyári palotának.¹⁴⁶

A hódoltságban feltehetőleg sokkal több bektasi kolostor állt, mint amennyit feljebb említettünk. Néhány esetben bár biztosat nem állíthatunk, de legalább – néhány jellegzetesség alapján – következtethetünk a bektasik jelenlétére. A felsorolásra kerülő feltételek egyike sem tekinthető döntő erejűnek, sőt együttes jelenlétük is csupán alapos gyanúra ad okot.

1. A bektasik általában a városfalon kívül építkeztek. Ez azonban nem csak őket jellemzi. A kifejezetten városias műveltségű mevlevik pécsi kolostora is a falakon kívül állt.

2. A bektasik szoros kapcsolatban voltak a hadsereggel, ezért nagyobb katonai központok mellett számíthatunk a jelenlétükre. Hozzá kell azonban tennünk, hogy nem álltak egyedül e magatartással, hiszen például a halvetiket is erős kötelékek fűzték a katonasághoz.¹⁴⁷ S meg kell jegyeznünk, hogy Szerbiában és Boszniában alig létezett bektasi kolostor.¹⁴⁸

3. A bektasik maguk is katonák, szentjeik gyakran gázik, vértanúk. (Ilyen kapcsolat azonban a halvetik és a sereg közt is létezett) A dedebabák máig is jelvényként viselik a harci bárdot.

4. A bektasi előjárók neve a baba, más rend nem használja e kifejezést hivatalosan, pl. a kolostorok elnevezésekor. (De bektasik szerepelhetnek egy sor másik névvel is, pl: dede, szultán.)¹⁴⁹

Vegyük sorra a lehetséges eseteket! A budai kolostorok – az említetteken kívül: Baba Miftáh,¹⁵⁰ Gázi Gürz Eliász,¹⁵¹ Mukhtár Baba,¹⁵² és Hindi Baba¹⁵³ tekkéje – egytől-egyig a városfalon kívül álltak, alapítójukat babának hívták, az egyetlen kivételt jelentő Gürz Eliász viszont Baba-kaszabából való volt. Egyéb-

¹⁴⁶ Gosztonyi 1943.

¹⁴⁷ Clayer 1994. 113-141.

¹⁴⁸ Čehajić 1978. és Čehajić 1986. 167-170.

¹⁴⁹ A török dervisrendek között jelentős választóvonal a kulturális hovatartozás. A misztikusok többsége a perzsa-arab rendeket követte, nyelvében is. A tagok neve is ezek mintájára alakult, gyakran arab összetételekből. A rangok jelölése is idegen mintát követett, leggyakrabban a sejh és az efendi melléknevet használták. Törökös elnevezésnek számított a dede, a baba és a cselebi. Érdekes módon a baba elnevezés széles körben csak a bektasik körében terjedt el, a többi rendben – feltehetőleg kicsit lázadó felhangjai miatt – egyáltalán nem találkozunk vele. Ez Anatóliában azonban korántsem lenne perdöntő: számos XIII-XIV. századi szent viseli a baba nevet, s mégis más mozgalmak vallják őket magukénak. Csakhogy Magyarországon új alapításokról van szó, s e korban a névadás már elérte a fent vázolt kötöttségeket.

¹⁵⁰ Említi: Evlia 1985. 285. és 288

¹⁵¹ Említi: Evlia 1985. 285. és 288

¹⁵² Említi: Evlia 1985. 288. Marsigli (Veress 1907. 42)

¹⁵³ Említi: Marsigli (Veress 1907. 42)

ként ő hitharcos is volt, miképp Mitfáh Baba is. Hindi Baba talán azonos a vukovári Hindi Babával,¹⁵⁴ akiről viszont tudjuk, hogy részt vett a mohácsi csatában.

Az Evlia által búcsújáróhelynek titulált helyek mögött is gyanakodhatunk kolostorra. A szigetvári Szulejmán-türbe esetében például nem beszél rendházról, holott tudjuk, hogy a hely jeles halveti központ volt,¹⁵⁵ alaprajzát pedig Eszterházy Pál hagyományozta ránk.

Az eszéki Bajrák Baba búcsújáróhelye a valpói, Hoszrev Babáé pedig a belgrádi úton helyezkedett el.¹⁵⁶ Talán mellettük állhatott Eszék 4 kolostorából egy-egy.¹⁵⁷

A paksi Árkocs Baba búcsújáróhelye szintén a városon kívül, a Duna-parton állt, ő maga pedig hitharcos volt.¹⁵⁸

Hatvanban a „nagy külvárosi kapu árokhídján túl” nyugodott Haszán Baba Veli Bek, maga is hitharcos.¹⁵⁹

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy a magyarországi bektasikról kevés emlék maradt ránk, csak sejthetjük, hogy működésük ennél jóval jelentősebb lehetett. Bár néhányuk közismert szent lett, hírnevük nem hasonlítható Gül Babáéhoz.

Gül Baba neve és személye

Valamennyi törökkori építményünk közül a legismertebb Gül Baba türbéje, amelynek névadójáról, életéről és tetteiről alig tudunk valamit, jöllehet az őt körüllegő legendák nemcsak a muszlim világban ismertek, de utat találtak a magyar legendakincsbe, irodalomba és operett-irodalomba is. De ki is volt ez a titokzatos muszlim szerzetes?

Gül Baba személyét az ismeretlenség és titokzatosság fátyla fedi, csakúgy mint annak a dervisrendnek a megalapítójáét, amelyhez e szent életű dervis tartozott. Szent volt és szerette a rózsákat – írta róla egyik kései méltatója,¹⁶⁰ s talán még azok sem tudnak róla többet, akik türbéjének, azaz sírkápolnájának szomszédságában laknak a Rózsadomb Margit-hídhöz közel eső lejtős részén, a Mecset utcában és környékén. A tisztánlátást nehezíti az a sok legenda, amely e muszlim szent életét körüllegi.

¹⁵⁴ Említi: Evlia 1985. 209, 439, és Čehajić 1986. 211-212.

¹⁵⁵ Ágoston 1991. 197-201. és Ágoston 1993. 281-284.

¹⁵⁶ Evlia 1985. 218.

¹⁵⁷ Evlia 1985. 216.

¹⁵⁸ Evlia 1985. 240.

¹⁵⁹ Evlia 1908. 109.

¹⁶⁰ Tóth 1907.

Ezek az évszázadok alatt néhány hihető s még több hihetetlen elemmel gazdagították a róla alkotott képet. Az egyik legismertebb kútfőnk Evlia Cselebi, a híres 17. századi török világutazó, aki az oszmán hadakkal keresztbe-kasul bejárta a két és fél millió négyzetkilométernyi, Budától Baszráig terjedő hatalmas birodalom minden fontosabb tartományát. Evlia Cselebi azonban több, mint egy évszázaddal Gül Baba halála után fordult meg Budán, s jegyzett fel néhány adatot a muszlim szent életére vonatkozóan. Bonyolítja a helyzetet, hogy Evlia Cselebi szavahihe-tőségét a magyar történettudomány többször és jó okkal kétségbe vonta. Szekfü Gyula, a II. világháború előtti magyar történetírás talán legképzettebb, legjobb tollú, de minden bizonnyal legnagyobb hatású képviselője 1916-ban a *Török történetírók* harmadik kötetéhez írott előszavában Evlia Cselebi munkáját, s a török krónikákat általában „a magyar történetírás számára tel-jességgel használhatatlannak” ítélte.¹⁶¹ Bizonyára Szekfü Gyula éles és túlzó kritikájának is szerepe lehetett abban, hogy a török-kori Buda monográfusa, Fekete Lajos is elbátortalanodott, s azt írta, hogy az is bizonytalan, egyáltalán történelmi személyiség-nek tekinthetjük-e Gül Babát. Dolgozatának végén pedig úgy nyilatkozott, hogy Gül Baba nevű személy talán nem is élt.¹⁶² Szekfü azonban maga is túlzásokba esett, s jókora torzítással a világutazó Evlia Cselebit török történetírónak, munkáját, az *Utazások könyvét* pedig krónikának minősítette, jóllehet sem a török, sem pedig a nemzetközi történetírás nem kezelte őt és munkáját így. Mindenki tisztában volt és van vele, hogy Evlia Cselebi útleíró, s munkája nem krónika, hanem útleírás telis-tele keleties szóvirágokkal, a keleti ember fantáziája szülte túlzá-sokkal. Ezeket lehámozva azonban roppant gazdagságú művelő-déstörténeti forrást kapunk, amelyet méltán állíthatunk párba az Oszmán Birodalomról készült európai útleírásokkal. Az utóbbi évek kutatásai arra is rámutattak, hogy Evlia Cselebi többször használt korabeli forrásokat is, s hogy a világutazó oly sokszor (és sokszor joggal) megkérdőjelezett számadatai sem mindig légből kapottak. Ami pedig a Gül Babára vonatkozó tudósítását illeti, semmi okunk kételkedni abban, hogy olyan hagyományt jegyzett fel, amit részben – miként ő maga mondja – az 1541. évi magyarországi hadjáratban részt vett atyjától, részben pedig itt Budán hallott. Mielőtt azonban magával Gül Baba személyé-vel foglalkoznánk röviden ismertetnünk kell a nevével kapcsola-tban napvilágot látott elképzeléseket.¹⁶³

¹⁶¹ Szekfü 1916.

¹⁶² Fekete 1954.

¹⁶³ Ezeket jól összefoglalta: Tóth 1907. és Fekete 1954.

Nevét a legendákon kívül a Margit-híd budai oldalán, a Rózsadombon ma is látható, s a Török Kulturális Minisztérium jóvoltából frissen restaurált türbe örökölte meg, valamint az azóta elpusztult derviskolostor, illetve ezekre az építményekre vonatkozó hivatalos iratok, a türbét és a derviskolostort meglátogató európai és török utazók útleírásai tartották fenn. Gül Baba neve a török hivatalos iratokban és krónikákban, csakúgy mint a keresztény kútfőkben több változatban fordul elő. A török iratokban *k* és *l* betűkkel jegyezték le. Ugyanez az alak szerepel két egykorú, 1684-ből származó térképen. Mivel az arab írás nem jelöli a magánhangzókat, a szónak több helyes olvasata is elképzelhető. Ismert szótáraink is több olvasatot és jelentést adnak: olvasható *gül*nek, ami általában virágot és kiváltképp rózsát jelent, de ugyanez az olvasat levezethető a *gülmek* (nevetni) igéből is. Olvasható *kel*nek, ami sömört, sömöröst, varast, rühest, koszoszt, kopaszt, sivárt, illetve *kül*nek, ami hamut, hamu színűt, és innét jelentésátvitellel romot, pusztulást is jelenthet, illetve használható mindezek igei jelentése is (elpusztít, elemészt stb.). S ahogy az már lenni szokott ha egy szónak több magyarázata is lehetséges, a különböző magyarázatoknak hamarosan akadtak hívei is.

Legtöbben a *gül* olvasatot és annak rózsza jelentését fogadták el. Ezt az olvasatot és jelentést támogatják a keresztény, latin betűs források is, amelyek nem sok kétséget hagynak afelől, hogy a szó első tagjában ü magánhangzót kell ejtenünk. Edward Browne (1644-1708) norwichi orvos, aki 1669-ben a londoni Royal Society megbízásából járt Magyarországon, 1673-ban kiadott útleírásában Gül Baba nevét hallás után fonetikusán Julpapaként örökölte meg és a szó jelentését egyértelműen Rózsák Atyjaként adja meg: „Budai tartózkodásunk alatt meglátogattunk egy török szerzetesrendet, ahol a perjelt, vagy főapátot Gül Babának (Julpapa) hívják, ami annyit tesz, mint a Rózsák Atyja.”¹⁶⁴ Már Tóth Béla, a múlt század és a századelő nagy tudású, méltán becsült, de méltatlanul elfeledett művelődéstörténésze, a Kelet jeles ismerője és szerelmese,¹⁶⁵ felhívta a figyelmet arra, hogy Edward Browne a török gül szó délszláv gul, gyul, tyul ejtését hallhatta az akkorra már jócskán elszlávósodott Budán és ezért írta Gül Babát Julpapának.¹⁶⁶ Ugyancsak ezt a szlávos közvetítést mutatja néhány egyéb európai forrás, így az 1684. évi török térképekkel együtt közölt látkép legendája, ahol a szent neve Gyul Baba alakban olvasható, vagy a török nyelvben jártas, Budát is jól

¹⁶⁴ Gömöri 1994. 73.

¹⁶⁵ Tóth Bélára ld. Steinert 1997.

¹⁶⁶ Tóth 1907. 179.

ismerő itáliai hadmérnök, Luigi Ferdinando Marsigli¹⁶⁷ egyik feljegyzése, amely a nevet Ghiul Baba formában őrizte meg.¹⁶⁸

Más olvasatot és megoldást javasolt Kúnos Ignác a Pallas Nagy Lexikonban. Szerinte „E mecsethez (valójában Gül Baba türbéjéről, azaz sírkápolnájáról van szó) az a monda fűződik, hogy a mohammedán prófétának egyik bajnoka, Gül Baba itt halt volna meg hősi halállal és mert a porai itt nyugszanak, el is nevezték Gül Baba mecsetjének. A török hagyományok e mondanak ellent mondanak. Ők is ősmennek egy olyan mohamedán szentet, aki a padisáh kíséretében a szentek közé került és Budinban (Buda) meg is halt. Csakhogy e hős neve nem Gül, hanem Kel-Baba. A kel szó kopaszt, tarhajút jelent és ennek azért nevezték el, mert nem volt egy hajszála sem. Valószínű, hogy a kel szó népetimológiai hatás folytán vált Gül-lé, amit az a körülmény is elősegíthetett, hogy a Rózsadombra került a mecset, vagyis a gül dombjára.”¹⁶⁹

Kúnos etimológiájának és Kopasz-apó magyarázatának gyenge pontjaira már Tóth Béla rámutatott. A népetimológia ugyanis „közismeretű szavakkal nem szokott játszani”, s a Gül Baba elnevezés a törökségben éppenséggel nem ismeretlen. Tóth Béla maga is említett egy példát, annak a Gül Baba nevű szentnek a türbéjét, amely Drinápolytól másfél órányira, a Büjükderbend felé vivő út mentén állott. Az azóta kiadott török forrásokban további példák találhatók a Gül Baba, Gül Dede elnevezésekre.¹⁷⁰

Megint más megoldást javasolt Németh Gyula. Ő a nevet Gül Babának olvasta, de azt nem a rózsza jelentésű névszóból, hanem a gülmek (nevetni) igéből próbálta magyarázni. Azzal érvelt, hogy a török névadásban ritkán fordulnak elő növénynevekkel képzett személynévek.¹⁷¹ Állítását már Fekete Lajos meggyőzően cáfolta, amikor kimutatta, hogy épp a gül (rózsza) és a szünbül (jácint) kivételek. Fekete Lajos több olyan személynévet is idézett, amelyeket e két névszóból képeztek.¹⁷² Fekete példáit továbbiakkal gyarapíthatjuk: egy 1566. március 25-i szultáni rendelet említ egy bizonyos Güldzsioglu (Rózsáarus vagy Rózsatermesztő fia) Musztafát, aki ellen hatalmaskodás miatt panaszkodtak a falusiak.¹⁷³ Egy 1560. augusztusi rendeletben egy bizonyos Güldzsi (Rózsáarus) Ali,¹⁷⁴ az ankarai kádi-jegyzőkönyvek 1588-

¹⁶⁷ Marsigli: Stoye 1994.

¹⁶⁸ Veress 1907. 42.

¹⁶⁹ Kúnos 1894.

¹⁷⁰ Tóth 1907. 178.

¹⁷¹ Németh 1930.

¹⁷² Fekete 1954. 12. skk.

¹⁷³ MÜD 5. No. 1306.

¹⁷⁴ MÜD 3. No. 1495.

1590. évi bejegyzései között pedig egy Gül Dede nevű személy szerepel.¹⁷⁵

Az is ismert, hogy a rózsának kitüntetett helye volt a bektasik és az alevik között. A bektasi himnuszokban (nefes) igen gyakori a gül desztesi, azaz a csokor rózsza kifejezés, amellyel a rend tagjai arra emlékeznek, midőn Ali közvetlenül halála előtt egy csokor rózsát kért, majd megkapván azt, meghalt. Egy Vámbéry Ármin által feljegyzett legenda szerint Gül Baba nevében a rózsza a tisztaságot jelképezte, mivel dervisünk messze földön ismert volt tisztaságszeretetről. A koszovói Mitrovicán pedig úgy tudták, hogy az eredetileg Etem névre hallgató dervist csak halála után nevezték el Gül Babának. Ennek oka pedig az volt, hogy az öreg dervis halála előtt a csarsiban, azaz a piactéren mindenki szeme láttára arcon csókolta a szolgálatában álló zsidó gyermeket, akinek az orcáján ettől a csóktól legott egy rózsza jelent meg.¹⁷⁶

A legvalószínűbb magyarázat azonban az, hogy a dervisek a gül és a szünbül szavakat azok átvitt, misztikus értelmében használták. Fekete Lajos Evlia Cselebi munkájából csokorba gyűjtötte azokat a helyeket, ahol a gül ilyen értelemben szerepel. A török világutazó a kónjai Dzséláleddin Rúmi mevlevi kolostoráról szólva azt írta, hogy a heti vallásgyakorlatokon résztvevő dervisek és a kolostorba látogatók mindegyike egy-egy kertnek a gülje, hogy a Memi Baba tekke lakói mind egy kert güljei, és hogy az egyik budai tekke sejhje, azaz előljárója, Hizir Baba az ottani rózsakertben van eltemetve. Ugyanebben az átvitt, misztikus értelemben szerepel a rózsza Evlia Cselebinek abban a két versében, amit a dervisek világa iránt fogékony török világutazó írt Budán jártakor Gül Baba tiszteletére:¹⁷⁷

„Az egyenesség és igazságosság rózsálgétjének rózsája,
Szenteknek szentje a budai Gül Baba.” illetve

„A szultáni kegyesség bányája a Baba,
Nem marad üresen az öreg koldus,
Merzifunból jövőn, itt hazát talált,
Szulejmán sáh idejében Gülli-baba.”

¹⁷⁵ Ongan 1974. 31. No. 396.

¹⁷⁶ Đorđević 1984. 128. Erre a tanulmányra Alexandre Popović és Nathalie Clayer hívta fel a figyelmet, baráti szívességükért ezúton is szeretnék köszönetet mondani.

¹⁷⁷ Evlia 1985. 285.

Fekete Lajos említi, hogy a rufái dervisek gülnek nevezték azt a tüzes vasat, amelyet vallásos táncuk közben extázisba esvén kézzel érintettek, illetve ajkukkal csókoltak. A gül, a szúfiknál rendszeren a misztikus tudás, az Istenről szerzett bizonyosság jelképe, de jelentheti magát a dervist is, aki a végső Igazságot keresi. Ezért olvashatjuk gyakorta, hogy a dervisek rendjük, vagy tekéik rózsái. Theodor Menzel pedig arról számolt be, hogy a szúfik ugyancsak gülnek nevezik a dervissüvegen lévő gömb alakú szövetharabot.¹⁷⁸ Gül Baba tehát valóban „Rózsapó” volt, de nem a földi rózsza, nem a mulandó virág kedvelője, hanem jeles dervis, rendjének, kolostorának legszebb rózsája, aki dervisfövegén a házfőnöki gült viselte. Nagyon is valószínűnek látszik tehát Fekete Lajos feltevése, aki úgy vélte, hogy Gül Baba nem olyan név, amit az ember gyermekkorban kap, hanem később, felnőttkorban felvett név, illetve olyan név, amelyet a rendtársak és tisztelők adhattak a szent életű dervisnek.¹⁷⁹ De ki volt Gül Baba? Egyáltalán, történelmi személy volt-e, vagy csak a legendák szülöttje?

Evlia Cselebi úgy tudta, hogy Gül Baba híres bektasi dervis volt, aki a Próféta családjából származott. Az utazó apjától úgy hallotta, hogy a Szivaszi vilájetben, Merzifonban született dervis Fátih szultán Mehmed (1451-1481) II. Bajezid (1481-1512) I. Szelim (1512-1520) valamint I. (Törvényhozó Nagy) Szulejmán (1520-1566) idejében karddal a kezében terjesztette Allah igéjét. 1541-ben agg fejvel részt vett a Magyarország elleni hadjáratban, s nem sokkal Buda 1541. augusztus 29-i elfoglalását követően, szeptember 2-án a dzsámivá átalakított Nagyboldogasszony templomban tartott hálaadó istentiszteleten érte a halál, aminél szebb és ünnepélyesebb véget igazhitű muszlim aligha kívánhatott magának. Evlia Cselebi még azt is hozzáfűzte a történethez, hogy az imádságot Ebusszuud Efendi sejhülszlám, a birodalom legmagasabb vallási vezetője mondta fölötte, s hogy koporsóját maga Szulejmán szultán is vitte, ami a muszlim világban a halott iránti tiszteletnek és megbecsülésnek megszokott kifejezése.

Látható tehát, hogy 120 esztendővel Gül Baba halála után Evlia Cselebi már sokat tudott e szent életű dervisről. Azt is feljegyezte, hogy Szulejmán szultán az újonnan meghódított magyarországi tartomány, a budai vilájet élére a bagdadi beglerbéget, Szulejmán pasát állította, akinek a kinevezési irat átadásakor a következőket mondta: „Örkődés alatt és gondozásban legyen és Gül Baba lévén Buda őrzője, az ő gondoskodása ügyeljen fel rá!”¹⁸⁰ A korábbi irodalomban ezt általában úgy magyarázták,

¹⁷⁸ Menzel 1932. 191. és Fekete 1954. 13.

¹⁷⁹ Fekete 1954. 14.

hogy a szultán Gül Babát tette meg Buda és a magyarországi tartomány védszentjévé. Feltűnő azonban, hogy az 1541. évi magyarországi hadjáratról beszámoló kortárs török krónikások, így a már idézett és a hadjáratban részt vett Dzselaalzade Musztafa erről és általában Gül Babáról semmit nem tudott vagy legalább nem tartott szükségesnek feljegyezni, jóllehet a szeptember 2-i pénteki hálaadó istentiszteletéről ő is beszámolt. A kortárs vagy közel kortárs török történetírók hallgatása Gül Babáról, s arról a tényről, hogy a szultán őt jelölte volna ki Buda védszentjévé, sehogy sem volt összeegyeztethető a török világutazó leírásából kikerekedő képpel. Hogyan lehet az, hogy egy ilyen nagy befolyással rendelkező, köztiszteletben álló bektasi dervisről, aki négy egymást követő szultán uralkodása alatt, szinte hihetetlenül hosszú időn át szolgálta a dinasztiát, s akiről a 17. század hatvanas éveiben Evlia Cselebi már sokat tudott mesélni, a kortárs török történetírók nem emlékeztek meg? Ez az ellentmondás sokáig feloldhatatlannak tetszett. Fekete Lajos, aki talán a legjobban ismerte a Gül Babáról szóló forrásokat, egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy Gül Baba nem is volt történeti személy, s talán sohasem élt. Feketét vélhetőleg Edward Browne állítása tévesztette meg. Az angol orvos ugyanis ott-jártakor azt az értesülést szerezte, hogy a budai bektasi derviskolostor előljáróját Gül Babának nevezték. Fekete Lajos ebből arra következtetett, hogy Evlia Cselebi Gül Babája talán sohasem volt történeti személy, ellenben mindig volt Budán egy Gül Babának nevezett személy, a derviskolostor mindenkori főnöke, előljárója.

Ez a vélekedés azonban nehezen védhető, hisz az egyes dervisrendek házfőnökei a kútfőkben mindig a saját nevükön szerepelnek, s nem tudunk arról, hogy egy kolostor előljárói örökletes módon egyetlen nevet viseltek volna. Valószínűbb, hogy az angol utazó, vagy tolmácsa érthetett valamit félre. Abban nincs semmi különös, hogy a Gül Babáról elnevezett bektasi kolostor fejét Babának nevezték, hisz ez a bektasiknál megglehetősen gyakori elnevezés. A rendházak főnökeit, sejhjeit Dedének, Babának szokták hívni, amire az egyes rendtörténetekben, vagy kolostortörténetekben bőséges példát találhatunk. Browne ott-jártakor is egy ilyen Baba állhatott a budai bektasi dervisek élén, aki a Gül Babáról elnevezett rendház vezetője volt, s ezt érthette félre az angol idegen, vagy tolmácsa.

Ami mármost az Evlia Cselebinél fennmaradt hagyományt illeti, ezzel sincs minden rendben. Az ellentmondás feloldásához közelebb vihet bennünket egy másik forrás. Ismerünk ugyanis egy másik Gül Babát, pontosabban Gül Dedét. Gül Mehmed

¹⁸⁰ Evlia 1985. 265.

Dedének hívták, s Sírvánból érkezett az Oszmán Birodalomba. Nyolc évig szolgált Fátih szultán Mehmed alatt, a szultán által építtetett egyik isztanbuli dzsámiban, ahol koránmagyarázatot (tafszir) és tradíciótudományt (hadisz) oktatott, sőt a szultánnak is adott órákat koránmagyarázatból. Egy alkalommal az Edirne közelében vadászgató padisáh társaságában megfordult egy Korudzsü nevű faluban, ami igen megtetszett Gül Dedének. Mivel a tanításért soha nem fogadott el fizetséget, a szultán néki adományozta a falut, ahol Gül Dede egy derviskolostort (záviye) alapított. Gül Dede nevét az általa alapított kolostor halála után is megőrizte, amit ékesen bizonyít az is, hogy az 1618-ban meghalt edirnei származású költő, Tígí Cselebi is írt egy dicsőítő költeményt Gül Dedéről.¹⁸¹

Látható tehát, hogy ugyanazon a néven legalább két ismert személy is élt, az egyik II. Mehmed szultán, a másik pedig I. Szulejmán szultán uralkodásának idején. Arra kell gondolnunk, hogy a két valós személyből a halványodó emlékezet s talán Evlia Cselebi legendák és mesék iránt mindig fogékony képzelete gyúrt össze egy személyt, egy szent életű dervist, aki Mehmed szultán idejétől Szulejmán szultánig karddal és hittel szolgálta a dinasztíát. Ismerve a bektasi dervisek és a janicsárok közti szoros kapcsolatot az ugyanis nagyon is elképzelhető, hogy a Buda elfoglalására érkező hadakkal több dervis is érkezett Magyarországra, s közöttük lehetett a mi Gül Babánk, aki azonban ekkor még nem lehetett oly ismert és jeles személyiség, amilyenné a későbbi korok szépítő emlékezete rajzolta, s talán ezért hallgatnak róla a korabeli török krónikások.

Tudjuk, hogy a janicsárok úgy tartották, hogy az új sereg (jeni cseri) felállításánál maga a bektasi dervisrend alapítója, Hadzsi Bektas Veli segédkezett, s hogy a sajátos janicsárfőveget is ő adományozta a janicsároknak. A 14. század hatvanas-hetvenes éveiben felállított janicsárság azonban aligha bírhatta az 1291 előtt meghalt Hadzsi Bektas áldását, s a bektasi dervisrend meg-alapítója aligha bábáskodhatott az új sereg létrehozásán. Ha azonban az Orudzs Bégnél megőrzött hagyományt úgy értelmezzük, hogy a janicsárok nem magának Hadzsi Bektasnak, hanem valamely követőjének, a rendalapító felhatalmazását bíró, befolyásos rendfőnöknek az áldását kapták meg, a történet legott hihetővé válik. Annyi bizonyos, hogy a hagyomány igen élénken élt a janicsárság soraiban, s nagy mértékben erősítette a janicsárság és a bektasi dervisek közti összetartozás tudatát. A hadbavonuló janicsárokat „harcba menő jámbor dervisek” buzdították, s a 94 janicsár egység (orta) kaszárnijában állandóan ott lakott Hadzsi

¹⁸¹ Köprülü 1964. 832.

Bektas egyik *vekilje*. A bektasi dervisrend feje pedig, kinevezése után Isztambulba jött, ahol a janicsárága tette fel fejére a tádzsot, azaz jellegzetes fejfedőjét.

Jóllehet Evlia Cselebi *gözdzsü*nek, azaz a város védszentjének nevezi Gül Babát, egy másik forrásunk, egy 17. századi török lantos költő, aki Musztafa néven írta verseit, s aki talán azonos a század ismert lantos költőjével Kajikcsi Kul Musztafával, Gül Babáról azt írta, hogy a város evlijája, azaz szentje, de nem védszentje.

Az is meggondolandó, hogy elfogadjuk-e Evlia Cselebi azon állítását, miszerint Gül Baba 1541-ben halt volna meg, hisz láttuk, a korabeli források erről hallgatnak. Ugyancsak furcsa, hogy türbéjét is csak a harmadik budai pasa, Jahjapasazáde Mehmed építtette fel 1543 és 1548 között, tehát évekkel később Gül Baba feltételezett halála után. E tekintetben figyelemre méltó egy másik 17. századi forrásunk. Giovanni Paolo Zenarolla úgy tudta, hogy Gül Baba dúsgazdag öreg muszlim volt, akinek bőkezű alapítványai hatvan dervis ellátását biztosították a derviskolostorban.¹⁸² Ez megint arra utal, hogy Gül Baba hosszabb ideig, legalább egy-két évig kellett, hogy Budán tartózkodjon, s halálát talán csak Evlia Cselebi tette korábbra, a Buda elfoglalása utáni első pénteki istentisztelet napjára, ezzel is emelve a személye körül akkorra már kétség kívül kialakult nimbuszt.

Arra vonatkozóan, hogy Gül Baba történeti személy s, hogy Budán a mai türbében lett eltemetve, a régészet szolgált érdekes bizonyítékokkal századunk elején. Az 1914-ben műemlékké nyilvánított építményben 1915-ben a helyreállítási munkálatokkal és a talaj eredeti szintre történő leszállításával összefüggésben Bartucz Lajos antropológus, egyetemi magántanár vezetésével tetemkutató ásatást folytattak. Az ásatás folyamán hét gödröt találtak, amelyből csak kettő volt eredetileg sírgödör, a többi akkor áshatták ki, amikor kincsek után kutatva valamikor a 19. században a sírokat feldúlták és kirabolták. A sírokban három személy csontvázának maradványait sikerült azonosítani: ezekből egy középkori, kettő pedig 16. századi. Az I. számú csontvázhhoz tartozó fogak koronájának kopottságából, a csontok könnyű voltából, valamint a tömör csontállomány felszívódottságából Bartucz Lajos arra következtetett, hogy ez a csontváz idős egyéné, vélhetőleg Gül Babáé lehetett. Az izomtapadási helyek és nyúlványok fejlettsége erős férfire vallanak, akinek életében magassága megmaradt csontok alapján 164 cm lehetett.

A másik csontváz adatai egyértelműen kizárják, hogy azt azonosítsuk Gül Babával. Ez a II. számú csontváz ugyanis nem

¹⁸² Tóth 1907. 180.

természetes halállal halt meg. A szegycsonton, a hetedik bordán és a lapockán szúrástól származó súlyos sérülésnyomok láthatók, amiből arra lehet következtetni, hogy a fegyver a szegycsont jobb felénél hatolt be és az egész jobb mellkason áthatolva a jobb lapockán jött ki. Mivel a sérülési felületen forradás nyomai nem láthatók, valószínű, hogy az illető a szúrás következtében vesztette életét. A koponyatetőn is volt egy négyszögletes nyílás, amely vagy harci csákánytól vagy valamilyen kardtól származik. Látható tehát, hogy ez a személy semmiképpen nem lehetett Gül Baba, inkább egy 16. századvégi török harcos, esetleg magasabb rangú egyén, aki vagy harc közben esett el, vagy pedig más módon, de bizonyos erőszakos halállal vesztette életét.¹⁸³

E másik személy kilétével kapcsolatos találgatások egyelőre nem meggyőzőek. Hammer egyik adatára hivatkozva az ásatási jelentésben és a későbbi irodalomban is az olvasható, hogy ez a személy Kalajlikoz Ali pasa budai helytartó lett volna, aki 1580. júniusa és 1583. szeptembere között majd pedig 1586 áprilisától haláláig, 1587 február 22-ig volt budai pasa. Hammer zavaros közléséből egyébként az az elképzelés is felmerült, hogy Gül Baba azonos lenne az említett budai pasával, ezt azonban semmi nem bizonyítja. Ellenkezőleg, Pecsevi Ibrahim török krónikás, aki egy emberöltővel Ali pasa halála után maga is hosszabb ideig lakott Budán és közeli rokonai is éltek a tartományi székhelyen, így bizonyára tisztában volt a fontosabb török kultikus építményekkel, úgy tudta, hogy Ali pasát Buda „városában egy dombon” temették el, de azt nem mondja, hogy ez a Gül Baba domb lett volna, jóllehet ennek nevét ismerte. Pecsevi azt sem írja, hogy Ali pasa erőszakos halállal halt volna meg.¹⁸⁴ Az azonban igen valószínű, hogy a halálakor 40-45 év körüli, mindössze 153 cm körüli férfi 40-50 évvel Gül Baba halála után, tehát valamikor a 16. század végén erőszakos halállal halt meg.¹⁸⁵ Ha e személyt a budai pasák között kell keresnünk, ami szintén csak egy lehetőség, akkor a század végéről csak egy illet ismerünk, Ferhádót, akit 1590 szeptember közepén a fellázadt katonák öltek meg.¹⁸⁶ Mivel azonban az elhalt személyről halálának erőszakos voltán kívül semmit nem tudunk, azonosításához jelenlegi ismereteink nem elegendőek. Igen érdekes, hogy a 19. század derekán a budaiak is úgy tudták, hogy Gül Baba híres budai pasa volt.

Gül Baba sírja a türbe közepén feküdt. A sír tájolása, valamint

¹⁸³ Országos Műemlékvédelmi Hivatal (OMvH): Műemlékek Országos Bizottsága (MOB) 246/1915. Az ásatási jegyzőkönyvet lásd. a Függelékben (II.)!

¹⁸⁴ Fekete 1954. 4.

¹⁸⁵ OMvH: MOB 246/1915.

¹⁸⁶ Gévy 1841. 14-15., Takáts 1963. 205. és Dávid 1995.

a vele párhuzamos másik sírban lévő épebben és kevésbé bolygatottan fennmaradt másik csontváz alapján megállapítható, hogy Gül Babát úgy helyezték örök nyugalomra, hogy lábbal és arccal Mekka felé nézett, hogy amikor az ítélet napján feléled és felül, legott a Kábát láthassa.

Az egykori harcos dervis az utókor szépítő képzeletében békés aggastyánná szelídült, aki a budai lankákon épített derviskolostor fejeként meghonosította a rózsakertészetet, s aki hol békés elmélkedéssel, Allahnak tetsző istenes cselekedeteivel, hol pedig a rózsakert ápolásával múlatta idejét. Jóllehet Gül Baba csak rövid időt töltött Budán, s a nevét viselő derviskolostort csak évekkel halála után építették, a budai kolostorkertben rózsákat gondozó bölcs és jószágos dervis képe oly mélyen vésődött a késői utókor tudatába, hogy a dombot, amelyen a kolostor valaha állott, máig Rózsadombnak nevezzük.

A legendák Gül Babája

A legtöbb legenda a rózsakertész Gül Babához fűződik. Ezt a hagyományt erősíti az a történet is, amelyet Tóth Béla hallott Kelet-Ruméliában, Kazanlik vidékén egy muszlim rózsaoaj-készítő bolgártól. Az ottaniak úgy tudták, hogy Gül Baba Budán is meg akarta honosítani a rózsaoaj-készítést, amely az iszlám világban közismerten nagy tisztességnak örvendő foglalkozás. A szent életű dervisnek azonban csatlakoznia kellett reményeiben, „mert a rózsának csak a Tundzsa völgyében van illata” mondta nem kis büszkeséggel a kasanliki bolgár.

Ugyancsak a rózsakertész dervis alakjához fűződik a legismertebb hagyomány, amelyet szintén Tóth Béla jegyzett le, s amelyet ő állítólag egy tudós muszlim zarándoktól hallott Budán, Gül Baba türbójánál.¹⁸⁷ Abdurrahman Efendi, mert így hívták a zarándokot, ősz-szakállú, arab ember volt valahonnét a Tigris-folyó mellől. Háromszor is megszerezte már a tiszteletet parancsoló hadzsi nevet, azaz háromszor járta már meg Mekát, hogy teljesítse az igazhitű muszlimok öt fő kötelességének legnehezebbikét, a mekkai zarándoklatot. A zarándoklat mellett a hitű muszlimnak további négy kötelessége van: az első a hitvallás, azaz hit abban, hogy Allah egy és Mohamed az ő prófétája; a második a napi ötszöri ima; a harmadik a szegényeknek való önkéntes adakozás, azaz a szegényadó (zakat) és a negyedik a ramazán havi böjt betartása, amikor reggeltől estig sem ételt, sem

¹⁸⁷ Tóth 1907. és Tóth 1997. 41. skk.

pedig italt nem vehet magához a muszlim ember. Abdurrahman Efendi mindenben példásan betartotta vallása előírásait, s úgy gondolta, Mekka után az iszlám legészakibb szent helyéhez, Gül Baba budai sírjához is elzarándokol. Jó oka volt erre az öregnek, hisz állítása szerint a Budán eltemetett szent dervis földije volt.

Abdurrahman Efendi úgy tudta, hogy Halil-ben-Szaidnak hívták a későbbi Gül Babát, s balszórai illatszerárus volt, aki a helyi bazárban árulta portékáit. Sokféle csodás liktárium, füstölő és kenőcs volt boltjában: betegséget könnyítő szantálfa-füstölő, karamániai gyökérből készített liktárium, melytől a férjek hívek maradtak feleségeikhez, csókot édesítő cédrus-kenőcs és persze rózsaoaj. Mindez igen tetszhetett a Próféának, aki a szép asszonynál talán csak az illatszereket és olajokat szerette jobban, s aki úgy tartotta, hogy a rózsza, a jázmin és a jácint lehelete néma imádság.

Egy nap Halil boltja nem nyitott ki. A bolt ajtajára egy bakatató teve volt festve, annak jeleként, hogy tulajdonosa Mekkába zarándokolt. Halil azonban nem tért haza a zarándoklatból, északnak indult át a nagy Balkán-hegyeken, hogy ellesse a kazánliki bolgároktól a rózsaoaj készítésének titkát. Sok-sok viszontagság után Halilnak végül sikerült ellesnie a nagy titkot. Megtanulta, miképp kell a rózsaszirmokat holdas éjjeleken leszedni, miképp kell abárolni őket édes esővízben, s miképp kell a fölén úszó tiszta rózsaoajat leszűrni. De az igazi rózsaoajhoz szükség volt a kazánliki rózsafajtákra is: a szinte már feketébe hajló sötét rózsára, az apára, amely az erőt, a lágy, enyhén piros színűre, az anyára, amely a jóságot, a vérszínű fiúra, amely a kedvet, és a halovány fehér rózsára, a leányra, amely a sajátos bájta adta az olajnak. De hogyan vigyen szegény Halil ezekből a rózsákból, amikor a féltékeny bolgárok minden emberfiát, ki városukat elhagyta tetőtől talpig megmotoztak. Így cselekedtek Halillal is, amikor az egy szép napon elhatározta, hogy elhagyja a várost és híres rózsáit. Az irigy bolgárok alaposan megmotozták, még turbánja patyolatját is kitekerték, nehogy a féltve őrzött kincs illetéktelen kezekbe kerüljön. A motozást nagy nyugalommal tűrte a mi Halilunk, s szorgalmasan morzsolgatta teszbihjét, nagyszemű olvasóját, háromszor harmincháromszor dicsérve Allahot. A bolgároknak bizony eszébe nem jutott, hogy az olvasó harminchárom szeme belül mind egy-egy rózsamagot rejt. Így csente el a kazánliki rózsákat Halil és érkezett vele Budára.

Halil azonban rosszul számolt. Tíz olvasószembe a vérpiros rózsza magját, tízbe az enyhe piros rózsáét, megint tízbe pedig a halovány virágét tette, s csak akkor eszmélt rá, hogy a fekete rózsamagoknak csak három szem maradt. A monda szerint ezért nem volt ereje a budai rózsaoajnak.

Nagy tisztesség érte Halilt, amikor a budai helytartó, Szokollu Musztafa, a szultán nagyvezírének, Szokollu Mehmed pasának unokaöccse, neki adta azt a dombot, amelyet ma Rózsadombnak hívnak, hogy ott honosítsa meg Kazanlikban tanult mesterségét. Gül Baba, mert rózsái után hamar így kezdték nevezni a mi Halilunkat, tizenöt singes kőfallal vette körül kertjét, de a virágok hivalkodó illata mérföldekről odacsábította a város apraját nagyját. Kivált a lányok szerettek volna szert tenni Gül Baba szép virágaira. Mivel a magas kőfal nem volt elégséges a szerelmes legények vakmerősége ellen, Gül Baba üvegcsereppel rakatta ki a fal tetejét. De bizony ez sem segített: reggelre magyar és török legények friss vére öntözte a kis kert kőfalát.

Harmadnapra ébredve az öreg kertész nem talált újabb vérnyomokat, pedig kertjét az éjjel ismét megdézsmálták a szerelmes ifjak. Nem sokkal később medvetáncoltató cigányok kisebb raja járult a budai török bíró, a kádi elé. Nagy óbégatással panaszkodtak, hogy az éjjel kilenc medvéjüket nyúzták meg. Kesztyű és térdvédő készült a vastag medvebőrből, oltalmazó öltözetül Gül Baba üvegcserepei ellen. Az öreg kertész bánatánál csak a budai pasa haragja volt nagyobb. Legott közhírré tétette, hogy halállal lakol mindenki, aki Gül Baba rózsakertjéből akár csak egy szál rózsát is elvesz.

Sok tudományra oktatták a palotaiskolában a budai helytartót, de az asszonyi természetről vajmi keveset tudhatott! Hogyan is hihette, hogy a budai török és magyar lányok lemondanak az illatos rózsákról.

Még látszottak a hírvivők, még hallatszott trombitájuk és dobjuk hangja, amikor a szép Lejla tizenhárom piros rózsát kért Gül Baba kertjéből kedvesétől, Haszántól, a vizivárosi mecset müezzinjétől. Ugyanebben az órában Ötvös László, az aranymívesek céhmesterének fia is egy tarisznya rózsát ígért kedvesének, Erzsikének szerelme jeléül Gül Baba tiltott virágoskertjéből.

De jaj, rajta is vesztett szegény László. Már a dombról lefele tartott, amikor a csauszok utolérték és lefogták. Nem elég, hogy lopott a tiltott rózsából, még töröknek is öltözött. Rettenetes bűn, nem is csoda, hogy a pasa halált mondott a fejére.

Már ácsolták a nagymecset piacán a vérpadot, hogy a város apraja-nagyja lássa mi véget ér az, aki megszegi a hatalmas úr tilalmát, mikor váratlan dolog történt. Meghallván, hogy László fejét készül leüttetni a nagyúr, Haszán a pasa ítélőszéke elé járt, s váltig állította, hogy László ártatlan, hisz ő járt az éj leple alatt Gül Baba rózsakertjében, s ő volt az, aki leszakította az illatos virágokat. Legott előhozatták Lászlót a tömlőcből, aki megtudván, hogy egy török legény vállalta magára tettét, ugyancsak váltig állította, hogy ő dézsmálta meg Gül Baba rózsáit. No, lett

erre nagy bonyodalom és tanácstalanság a dívánban. A pasa haragjában mindkét legény kivégzését elrendelte.

Ekkor lépett elő Gül Baba, aki kegyelmet kért a két ifjúnak, hisz aki ily nagy veszélyt és áldozatot vállal kedveséért, az rossz ember nem lehet. Jól tudta a bölcs öreg, mégha az ifjak nem is voltak hajlandók bevallani, hogy a két legény nem pusztán virtusságból vitte bőrét a vásárra. Bár a pasa mérhetetlen haragjában hallani sem akart a kegyelemről, az ősz szakállú öreg kertész szavai meglágyították szívét. Így menekült meg a török és a magyar legény a vérpadtól.

Már a pasa palotájának kapujában jártak, amikor valaki megszólította őket: Gül Baba volt az, aki két csokor rózsát adott az ifjaknak, hogy vigyék el azoknak, akiknek kedvéért a fejükkel játszottak. Egy kis üvegcsében, rózsajárat adott hozzájuk, hogy ha a rózsák elhervadnának, legalább illatuk maradjon meg. A rózsák már rég elhervadtak, illatuk is elszállt, de az emberek máig emlékeznek a jó öreg Gül Babára, aki szerette a rózsákat, és néha bőkezűen osztogatta is őket.

Mitrovicai Gül Baba legendák

Egészen más legendák keringtek Gül Babáról a Balkánon: itt nem a mi rózsakertész dervisünkről szólnak a mesék, hanem a szenvedélyes ópiumszívó Gül Babáról, aki nem Buda 1541. évi elfoglalásakor, hanem a vár és város 1686. évi visszafoglalása idején élt.

A koszovói Mitrovicában Gül Baba néven két személyt is ismernek: az egyik a mi budai dervisünk, a másik barátja, aki ugyancsak erre a névre hallgatott, s akinek a türbéje Mitrovicán, a Hamidija mahallében, a Péter király utcában, a III. Stefan Uros Decsánszkij kaszárnya bejárata mellett áll. Magáról Gül Babáról az itteniek különböző történeteket őriznek. Egyesek szerint Arabisztánban született és jó barátja volt a mi budai Gül Babánknak. Egy ideig mindketten Budán éltek, s szerfelett igazságos ember hírében állottak. A mi Gül Babánkról Mitrovicában úgy tudják, hogy igencsak szerette az ópiumot. Egy alkalommal, amikor ismét ópiumot akart szívni, hiába kérdezte végig társait, bizony senki sem adott neki. Végül egy budai magyar ember könyörült meg rajta, s teletömte pipáját jófajta ópiummal. Gül Baba hálából így szólott: „Adja Isten, hogy Buda a tiétek legyen!” Jókívánsággal meghallgatásra talált, és délig a magyarok vissza is foglalták a várost. Gül Baba pedig ott maradt holtan. Testét abba a türbébe temették, amit Gül Baba türbeként ismerünk. Társa, a másik Gül

Baba ekkor ment Mitrovicába, ahol folytatta ájtatos életét. Ott halt meg és ott temették el, az ottani türbében.¹⁸⁸

Egy másik legenda szerint Gül Baba Horaszánban született. Híres utazó dervis volt, és így jutott el az Oszmán Birodalom akkori legészakibb szegletébe, Budára. Dervisünknek, aki módfelett szerette az ópiumot, volt egy zsidó gyermek szolgája. A gyermek saját apjánál is jobban szerette a dervist. Amikor az apa magához akarta venni a fiát, az hallani sem akart róla, s azt mondta, hogy az ő igazi apja Gül Baba. Tehetetlenségében a zsidó a kádihoz fordult, hogy a törvény erejével szerezze vissza gyermekét. A kádi a fiút a *ser* törvényszéke elé idézte. Mielőtt azonban elment volna az öreg dervis így szólott hozzá:

„– Amikor a kádi azt fogja majd kérdezni tőled, hogy ha török gyerek vagy, milyen könyvet tudsz olvasni, te válaszold azt, hogy a Koránt.”

„– Hogyan mondhatnám, hogy tudom olvasni a Koránt, amikor nem tudom?” – felelte a gyerek hitetlenkedve.

„– Te csak ne aggódj – nyugtatta a dervis – csak mondd, hogy tudod, s majd meglátod mi történik” – s ezzel a gyermek szájára lehelt, s elengedte a kádihoz.

A gyerek elment a kádihoz, aki megkérdezte tőle, hogy kinek a gyereke. A fiú azt felelte, hogy Gül Babáé. „Jól van, mondta a kádi, hát ha valóban török gyerek vagy, akkor milyen könyvet tudsz olvasni?” – kérdezte a kádi, mire a gyerek azt válaszolta, hogy a Koránt. Erre a kádi elővett egy Koránt és letette a gyermek elé majd így szólt: „Olvasd”. A fiú fogta a Koránt és elkezdte olvasni, s bizony jobban és szebben olvasta a muszlimok szent könyvét, mint akármelyik budai hodzsza. A kádi így megbizonyosodván arról, hogy a gyerek Gül Babáé, neki ítélte.¹⁸⁹

A mitrovicai történetek zöme Buda visszafoglalásához kapcsolódik. Történt egyszer, hogy egy napon elfogyott Gül Baba összes ópiumfüve. Hiába kért az öreg dervis a társaitól, senki sem adott neki. Ezért aztán dervisünk gondolt egyet és a budai várfalból kiemelt egy téglát, hogy azt a piacon eladva, a tégláért kapott pénzen ópiumot vehessen. De bizony a csársiban senki sem akarta megvenni tőle a téglát. Végül megállt egy magyar boltos dükkánja előtt, és neki is felajánlotta portékáját. A magyar ráállt az üzletre és ezer dukátot kínált érte. Gül Baba azonban nem fogadta el a pénzt, hanem egy kevéske ópiumot kért érte cserébe, amit a magyar kalmár meg is adott. Erre Gül Baba így szólt a kereskedőhöz: „Isten adj, hogy erőtok visszatérjen!” És a magyarok ezt követően hamarosan vissza is vették Budát a törököktől.

¹⁸⁸ Đorđević 1984. 127.

¹⁸⁹ uo. 127-128.

Vučitrinben ezt a történetet a következőképpen mesélik: Gül Baba dohányra vágyott, de hiába kért a budai törököktől, senki sem adott neki. Ezért a németekhez fordult: „Ki akarja, úgymond, hogy egy garasért odaadjam neki Budát? Aki egy garast ad nekem burnutra, azé lesz Buda vára” – mondta a dervis. Egy frenk adott neki egy garast, és két héttel később a keresztények csakugyan elfoglalták Budát.

Mielőtt az idegen csapatok megérkeztek volna, Gül Baba hívatta a zsidó gyereket, s arcon csókolta a csársiban, akinek azután az orcáján egy rózsza jelent meg. Gül Baba nevének különféle magyarázatai között már szó volt róla, hogy a mitrovicai hagyomány szerint ezért nevezték volna a korábban Etem névre hallgató dervist Gül Babának, azaz Rózsza Apónak. Nem sokkal ezután Gül Baba meghalt, s a magyarok a sírja fölé egy türbét emeltek.

Érdekes a türbéhez fűződő mitrovicai hagyomány is. Eszerint a türbében ugyan két sír van, de az egyik üres, a másikban pedig Gül Baba alussza az igazak örök álmát. Amikor zárándokok érkeznek, a *türbedár*, azaz a türbe őre, beengedi őket a sírokhöz, de nem mondja meg nekik, melyikben fekszik a szent dervis. A zárándokok azután vagy az egyik, vagy a másik sírt csókolják meg. Azok, akik Gül Baba sírját illetik ajkukkal, áldást kapnak, azok azonban, akik az üres sírt csókolják meg, nem részesülnek az áldásban, s zárándoklatukat sem tekintik érvényesnek, és olyan mintha el sem jöttek volna a szent sírhoz.¹⁹⁰

Egy másik mitrovicai legenda némi magyarázattal szolgál az itteni türbéről is. Eszerint Gül Baba Budán halt meg, de ott csak belső részeit temették el (miként Szulejmán szultánnak is csak a belső részeit temették el Szigetvár alatt 1566-ban) és e fölé emelték a budai hegyoldalban a türbét. Testét Budáról Burszába vitték, ahol sírja fölé ugyancsak türbét építettek. Amikor azonban a holttestet Mitroicán keresztül szállították, a szent dervis testéből egy csepp vér a földre hullott, pontosan ott, véli a hagyomány, ahol a nevét viselő türbe áll. Ali Dedéről, aki ugyancsak a mitrovicai türbében fekszik, azt beszélik, hogy idevalósi szent ember volt, aki öreg korában halt meg. A türbe melletti temetőben helyezték örök nyugalomra, de bizony nem maradt nyugton, s másnapra már a türbében találtak rá holttestére. Az éjszaka a türbe egyik fala ledőlt, s Ali Dede ott feküdt Gül Baba sírja mellett. A helybeliek ugyan kivitték a türbéből és ismét a temetőben lévő sírba helyezték, a holttest azonban éjszaka ismét átkerült a türbébe. Miután ez az eset még néhányszor megismétlődött, a helybeliek beletörődtek, s isteni jelet látván a törté-

¹⁹⁰ uo. 128.

tekben, Ali Dedét a türbében, Gül Baba sírjától balra helyezték örök nyugalomra.¹⁹¹

A mitrovicai Gül Baba türbe, miként oly sok szent sír a Balkánon, nemcsak a muszlimok zarándokhelye, hanem a keresztényeké is.¹⁹² Minden pénteken nagy sokaság látogatja és könyörögnek Istenhez, kivált az elesettek. Főként Szent György napja előtt négy nappal nagy a sokaság: muszlimok, ortodoxok és katolikusok. A muszlimok faggyúgyertyát gyűjtenek, a keresztények pedig viaszgyertyát. Vannak akik pénzt is hagynak a sírnál, amit a türbe karbantartására és javítására használnak fel. Csakúgy, mint a budai Gül Baba türbének, az itteninek is gyógyító hatást tulajdonítanak. A betegek egy-két órát fekszenek a szent sír mellett. Családtagjaik eközben edényekben vizet hoznak és éjjelre a türbében hagyják, hogy később ezt itassák a betegekkel. Azok a nagybetegek, akik nem tudnak személyesen elzarándokolni a sírhoz, családtagjaikat küldik ide. Ezek elhozzák a betegek ingjét, sapkáját, vagy más ruhadarabját, s éjszakára a türbében hagyják. Később visszatérve ezeket a ruhákat a betegek adják. Némelyek juhot is áldoznak a türbénél. Szintén nagy a sokadalom Szent Illés napján, Ali Dede névnapján.

Az is szokás, hogy a türbénél tesznek esküt az emberek. Itt ugyanis senki nem mer hamisan esküdni, mert úgy tartják, hogy aki hamisan esküszik az vagy meghal, vagy más szerencsétlenség éri. Azt is beszélnek, hogy annak, aki a szent helyet meggyalázza, vagy szellemét megsérti, bűnhődnie kell. Egyszer, mesélik a helybeliek, új katonai parancsnok, azaz miralaj érkezett a városba, aki legott elrendelte, hogy a türbét rombolják le és a helyén építsenek lóistállót. A türbét azonban sehogy sem lehetett lerombolni. Ráadásul mindazok, akik ezt megkísérelték csúnya véget értek: a katonák, akik megpróbálták falait ledönteni mind megbolondultak, a parancsot kiadó miralaj pedig halállal bűnhődött.¹⁹³

Gül Baba türbéje

A türbe a törökkorban

A fentiekben ismertetett legendákban láttuk, hogy Gül Baba türbe több is van. A budain, valamint a mitrovicain és burszain kívül

¹⁹¹ *uo.* 128-129.

¹⁹² Erre bőven hoz példákat munkájában Sikirić Šaćir (1918.)

¹⁹³ Đorđević 1984. 129.

ismernek ilyen névre hallgató türbét Egyiptomban, Horaszánban, Sírvánban és másutt is.¹⁹⁴ Gül Baba budai türbéje a harmadik budai pasa, Jahjapasazáde Mehmed, 1543 és 1548 között tartó beglerbégsége alatt épült helyi építőanyagokból és helyi építőmunkások munkájával.¹⁹⁵ (27-33. ábra) Az 1878. évi mérnöki felmérés szerint a türbe falai kemény budai mészkőből készültek, amelynek egyes darabjai két méter hosszúak és 0,45 méter magas rétegekben vannak egymásra helyezve az ismert török építkezési módon mésszel alig 5 mm-es hézagokban összeforrasztva. A falak vastagsága középmagasságban 0,75 méter.¹⁹⁶ Mind a mérnöki felmérések, mind pedig a korabeli leírások és ábrázolások arra vallanak, hogy a falak kívül soha nem voltak vakolva.

A türbét és a mellette épített derviskolostort többször említik a 16. századi török hivatalos elszámolások és nyugati kútfők. Első említése Wernher 1551. évi munkájából ismert, de török okleveles kútfőkben csak később találkozunk vele. A türbe már a török uralom alatt nagy becsben tartott zárandokhelyé vált, amelyet messze földről érkező muszlim zárandokok, „tengerek és szárazföldek vándorai” rendszeresen látogattak. Evlia Cselebi is felkereste a szent sírját, s tőle tudjuk, hogy a türbe kupolája ólommal volt borítva. Belső berendezéséről annyit jegyzett meg, hogy koporsóját (szanduka) zöld posztó fedte, s hogy boldog fejénél a bektasi dervisek ragyogó fővege, a dervissüveg volt. A fentiekben láthattuk, hogy a dervissüveg a bektasik és általában a szúfik egyik legfontosabb jelképe. Egymagába sűríti a szúfi világlátás lényegét. A dervissüveg tetején lévő gül, egy gömb alakúra formázott szövetdarab, az egyetlen igazságot, Istent jelképezi, de tekintik a megvilágosodottak pecsétjének is.

A türbe mellé épített derviskolostorról csak Evlia Cselebi mondja, hogy a bektasi rendhez tartozott, de ezt közvetve több egykorú kútfő is megerősíti. A tekke, amennyiben a Fontana 1686. évi rajzán szereplő tekkét Gül Baba kolostorával azonosítjuk, a türbétől lejjebb a síkságon a budai út mellett állott, valahol ott, ahol a Gül Baba utca és a Török utca keresztezi egymást. A kolostor központi helyisége a vallásgyakorlatok számára fenntartott téli és nyári mejdán volt, ahol különféle gyertyatartók, mécesek,

¹⁹⁴ uo. 128. 4. sz. jegyzet.

¹⁹⁵ A türbével foglalkozó gazdag irodalomból lásd. Némethy 1878. Fekete 1954. Molnár 1970. Gerő 1980. 77-78. Ágoston 1997 és 1997b. E fejezet írásakor haszonnal forgattam Bor Ferenc barátom kéziratosa munkáját (Bor 1996.), amely az 1996-97. évi felújítási és környezetrendezési munkálatok előtanulmányaként készült, s amelynek használatáért ezúton is szeretném köszönetet kifejezni a szerzőnek.

¹⁹⁶ Némethy 1878. 92.

lámpák, füstölők és rózsavízartók voltak. A tekke a zarándokok és vándorok ingyenkonyhájául is szolgált, amit kiterjedt alapítványai tettek lehetővé. Mind Evlia Cselebi, mind pedig a hivatalos török elszámolások azt mutatják, hogy valamennyi budai derviskolostor közül Gül Baba tekkéje volt a legnépesebb, legalább 60 dervisnek adva otthont, és ennek volt a legtöbb ingatlana is. A budai szandzsák 1559. évi összeírásában olvassuk, hogy a kolostor dervisei a váci Püspök-malmot is bírták. Ez az adat azért is értékes, mert ez az első ismert említése a kolostornak egy hivatalos török iratban. A malomról egyébiránt az összeíró megjegyezte, hogy romos, de korábban értékes lehetett, hisz Mehmed budai pasa Ahmed Cselebi defterdártól 2000 akcséért vette meg. 1559-ben a defterbe már „a Gül Baba kolostor derviseinek birtokában” levőként jegyezték be,¹⁹⁷ tehát feltehető, hogy Mehmed pasa adományozta azt a derviseknek. Ugyancsak a derviseké volt Ceglédi György pap egykori 32 kapás szőleje Cselete faluban, ami 1546-ban, 1559-ben és 1562-ben is a budai pasa hász-birtoka volt, s amely a Kosd község határában lévő Cselőpusztával azonosítható.¹⁹⁸ A dervisek a szőlőt 1580-ban és 1590-ben is bírták.¹⁹⁹ A mai Penc községben volt Horvát János majorsága, amely fölött 1546-ban a nógrádi szandzsákbég rendelkezett, aki egyházi alapítványt létesített belőle a Gül Baba kolostor dervisei számára. Már meg sem lepődünk azon, hogy Penc falu, csakúgy, mint az eddigiekben említett települések, 1559-ben, 1562-ben és 1590-ben is a budai pasa hász-birtokaként volt bejegyezve a török adókönyvekbe.²⁰⁰ Vásárlás útján jutottak a dervisek egy másik malomhoz, Paksi János malmához, amely Göd pusztán, azaz a mai Alsó-és Felsőgöd települések közelében állott. Az 1559. évi összeírás szerint „az említett kétkerekű, romos malom-építmény tulajdonosa a fent nevezett gyaúr” volt, aki azonban „fellázadt és az ellenség földjére menekült. Mivel a nevezett malom-építmény elhagyott és romos, a kincstár részéről hasznosabbnak látszott eladása. Így a Gül Baba kolostor derviseinek eladatott 300 akcséért, s az új defterbe, a nevükre íratott.”²⁰¹

Látható tehát, hogy a tekke ellátására rendelt ingatlanok között több olyan is volt, amely a középkorban a keresztény egyházat gyarapította. 1580-ban és 1590-ben a tekkéhez tartozott a többi között az egykori felhévizi templom, illetve a Szent Mihály kápolnához tartozó két ház, az „azon a tájon álló öt papi

¹⁹⁷ Káldy-Nagy 1977. 207.

¹⁹⁸ Káldy-Nagy 1977. 211. és Káldy-Nagy 1971. 123.

¹⁹⁹ Káldy-Nagy 1985. 180.

²⁰⁰ Káldy-Nagy 1977. 217. és Káldy-Nagy 1971. 31. és Káldy-Nagy 1985. 486.

²⁰¹ Káldy-Nagy 1977. 218.

ház”, az ottani kolostor, „a Király János fürdő” négy háza, bizonyos közelebbről meghatározatlan szántóföldek, s végül egész Solymár község.²⁰²

A türbe a török uralom után: zarándoklatok

A türbe a város visszafoglalásáért 1686-ban vívott harcokat nagyobb károsodás nélkül vészelte át. A visszafoglalás után az egész Rózsadombot a jezsuiták budai székháza kapta meg, a türbét a jezsuiták Szent Józsefnek szentelve keresztény kápolnává alakították. Ekkor változtatták meg az építmény tetőszerkezetét is. A 18. és 19. századi ábrázolások a kupola fölött magasított zsindeyes tetőszerkezetet ábrázolnak, amelyet egy szintén zsindellyel fedett nyolcoldalú kis tornyocska díszített. (34. ábra)

A jezsuita rend 1773. évi feloszlása után a rend József-hegyi birtokait a város saját kezelésébe vette majd értékesítette. Jóllehet egy 1786. évi lexikonban még mint kápolnát említik, a város templomait tartalmazó ugyanez évi összeírásban már hiába keressük. 1830-ban a türbe Thoma János budai polgár birtokain állott, s a boszniai zarándokok, akik Gül Baba emlékét még ismerték, rendszeresen látogatták. A türbe kulcsait a budai magisztrátus őrizte, s adta oda a zarándokoknak. A türbe fehérre meszelt falán különféle tárgyak voltak felaggatva: kard, tör, zászló stb., amelyeket a zarándokok hoztak a szent sírhoz.

A zarándokokról J.G. Kohl német földrajztudós, aki 1842-ben látogatta meg a türbét, a helybeliektől úgy értesült, hogy évente csak három-négy zarándok kereste fel a szent sírját, de 1842-ben nem tudni mi okból, már tizenöt zarándok járt ott. A zarándokok jobbára szegény emberek, de volt köztük olyan is, aki szolgálva érkezett. „Mielőtt a mauzóleumba lépnének, mind levetik a sarujukat. Akiknek szolgáljuk van, drága tömjénnel füstöltetik meg a lábukat. A mecsetben mind igen jól tudnak tájékozódni, még azok is, akik először vannak itt, mert Törökországban mindez igen pontosan le van írva. Mikor belépnek az ajtón, lábnyommal mérik ki, hol van a szent feje. Itt aztán leborulnak, homlokukkal verik a földet és imádkoznak. Némelyikük olyan buzgó és az ájtatosságtól, meg a feje földhöz verésétől úgy őrjöng, hogy már nem egyet vittünk ki innen holt gyanánt. Amelyiknek kísérője van, kenőcsökkel kenegetik, úgy keltik életre” – számolt be a német utazónak anyanyelvén a szomszédban lakó és a türbe körül kisebb szolgálatokat tevő vincellérné.²⁰³

²⁰² Fekete 1954. A budai szandzsák 1590. évi összeírásban azonban csak annyi szerepel, hogy Solymár pusztá határában volt egy rét, ami a kolostoré volt. Káldy-Nagy 1985. 518.

²⁰³ Tóth 1907. 175.

„Ezek az emberek éppenséggel nem mind Konstantinápolyba valók, sőt inkább a török birodalom legkülönbözőbb részeiből, Kis-Ázsiából, Szíriából, vagy épp a perzsa határról. Mint említettem, legtöbbjük szegény. Gyalog jönnek Belgrádig, s onnan a Duna mentén, községről községre, szintén gyalog. Rendesen katolikus papoknál vagy klastromokban szállnak meg, hol szívesen látják, sőt segítik őket. A zarándokok rendszerint jóra való, rendes emberek, de vannak közöttük adósságcsináló korhelyek is, akik Buda városának terhére vannak, míg a magisztrátus saját költségén a török határig nem szállíttatja őket. Egy ilyen zarándokot, ki mint többnyire társai is, dervis volt, most hét esztendeje Buda várában bemutattak József nádornak, és olajba festett arcképe ma is megvan a palotában.” – számolt be értesüléseiről a német földrajztudós.²⁰⁴ Kohl ottjártakor is már hetek óta volt ott egy dervis, aki társaihoz hasonlóan a Császárfürdőben lakott, de minden este elment a türbe közelében lévő malomba, ami valaha török erősség volt, „alkalmasint azért, mert a török erősség honi emlékeket kelt benne”. Kohl leírása szerint a malom kerekait a Császárfürdő forró, kénes vize hajtotta, amelynek Buda többi malmával szemben megvolt az az előnye, hogy a meleg forrás télen sem fagyott be.²⁰⁵ A leírásból ítélve alighanem a hajdani Baruthánéről, azaz a budai lőpormalomról lehet szó,²⁰⁶ amely Fontana 1686. évi rajzán is szerepel. A honi emlékek mellett persze a molnárné szemrevaló leányai is kellő vonzerőt jelenthettek dervisünknek, legalábbis erre gyanakodott anyjuk. A dervisről azt beszélte a molnárné, hogy igen beszédes, sokat mesélt, pedig senki sem értette a nyelvét. Mégis a lányokkal jól megértette magát mutogatással no meg egy-két rác szó segítségével, amelyet a lányok is értettek. Egy alkalommal a dervis a molnárné fejfájását is meggyógyította. „A török először felgyűrte köntösének hosszú ujját, aztán kezével érintette a földet, és olyan vonást húzott végig a testemen, mintha meg akarna mágnesezni. Majd ösztövére, csontos ujjával megnyomkodta a halántékomat, aztán megint a földhöz kapott, és csakugyan jobban lettem” – újságolta a molnárné Kohlnek.²⁰⁷ Amikor Budára érkezett, a dervis igen szegényes öltözetben, rongyos cipőben volt. A molnárné leányai azonban rápirítottak, mire a vásáron újdonszerű sárga papucsot vásárolt magának, hisz pénze volt bőven. „Azt hiszem legalább is százötven aranya van a sipkájában; a nagyok fönt a csúcsában, a kisebbek alul, a bélés alatt. A ruhájá-

²⁰⁴ uo.

²⁰⁵ Kohl leírását idézi Tóth 1907. 173. skk.

²⁰⁶ A Baruthánéra lásd.: Fekete 1944. 95-97. és Ágoston 1991.

²⁰⁷ Tóth 1907. 176.

ban is van eldugott pénze” – vélekedett a molnárné, hozzátéve, hogy a dervis szerint Törökországban mindenki a sipkájában vagy a ruhájába varrva hordta a pénzét.²⁰⁸

A budaiak 1842-ben már nem sokat tudtak a kolostorról, de sok mesés dolgot tudtak mesélni az odavetődő utasnak. Úgy tartották, hogy a türbe kulcsait Konstantinápolyban őrzik, s a zarándokok onnét kérik el a kulcsokat, mielőtt elindulnának a hosszú útra. A valóság azonban az volt, hogy a kulcsokat a budai magisztrátus őrizte, s a zarándokok innen kapták meg. A türbét a széles budai útról keskeny gyalogösvényen át lehetett megközelíteni. Innen „egy budai vincellér udvarán keresztül haladva” egy lépcsőn át, „amely oly közel van a vincellér disznóólához, hogy az imádkozni menő mohamedánusok bő ruhájukat alkalmasint csak ügyyel-bajjal óvhatják meg a tisztátalan állatok érintésétől” – tapasztalta 1842-ben a német utazó. „A szent épület erős kövekből rakott, nyolcszögletű mauzóleum, olyan, aminőket a török temetőekben rendszeren látni... A fehérre meszelt falakon sok mindenféle tárgy függött: kard, tör, zászló, egy posztófoszlány (alkalmasint a Kába híres fekete takarójának egy darabja) és más holmik. Az asszony azt mondta, hogy függ itt egy kő is, amelyet innen nem lehet látni; ez a kő félig átlátszó, mint a só, és teli van írva a Koránból vett mondásokkal. Az itt eltemetett férfit hadzsi Gül Babának hívták, és állítólag jeles budai basa volt, kinek emlékét halála után is tisztelik.”²⁰⁹

A zarándoklatok a későbbi időkben sem maradtak el. 1861-ben a budai tanács csak úgy engedélyezte a szomszédos telektulajdonosnak, Wagner Jánosnak a Mecset utcai telkek megvásárlását, hogy ha Wagner biztosítja a „mecsetbe járó s kelő közönségnek, valamint az évenkénti imádságok elvégzése végett megjelenni szokott török papoknak a saját telkén való átjárást”. Látható tehát, hogy az évenkénti zarándoklatok a későbbiekben sem maradtak el, igaz a türbét a budai tanács helytelenül mecsetnek tartotta. Talán a zarándoklatok alkalmával tartott imádságok tévesztették meg a városatyákat, de ez a köztudatban annyira elterjedhetett, hogy a neves orientalista Kúnos Ignác is mecsetről írt a Pallas Nagylexikonban.

Wagner később a türbe telkét is megvásárolta, de maga a türbe az 1870. évi telekkönyvbe Törökország tulajdonaként került bejegyzésre. 1878-ból részletes mérnöki felmérés készült az építményről, 1885-ben pedig Grill Lajos építőmester a török főkonzulátustól felkérést kapott a türbe restaurálására: „Ezen síremlék falazatát kívül és belül megigazítatom, új lépcsőket, ajtót és

²⁰⁸ Tóth 1907. 176.

²⁰⁹ Tóth 1907. 174.

ablakot készítek, a régi fafedelet tetőzettel együtt lebontatom, és e helyett új tetőzetet palafedéssel eszközöltetek, úgy hogy ezen síremlék hosszabb időre mindennemű javítást nélkülözhet.”²¹⁰

A telektulajdonos Wagner legott tiltakozott a Grill Lajosnak kiadott engedély miatt, amiben a magántulajdon sérelmét látta. Maga is kért engedélyt bizonyos építkezésekhez, s bár megígérte, hogy építkezéseivel nem akadályozza meg a türbéhez való eljutást és hozzáférhetést, az új épület falai teljesen körülzárták a törökkori sírkápolnát.

A türbe műemlékké nyilvánítása és restaurálása

1914-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Gül Baba türbét a Műemlékek Országos Bizottságának előterjesztésére „annak történeti és kulturális jelentősége folytán” a műemlékekről szóló 1881. évi XXXIX. törvénycikk alapján „fönntartandó műemlékké” nyilvánította.²¹¹ A Wagner család természetesen ismét sérelmezte az eljárást, mivel szerintük „alaptalan mendemondákon kívül nincsen semmiféle bizonyíték”, amely a türbe műemlék voltát igazolhatná.²¹²

Az 1915. évi ásátások befejeztével a közelgő Ramazán ünnepre való tekintettel 1915. július 1-én Gül Baba földi maradványait ünnepélyes keretek között a sírba visszahelyezték, „hogy a közletről és távolról jövő zarándokok és hívők elvégezhesék ájtatosságait a türbében, melynek helyreállítása folyamatba tetetett”. Az eseményen magyar részről, jelen volt báró Forster Gyula, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke, Möller István, műegyetemi tanár a MOB tagja, az ásátásokat végző dr. Bartucz Lajos egyetemi magántanár, dr. Mészáros Gyula, magyar nemzeti múzeumi ör, dr. Hermann Antal egyetemi magántanár és Wagner Ferenc és dr. Wagner Sándor a telektulajdonos család képviselői. Török részről, Ahmet Hikmet Bej budapesti török császári főkonzul, Abdul Latif Efendi imám, a Budapesti Királyi Tudományegyetemen a török nyelv lektora, N. Eiguel Efendi és Mehmed Nurullah Bej budapesti török császári főkonzulátusi titkárok. A korabeli jegyzőkönyv tanúsága szerint „Ahmed Hikmet Bej, császári török főkonsul és Abdul Latif Efendi, Imam a szabályszerű imákat elmondták és maga a most nevezett török Imam Gül Baba földi maradványait a középső sírba az anyaföldre, a másik csontvázat pedig a másik sírba visszahelyezte és a sírok a kiásott földdel betöltetvén, azokra a padló reábirattatott.”²¹³

²¹⁰ BFL: IV. 1407. b: Budapest Székesfőváros tanácsának iratai: 27297/1885-III.

²¹¹ BFL: IV. 1407. b: 15095/1914 – vö. Bor 1996. 16.

²¹² OMvH: MOB 20/1915. – Bor 1996. 16.

²¹³ OMvH: MOB 288. és 357/1915. A jegyzőkönyv másolatát lásd a Függelékben (III.)!

Gül Baba földi maradványait tehát visszahelyezték sírjába, a türbe felújítása azonban folytatódott. A nyugati ablak alatti falrész vizsgálatok céljából ideiglenesen földig kibontották, majd helyreállították. A belső falakat bevakolták, a padlót fenyődeszkákkal fedték le. Két nyílást külön deszkáztak be, az egyiket lejárati céljából, a másikat azon zarándokok számára, aki a szent földből emlékül kívántak egy-egy maréknyit hazavinni, s akik azt hitték, hogy az itteni homokos föld csodászer a mindenféle gyomorbaj ellen. Újjáépült a türbe tetőszerkezete is, de az eredetitől eltérően arra ismét faszindely került. Új, rácsos korláttal védett fakoporsó készült, amelyet híven a korabeli leírásokhoz és a bektasi rend hagyományaihoz a rend „dervissüvegével” díszítettek. (35-36. ábra)

A türbe felújítási munkálataira a török-magyar kapcsolatok megélénkülésének, a világháborúban szövetséges Törökország, és általában az iszlám vallás iránti rokonszenv felerősödésének éveiben került sor. 1910-ben megalakult a Turáni Társaság. 1915. november 30-án dr. Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházhoz az iszlám vallás törvényes elismertetéséről, amit a t. Ház 1916. január 13-án tárgyalta és el is fogadott. A törvény március 24-én szentesítést nyert. A törvényjavaslat képviselőházi tárgyalása során Barabás Béla ellenzéki képviselő arra szólította fel a kultuszminisztert, hogy az intézkedjék aziránt, hogy Gül Baba türbéje országos műemlékké nyilváníttassék, restauráltassék, s minthogy jelenleg magántulajdonban van, történjék intézkedés avégett, hogy a Budapestre jövő, vagy itt élő törökök a türbébe bejuthassanak és ájtatosságukat elvégezhessek. A képviselő másik kívánsága az volt, hogy tekintettel a fegyverbarátságra a magyar állam építtessen a világháború emlékére egy mecsetet és azt bocsássa Törökország rendelkezésére. Javasolta továbbá, hogy a törvény elfogadásáról a törvényhozás sürgöny útján értesítse a mohamedánok kalifáját, a szultánt.²¹⁴ A miniszteri válaszban Jankovich Béla bejelentette, hogy a Műemlékek Országos Bizottságának javaslatára a türbét már műemléknek nyilvánította, s hogy javítása is folyamatban van. „Igen ügyelek arra – mondta –, hogy ez a régi emléke a törököknek, melyre ezen szentnek tisztelete folytán oly nagy súlyt helyeznek, a jövőben jó állapotban tartassék fenn és ezen ügy rendezését a jövőben véglegesen biztosítani óhajtom.”²¹⁵ 1915-ben a Niedermayer utcát átkeresztelték Gül Babára. Ugyanez év decemberében a muszlim vallás legfőbb papja felhívást tett egy budapesti mecset építésére, amit mind a

²¹⁴ Medriczky 1934. 117.

²¹⁵ uo. 118.

főváros, mind pedig a török közmunka minisztérium kedvezően fogadott. Ez utóbbi elkészítette a Gül Baba türbe s a melléje építendő mecset terveit is, de a háborús viszonyok megghiúsították a terv megvalósítását. A türbét, az elhúzódó restaurálás befejeztével csak 1918 nyarán nyitották meg a muszlim hívők és zarándokok számára.

Mozgalom a türbe megmentésére és egy iszlám kulturközpont kialakítására

Az I. világháborút követően a türbét teljesen körülfogó Wagner villában bérlakásokat alakítottak ki, amely sem a türbe, sem pedig a villa állapotának nem kedvezett. A villa és a türbe állapotának romlását látva új mozgalom indult annak megmentésére és egy muszlim kulturális központ felépítésére. 1931. augusztus 2-án megalakult a Gül Baba Iszlám Hitközség,²¹⁶ a következő esztendőben pedig a Gül Baba Kulturkomité. A hitközség eljáráója a többi között épp Gül Baba türbéjének roppant vallási jelentősége miatt viselhette a mufti címet. Az alapszabály 11. paragrafusa erről így szól: „A vallásközség területén nyugvó nagy szent Gül Baba iránt való kegyelet, e nagy szent sírhelyének vallási jelentősége, a vallásközség területének történeti múltja és az a körülmény, hogy a vallásközség az első iszlám vallásközség Magyarország területén, amely helyzeténél fogva a kötelékébe nem tartozó hittestvérek vallási szükségletének kielégítéséről is gondoskodni köteles, a vallás parancsa szerint lelkészi hivatalát magasabb vallási tekintéllyel ruházza fel. Amennyiben tehát a vallásközség megválasztott lelkésze ezt a magasabb lelkészi fokozatot nem viselné, megválasztásával a szent hagyományok értelmében törzslékkésszé (mufti) válik.”²¹⁷

A gyülekezet Durics Hüszein Hilmi volt tényleges cs. és kir. tábori lelkészt választotta meg muftinak. Durics Hüszein Hilmi 1887-ben született Bosna Krupa városában és lelkészi képesítését is Boszniában nyerte. 1906-ban Trebinjében a cs. kir. kerületi kapitányságon (Bezirkshauptmannschaft) teljesített szolgálatot, majd a világháború kitörésekor önként jelentkezett katonai szolgálatra. 1915-ben tüdőlővést kapott és a bal térdén is meglőtték. Sebesülése után, tekintettel képzettségére mint tartalékos tábori imámot Bécsbe a Hadügyminisztériumba rendelték, s ő vezette a mohamedán katonai lelkészi szolgálatot, illetve előadásokat

²¹⁶ Az egyházközségre, tisztségviselőire és tevékenységére: lásd Léderer 1989. 55. skk.

²¹⁷ uo. 122. A magyarországi iszlám legújabbkori történetéről jó összefoglalást ad: Popović 1982. valamint Léderer 1988 és 1989.

tartott az iszlám vallásról a Bécs környéki kadétiskolákban és a Theresianumban. A háború után, a Jugoszláv állameskü letételét elutasította, mivel apját, aki 45 éven át Bosna Krupa polgármestere volt a szerbek 75 éves korában agyonlőtték. Hüszein Hilmi ezért emigrációba vonult, amiért a jugoszláv kormány őt *in contumaciam*, azaz távollétében halálra ítélte és vagyonát elkobozta. 1920-ban Magyarországra jött, ahol részt vett a nyugat-magyarországi felkelésben, 85 bosnyák felkelőt saját pénzén élelmezett. Érdemeire való tekintettel Kecskemét városa odavaló illetőségűnek ismerte el, aminek következtében Hüszein Hilmi és felesége, Hindy Szabó Ida is magyar állampolgárságot nyertek.²¹⁸

A magyar állampolgár mohamedánok autonóm egyházközsége, valamint a következő esztendőben megalakult Gül Baba Kulturkomité célja kettős volt: egyrészt a 350 milliós muszlim világ pénzügyi támogatásának segítségével meg akarták szerezni a Gül Baba sírja körüli ingatlant, s azt amolyan közép-európai iszlám központtá kívánták alakítani, hogy „ott részint vallási célokra alkalmas helyiségeket, részint orthodox mohamedán vallású főiskolai hallgatók részére rituális internátust és iskolát, részint pedig Budapest fenséges panorámájához méltó mecsetet létesítsenek, azonkívül vallásos tudományos munkálkodást is kezdeményezhessenek, így például a Korán magyar nyelvű fordításának a kiadásával.” Másik céljuk, hogy a „gyűjtési körút alkalmával vetített képes propaganda-előadásokat tartsanak az Iszlám legtöbb városában, az ottani lapokban ugyanilyen irányú hírlapi cikkeket helyezzenek el, valamint a személyes érintkezés során meghívják Magyarországra is azokat a mohamedánokat, akikről gondolják, hogy az országra nézve utazásukból kulturális, gazdasági vagy idegenforgalmi haszon származhatik.”²¹⁹

A tervet a kezdetektől fogva támogatta a paniszlám mozgalom ismert vezetője, Chekib Arslan Emir, a Comité syrio-palestinien elnöke, aki Genfben a Népszövetségben a világ muszlimjait képviselte. Már 1931-ben a jeruzsálemi paniszlamita kongresszus elé terjesztette a budai mecset és diák-internátus tervét, amelyről a kongresszus támogató döntést hozott. Ebből az alkalmából egy bagdadi lap több hasábos cikket jelentetett meg Budáról, a lahorei Eastern Times pedig két hasábos cikkét így zárta: „Mindegyik

²¹⁸ Minderről Özv. Durics Huszein Hilminé szül. Hindy Szabó Ida számol be férje halála után, 1941. szeptemberi levelében. BFL: XIV. 24. Medriczky Andor irathagyatéka: 257-260., az idézet: 258. Lásd még: Léderer 1988. 41-44.

²¹⁹ Lásd minderről a Gül Baba Komité vezetőinek 1935. július 5.-i levelét levelét Gömbös Gyula miniszterelnökhöz. BFL: XIV. 24. Medriczky Andor irathagyatéka. 67-74., az idézet 71. A keleti luxus-turizmus Magyarországra vonzása Medriczky álmai közé tartozott. Értékelésére lásd: Léderer 1989. 56., aki szintén hosszasan idéz a levélből. (uo. 58.)

honfitársunk, aki Európába látogat, jól teszi, ha programjába beiktatja Budát is, amennyiben lehetséges.”²²⁰

1934 tavaszán Chekib Arslan személyesen látogatott Budapestre, amikor a budapesti iszlám központ terve ismét napirendre került. Ezt természetesen a Gül Baba türbe köré képzeltek impozáns, fehér márványból épült, négy minárés, aranyozott kupolájú dzsámival, s egy 700 személyes egyetemi kollégiummal a Budapesten tanuló muszlim diákok számára. A terveket az ismert építész Lechner Loránd készítette.²²¹ (37. ábra) A külföldi propaganda és pénzgyűjtő akciót Durics Hüszein Hilmi budai mufti és Reszulovics Mehmed bég, magyar katonatiszti sportoktató végezte, felügyeletét pedig a budapesti székhelyű Gül Baba Komité, illetve ennek vezetői, dr. Bárczy István nyugalmazott igazságügy miniszter, a Komité elnöke, Petrichevich György ezredes, a katonai Mária Terézia Rend központi titkára, dr. Germanus Gyula egyetemi tanár, a Komité főtitkára és dr. Medriczky Andor székesfővárosi fogalmazó, a Komité titkára látta el. Tevékenységüket nehezítette, hogy az Autonóm Mohamedán Egyházközséget még 1935-ben sem ismerték el a magyar hatóságok. Ezt, a mozgalom vezetői részint azzal a szívós küzdelemmel magyarázták, „amelyet az egyik külföldi állam budapesti képviselője az itt élő török állampolgár lelkesnek a kérelmére ennek a mozgalomnak az elfojtása érdekében már évek óta folytat.”²²² Ezért is kérték a Komité vezetői gyűjtő-és propagandaútjukhoz a miniszterelnök és a magyar külképviseletek segítségét.

Az akció bírta az Iszlám világkongresszus végrehajtó bizottsága elnökének, Hadzs Amin al-Husszeininek a támogatását, és szép visszhangot keltett az Iszlám világban. A propagandakörút alkalmával Hüszein Hilmiék eljutottak Egyiptomba, Palesztinába, Szíriába, Irakba és Indiába. Fogadta őket a jeruzsálemi nagy-mufti, Hadzs Amin al-Husszeini, I. Gázi iraki király, Haidarabadban pedig a helyi uralkodó, a nizam is. Látogatásukról és előadásaikról, amelyeket mindenütt élénk érdeklődéssel kísérték a helybeliek (Lahore városában – vélhetőleg igencsak túlzó beszámolójuk szerint – állítólag 11 ezer egyetemi hallgató volt jelen) rendszeresen beszámolt az arab és az indiai sajtó. Az Al-Okab 1935. november 6-i számában közvetlenül a vezércikk mellett terjedelmes ismertetést közölt „*Magyarország muftija Bagdadban*” címmel. A cikk beszámolt Hüszein Hilmi efendi török

²²⁰ Medricky Andor levele 1932. Aug. 9-éről. BFL. XIV. 24. Medricky Andor irathagyatéka 52-55. az idézet: 54.

²²¹ Kismarty-Lechner 1991.

²²² Lásd a komité már idézett levelét a miniszterelnökhöz: lásd. a Függelékben (IV.)! BFL. XIV. 24. Medriczky Andor irathagyatéka. 70.

nyelvű előadásáról, amelyet a mohamedán ifjak egyesületében tartott. Ugyanerről rövidebb ismertetés jelent meg az Al-Bilad bagdadi lap 1935. november 10-i számában „*Az iszlám Európában és Magyarországon*” címmel. A propagandaút tehát látszólag sikeres volt, legalábbis ők így tálták. Valójában azonban jelentős anyagi támogatást nem tudtak szerezni. A háború, azt követően pedig a megváltozott politikai viszonyok lehetetlenné tették a terv megvalósulását. Hasonló okokból fulladt kudarcba a Gül Baba múzeum jóval szerényebb terve is.

1944-ben az akkorra már igen leromlott állapotú Wagner-villán végzett átalakításoknak köszönhetően a türbe keleti falát kiszabadították, ahol eredeti számrhátíves ablakra bukkantak. A Lux Géza tervei szerint folyó restaurálási munkálatok során a türbét eredeti állapotába akarták visszaállítani. Ezt a célt azonban csak részben sikerült megvalósítani, hisz a barokk kori ablakokat meghagyták.

A háború súlyosabb pusztításaitól az építményt a Wagner-villa védte meg. A sérülések kijavítására és az eredeti állapot helyreállítására csak 1960-ban került sor a Fővárosi Műemléki Felügyelettség irányításával Pfannl Egon tervei alapján. Ekkor bontották le a kupola magasított tetőszerkezetét a kis nyolcszögű tornyocskával együtt, s helyette az eredeti állapothoz jobban hasonlító, laposabb kupola készült. A kupolára, amelyet a 17. századi török világutazó ölmötetejének látott, vörösréz fedőlemezek kerültek, a barokk-kori ovális ablakokat befalazták. Az egyetlen megmaradt korabeli ablakra és az ajtóra kovácsoltvas védőrács került. (42. ábra) Bár a türbét eredeti formájában helyreállították, az csak az 1970-es restaurálás során szabadult ki valamelyest a Wagner-villa szorításából, igaz a villa alsó támfalai még mindig körülvették az építményt. (44. ábra)

1983-ban ismét felmerült egy budapesti Iszlám Központ felépítésének terve, majd pedig 1987 nyarán nemzetközi építész alkotótábor keretében több figyelemre méltó terv is készült a Gül Baba türbe körül kialakítandó iszlám vallási-kulturális központ létrehozására.²²³ (38-41. ábra) Az 1989. évi választások után érezhető javulás következett be a török-magyar kapcsolatokban, amit nagyban segített az első szabadon választott magyar kormányban, parlamentben és minisztériumokban dolgozó orientalisták és történészek érdeklődése, támogatása és hozzáértése. A tervek és erőfeszítések 1996-ban vezettek eredményre, amikor is a Török Kulturális Minisztérium kezdeményezésére és anyagi támogatásával a magyarországi műemléki előírásokhoz, valamint a

²²³ Polónyi Károly írását a türbe környékének rendezéséről lásd a Függelékben (V.)!

környék építészeti-természeti adottságaihoz is alkalmazkodva, szerényebb keretek között megkezdődtek a Gül Baba türbe és környéke helyreállítási és környezetrendezési munkálatai.²²⁴ A látogató e munkálatok eredményeit láthatja. (43. ábra)

Idestova 450 éve őrzi a rózsadombi sírkápolna Gül Baba földi maradványait. A török időkben Buda legtekintélyesebb szentje volt ő, akiről jeles költők zengtek dicsőhimnuszokat, s akinek csodás tetteiről legendák születtek a nép ajkán. Hírnevét mutatja, hogy a muszlimok még Buda elvesztése után is megőrizték emlékezetükben, időről-időre zarándokok látogatták meg a sírját. De nem merült feledésbe a magyarok között sem. Sírkápolnája nem egy művészt készített alkotásra, a magyarországi muszlim közösségek pedig természetesen sajátjuknak érezték. A hajdan messzeföldön híres szent jelképpé vált, egy letűnt birodalom, egy kevésbé ismert kultúra jelképévé.

²²⁴ A türbe rekonstrukciójáról lásd K. Pintér Tamás írását a Függelékben (VI.)!

Függelék

I.

Énekek Gül Baba tiszteletére

Náili

Itt temették el örökre a szentséges Gül-Babát
Tiszta szívű fülemülék látogatják a sírját
 Őérette lesz szerelmes fülemülévé a szív
 Rózsa képpen ékesíti dervisek koronáját
Irigykedik rá a rózsza: nem fog rajta az idő
Csalogánya megtalálja a helyes út illatát
 Egyszerű zarándok soha, csak szerelmes csalogány
 Szagolhatja éjjel-nappal kegye rózsabimbaját
Mint a rózsza virágok közt, sah ő a senek között
Csalogánya megízleli két világ boldogságát
 Tollam csalogánya mindig kegyéért imádkozik
 Ászáf-arca tárja fel a vágyakozás rózsáját
Fülemülék szolgálhata mutatja a hatalmát
Isten tegye virágzóvá lelkének rózsaaágát²²⁵

(Sudár Balázs fordítása)

Hiszálí (meghalt 1651/52-ben Pesten)

Vezetők az igaz úton a társaid, Gül Baba!
Testet öltött Isten-titkok barátaid, Gül Baba!
 Hajnaltájt szomorú szívem, mint a bimbó, kitárult
 Lélek-nyitó kertje nem más: kolostorod, Gül Baba!
Aki belép, elfelejti bűjét, baját, bánatát
Igazhívők birodalma imatermed, Gül Baba!
 Rendházadban leborulnak mind a rúmi dervisek
 Kábájukhoz sereglenek tanítványid, Gül Baba!
Ej, Hiszálí! Jóllakat majd a szerelem asztala
Tiszta szívvel közeledjél, vendéglátód Gül Baba!²²⁶

(Sudár Balázs fordítása)

²²⁵ Rumbeyoglu 1912. 923-4.

²²⁶ Bursalı 1333. II. 165.

II.

Jelentés

Gül Baba türbájében végzett ásatás eredményéről.²²⁷

Nagytekintetű Bizottság!

F. év febr. 24.-én a Műemlékek Országos Bizottságának előadója, Éber László dr. értesített, hogy a Gül Baba türbájében végzett padlófelbontási munkálatok alkalmával sírgödörre s abban emberi csontokra bukkantak. Minthogy a história adatai szerint a türbében temették el Gül Babát, közel fekvő s éppen nem alaptalan volt a kérdés, vajon a talált csontok nem az ő földi maradványai-e? Ezért a Műemlékek Országos Bizottsága nevében Éber dr. felkért, hogy a helyszínére kimenvén, a csontokat ily szempontból vizsgáljam meg s amennyiben szükségesnek mutatkozik, további ásatásokat is végeztessenek.

Febr. 25.-én reggel a helyszínére kimenvén, a türbe közepén lévő gödörben csakugyan emberi koponya és egyéb csontvázrészecskék látszottak. Közelebbről megnézvén egy pár csontot, rögtön észrevettem, hogy azok nem újabb keletűek, hanem legalább 300 év óta nyugosznak a földben s így esetleg Gül Babái is lehetnek. Ezért az ásatás vezetését rögtön átvettem, hogy mindent megmenthessek, ami Gül Baba személyazonosságának meghatározásához akár pozitív, akár negatív bizonyítékokat szolgáltat. Az ásatás lefolyásáról s annak eredményéről a következőkben van szerencsém jelentést tenni.

Mindenek előtt annak megállapítására törekedtem, hogy hol vannak a sírgödör falai s a csontváz milyen helyzetben fekszik. A földnek óvatos nyesegetése után csakhamar élesen elváltak a sírgödör kemény falai a benne lévő bolygatott földtől s mindinkább több csont körvonala tűnt elő. Hamarosan kiderült azonban, hogy a csontok nem természetes helyzetükben, hanem a legnagyobb összevisszaságban fekszenek a gödörben, tehát megbolygatott, feldúlt sírral van dolgunk, melybe a csontokat a földdel összekeverve rendetlenül hányták vissza. A csontok nagy része törött volt s a törési felületet bevonó patina világosan bizonyította, hogy a sír, illetve a csontváz bolygatása évtizedekkel ezelőtt történt. Sőt a gödörből előkerült csontok nem is egy, hanem legalább két csontvázhoz tartozóknak látszottak. Ezen I. sz. gödörben ugyanis a következő csontokat találtam: egy sérült agykoponya, 1 db szakcsont, 3 db felkarcsont, 7 db alkarcsont töredék, 18 db kéz és lábcson, 1 db átvágott combcsont töredék, 1 db sípcsont,

²²⁷ OMvH: MOB 246/1915

52 db bordatöredék, 1 db szegycsont, 2 db kulcscsont töredék és 21 db részben sérült csigolya. A teljesen kitisztított sírgödör 2.05 m hosszú, 0.75 m széles s 1.40 m mély volt, épen a türbe közepén feküdt és hossz tengelye nagyjában összeesett a türbe eredeti két nagy ablakát összekötő vonallal, a Mekka felé mutató iránnyal pedig körülbelül 43° szöget alkotott. Sem oldalán, sem fenekén kikövezésnek semmiféle nyoma nem látszott. Hogy a csontváz eredetileg hogyan volt benne elhelyezve, azt épen a nagyfokú bolygatottságnál fogva megállapítani nem lehetett. Ama tény, hogy egyetlen csont sem feküdt eredeti helyzetében, azt bizonyítja, hogy a felbolygatáskor a sírgödört egészen a fenekéig felásták. A sírgödör irányánál fogva azonban fektetett benne úgy a csontváz, hogy lábbal az oltár (imahely) s arccal Mekka felé nézett, ami megfelel a török temetkezési szokásnak. Minthogy e sírgödörben egy második csontvázhhoz tartozó néhány csont is feküdt, felmerülhet a kérdés, vajon mindkét csontváz ugyanott volt-e eltemetve, vagy ha nem, melyik feküdt eredetileg benne. Annak, hogy e sírban két csontváz lett volna eltemetve, semmi valószínűsége sincs, sőt a gödör keskenysége egyenesen ellene mond e feltevésnek. Marad tehát a másik kérdés, hogy a két csontváz közül melyik volt itt eltemetve. Nyilván az, melyiknek több csontja feküdt benne. E kérdés eldöntésére egyébként a további ásatás szolgáltatott kétségtelen bizonyítékokat. Abból ugyanis, hogy e sírgödörben két csontváz részei feküdtek, de egyik sem volt teljes, joggal arra következtethettem, hogy még másik sírgödörnek is kell lennie. Ezért a türbe talaját, mely különböző mélységig csaknem mindenütt régebbi bolygatás nyomait mutatta, tovább ástam, hogy megtaláljam a másik sírgödör körvonalait is.

Az első gödörtől jobbra, az ajtó felé csakugyan egy másik, az előbbivel teljesen azonos irányú gödör körvonalai mutatkoztak (II. sz.). Alig került azonban belőle elő néhány csonttöredék. A gödör egészen az oltárig s a türbe faláig haladt, majd ott bal kéz felé az oltár alatt átment egy reá teljesen merőleges állású rövidebb gödörbe, (III. sz.), amely 1.80 m hosszú, 0.70 m széles s 1.37 m mély volt. Egy része, körülbelül szélességének $1/3$ -a, kinyúlt az oltár elé. Emberi csont elenyészően csekély került innen is elő. Mindössze egy állkapocs bal felét, 6 db csigolyát, 6 db kéz és lábcsontot, 2 db bordatöredéket s egy törött török kardot találtam benne. E II. és III. sz. gödör semmi esetre sem volt sírgödör. Ellene mond ennek nemcsak az, hogy egyikben sem feküdt nagyobb számú emberi csont, hanem főleg a gödör nagysága és elhelyezése. Az előbbi túlságosan hosszú, az utóbbi pedig túlságosan rövid lett volna sírnak. Nagyon valószínű, hogy akkor ásták ezeket is, amikor a türbét felbolygatták; különben

hogyan került volna beléjük a földdel keverve az a néhány darab csont, amelyek egyébként a már említett két csontvázhoz tartoznak.

Tovább folytatván az ásatást, az ajtóval szemben lévő fal mellett egy negyedik gödörre akadtunk, mely párhuzamosan feküdt az elsővel. Hossza 2.25 m, szélessége 0.67 m s mélysége 1.32 m volt. A gödör felső rétegéből földdel keverve rendetlen helyzetben: egy kulcscsont, 4 db csigolya, 15 db kéz és lábcson, 3 borda töredék egy maxilla darab került elő, a gödör fenekén pedig egy emberi csontváz alsó része (medencétől lefelé) feküdt eredeti bolygatatlan helyzetben. A csontváz törzséhez s felső végtagjaihoz tartozó csontok azonban a földdel össze-vissza keverve feküdtek s egy részük hiányzott is. Kétségtelen ebből, hogy itt tényleg sírgödörrel van dolgunk, melynek egyik felét régebben egészen fenéig kiásták s azután a csontokat a földdel összekeverve visszahányták. Szerencse, hogy az alsó test és alsó végtagok bolygatatlan állapotban maradtak, s így a csontváz eredeti fekvését pontosan meg lehetett állapítani. E csontváz lábbal az oltár felé nézett, kisség jobb oldalára volt fordítva úgy, hogy bár a csontváz hossz tengelye Mekka felé mutató iránnyal körülbelül 45° szöget alkotott, arca mégis Mekka felé nézett. Ez volt tehát az a második csontváz, melynek egyes részei az első gödörbe is belekerültek. Minthogy e sírgödör (IV. sz.) az I. sz.-val párhuzamosan feküdt, nagyon valószínű, hogy amabban is ilyen helyzetben volt eltemetve a csontváz.

Tovább ásatván a türbe talaját, az ajtótól balra, az oltárral szemközt lévő fal előtt közvetlen egymás mellett úgy egymással, mint a fallal párhuzamos két gödröt találtunk, melyek így módon az I. és IV. sz. sírgödörrel derékszöget alkottak. A belső, vagyis az I. sz. sírhoz közelebb fekvő gödör (IV. sz.) 2.25 m hosszú, 0.65 m széles, s 1.58 m mély, a külső, vagyis a fal mellett fekvő (VIII. sz.) pedig 2.10 m hosszú, 0.60 m széles és 1.50 m mély volt. Az előbbiből 2 alkarcson töredék, 2 koponyatöredék, 2 bordadarab, 5 db kéz és lábcson, 6 db csigolya került elő; az utóbbiban azonban egy pár kisebb csonttöredéktől eltekintve, melyek szintén az első két csontvázhoz tartoznak, semmit sem találtunk. Ebből nagyon valószínű, hogy e két gödör nem volt sírgödör, hanem akkor ásták, mikor a középső két sírt és az egész türbét megbolygatták, kirabolták. Lehetnek esetleg előre megásott sírgödörök is, melyekbe azonban nem temetkeztek s melyeket a türbe feltúrásakor újból felástak s így került beléjük a földdel keverve néhány csontdarab. Az egészen bizonyos, hogy e két gödörben csontváz sohasem feküdt.

Végül közvetlenül az ajtó előtt egy kerek 1.36x1.30 m átmérőjű, s 1.58 m mély gödröt találtunk. (VI. sz.), melyből egy állka-

pocs jobb fele, 10 db csigolyatöredék, 1 fog, 2 darabra törött régi felkarcsont, 8 db kéz és lábsont, 18 db bordatöredék, egy baloldali kulcsont, 3 db combcsont töredék, medence és keresztcsont töredékek, valamint állatcsontok és edénytöredékek kerültek napfényre. Itt tehát már egy harmadik csontvázhoz tartozó néhány csontra is bukkantunk. Hogy e gödör szintén nem volt sírgödör, azt nemcsak a bent lévő csontok kicsiny száma, de főképpen alakja s helyzete bizonyítja. Nyilván való, hogy ezt is akkor ásták, mikor a többi gödröt, t. i. a türbe megbolygatásakor s így jutottak az előbbi csontvázak egyes részei ide. Csontok, illetve csonttöredékek a türbe talajának többi megbolygatott részeiből is kerültek elő, de csak elenyészően csekély számban. Mindenütt a nyers bolygatatlan talajig lehatolván, már. 6.-án az ásatást befejeztem.

A türbe belsejében folytatott ásatás tehát 7 gödröt eredményezett, melyeknek alakját, nagyságát, helyzetét a Möller professzor úr által beterjesztett alaprajz tünteti fel. A legtöbb emberi csontot az I. és IV. sz. gödörben találtuk, míg a többiből aránylag csak igen kevés került elő. Ebből, valamint a gödrök nagyságából, helyzetéből valószínűnek tartom, hogy csak az I. és IV. sz. gödör volt sírgödör, a többit pedig akkor ásták, mikor a türbét kirabolták, feltúrták. Ezt bizonyítja legfőképpen az, hogy az I. és IV. sz. gödörben talált két csontvázhoz tartozó csontok feküdtek szétszórva a többi gödörben is. Sőt gyakran egy csontnak különböző töredékei is más és más helyről kerültek elő. Így a IV. sz. gödör csontváza állkapcsának egyik fele a III. sz., másik fele a VI. sz. gödörben feküdt. Az első számú sír csontvázának egyik combcsontját pl. a sírok feltúrásakor hosszában kettérepesztették, azonkívül mindkét végdarabját letörték s most a 4 darab mindegyike más gödörből került elő. Ez csak úgy történhetett, hogy az összes gödröket egy időben bolygatták meg s a csontokat a földdel együtt ki, majd ismét behányták.

Az ásatás emberi csontokon kívül egyéb leleteket is eredményezett. Már az első és második gödörből török olvasó szemek, régi pénzek, ruhapaszománt és edény töredékek kerültek elő. Ezért a kiásott földet átszitáltattam, hogy a legapróbb tárgyakat is megmenthessem. Ily módon a következő leletek kerültek elő a türbe talajából: I. Ferdinánd magyar dénárja 155.-ből; török oszporák 1570-1617 közötti időből; III. Zsigmond litván garasa 1620 körül; II. Ferdinánd magyar dénárja 1627-28 körül; III. Ferdinánd magyar dénárja 1638 körül; raguzai dénár 1656-ból; I. Lipót magyar dénárja 1675-ből; I. Ferenc rézkrajcárosa 1800-ból; Szt.-Udalrich kereszt a XVIII. Századból; Closterneuburgi kegyeletérem a XVIII. Századból; Wessobruni Immaculata Maria érem a XVIII. Századból.

Ezen pénzek és érmek eredetileg bizonyára a talaj felszínén feküdtek s csak akkor kerültek a földbe, illetve a gödrökbe, amikor azokat megbolygatták. Minthogy pedig e pénzek és érmek egy része a XVIII. Század végéről, sőt az egyik 1800-ból való, ebből következtethetjük, hogy a sírok megbolygatása a XIX. század előtt nem történhetett. Részint a gödrökből, részint a bolygatott felső talajból kerültek elő a következő leletek, melyeket 5 táblára fűztem s fényképeiket itt mellékelem:

I. Tábla: 1./ buzogány fejének töredéke, 2./ nadrágszíjcsat, 3./ ólomlemez, 4./ bronzöntvénydarab, 5./ ezüstözött sárgaréz gombok, 6./ gomb ólom béle.

II. Tábla: 1./ nadrágszárcsat, 2./ koporsószegek, 3./ ajtó vagy koporsó vasalás /?/, 4./ koporsóvasalás /?/, 5./ ajtószeg, 6./ lakat-akasztó, 7./ lakatretesz.

III. Tábla: 1./ ruhapaszománt újabbi időből, 2./ cipőtalprészek (újabb).

IV. Tábla: 1./ csészetöredékek kobaltkék és aranymázzal, 2./ török olvasószemek, 3./ török pipa, 4./ koporsó töredékek /?/.

V. Tábla: 1./ Török saru patkó, 2./ kazetta fogantyú, 3./ koporsószegek /?/, 4./ török kard penge töredék a XVI. Századból.

E leletek legnagyobb része nyilván a türbe falára volt fölakasztva, vagy valami más módon volt a türbében elhelyezve. A IV. sz. sír csontvázáról különben egészen határozottan megállapítható, hogy nem volt a koporsóban. A kard, sarkantyú, pipa, olvasószemek is azt bizonyítják, hogy az itt eltemetett egyének törökök.

Ezekén kívül a megrostált földben s főleg a fal melletti sírokban 13 ólomgolyót is találtunk. Legnagyobb részük puskagolyó, mert egyik oldalukon belapulás látszott, mely kemény tárgyhöz (a falhoz) való ütődéstől származik. Valószínűleg Buda visszavétele alkalmával kerültek a türbébe. Egy részük azonban gombok belső magja is lehetett. Előkerült végül egy csomó cserépedénytöredék, melyeken több helyen égetés nyoma látszik valamint egy kerek, török feliratos lapos kő egyik fele. Ennek egyik fele simára van csiszolva, másik oldalára pedig korán mondatok vannak bevésve. Közepén kerek luk volt fúrva. Úgy látszik a türbe falára lehetett akasztva s a sírok feltúrásakor kerülhetett a földbe. Fényképét mellékelem.

Ezek után áttérhetünk a talált emberi csontok megvizsgálására.

A 7 gödörből s a türbe megbolygatott talajából előkerült csontokat a sártól megmosván, s a törött részeket, amennyire lehetett, összeragasztván, a csontok 3 csontvázból valóknak bizonyultak. Az egyes csontvázakhoz tartozó csontok kiválogatása meglehetősen nehéz munka volt, minthogy egyfelől nagyon össze voltak törve és keverve, s másfelől sem a csontvázak színében,

sem azok nagyságában, sem azok megtartási állapotában nincsenek olyan nagy különbségek, melyek a hovatartozás felismerését az első pillanatra lehetővé tennék. Ezért az egyes csontvázakhoz tartozó csontokat csak többszöri összehasonlítás és megfigyelés, valamint az ízülő felszíneknek behatóbb tanulmányozása után lehetett összeszedni, kiválogatni.

I. sz. csontváz. E csontvázhoz tartozó csontok legnagyobb része az I. sz. gödörben feküdt. Koponyája hiányzik. Mindössze egy-két jelentéktelen kis darab van meg a homlokcsontból, maxillából, valamint egy-két fog. Úgy látszik, hogy a megbolygatáskor a koponyát teljesen összetörték s ezért most nem sikerült belőle nagyobb darabot találnunk. A meglévő fogak koronájának kopottsága idősebb egyénre enged következtetni. A gerincoszlopból csak az 1. És 5-ik nyakcsigolya, 6-ik hátcsigolya s a keresztcsont alsó fele hiányzik. A szegycsont, kulcscsontok, lapockák megvannak, azonban igen sérültek. Hasonlóképen megvannak a bordák is, de egy részük törött. A felső végtagokból megvan a jobb felkarcsont, a baloldalinak felső fele, a jobb radius és ulna s a baloldali ulna két töredéke. A kéztő, kézközép és ujjperc csontok nagyon hiányosak. Az alsó végtagokból megvan a jobb oldali combcsont, baloldali sípcsont, baloldali szárkapocs. Utóbbinak felső végdarabja hiányzik. A lábtő, lábközép és ujjperc csontok igen hiányosak. A medence annyira el volt korhadva, hogy már a kivétel előtt apró darabokra törött.

Az I. csontváz tehát mint látjuk meglehetősen hiányos és törött. A csontok színe, amely világos sárgásbarna, s a külső tömör csontréteg megtartási állapota azt mutatja, hogy e csontváz 3-400 évig feküdhett a földben, vagyis csakugyan abból az időből származik, melyben Gül Baba meghalt. Tudjuk, hogy Gül Baba Evlia Cselebi szerint 1541-ben hunyt el. Az izomtapadási helyek és nyúlványok az összes csontokon jól fejlettek s erőteljes férfira vallanak. Életbeli termete a hosszúcsontok méreteti alapján 164.58 cm-re tehető, vagyis közép magas termetű volt. Életkorát a koponya hiányában közelebbről megállapítani nem lehet; a megmaradt néhány fog, valamint az összes csontok könnyű volta s a tömör csontállomány felszívódottsága azonban idős egyénre vall.

II. sz. csontváz. E csontváz legnagyobb része a IV. sz. gödörben feküdt és pedig az alsó teste bolygatatlanul, a felső bolygatott helyzetben. Néhány csontja azonban a türbe feltúrásakor a többi gödörbe is bele került. Így pl. a koponya az I. sz., az állkapocs részei pedig a III. és VI. sz. gödörből kerültek elő. E csontváz jóval épebb és teljesebb, mint az előbbi. Koponyájának arci része azonban teljesen hiányzik, sőt az agykoponya alapja is sérült. Rövid, széles és igen vastag falú koponya s típusa a törökökével

meg egyező. Életkora a varratok összeforradása s a fogak kopottsága alapján 40-45 és körülre tehető. A koponya férfi típusú, izomtapadási helyei és nyúlványai jól fejlettek. A gerincoszlopból csak az első nyaki, az első hátcsigolya, valamint a keresztcsont felső fele hiányzik. A szegycsontból megvan a manubrium és a corpus. Utóbbi idősebb emberre vall. Megvan a jobb kulcs-csont és a jobboldali lapocka, a bordák teljes számban, de egy részük törött. A felső végtag csontjaiból megvan a bal felkarcsont, jobb ulna és radius, valamint a bal ulna egészben; a baloldali radius testének közepéből azonban 3-4 cm hosszú darab hiányzik. A kéz csontjaiból mindössze néhány ujjperccsont hiányzik. A medence ép s határozottan férfi típusú. Az első végtagból minden csont megvan s a lábfejekből is csak néhány ujjperccsont hiányzik.

E csontváz egyes csontjai rövidebbek, vékonyabbak, mint az előbbié, vagyis alacsonyabb termetű, zömökebb s fiatalabb férfira vallanak. A csontok színe sötétebb sárgásbarna, mint az I. sz. csontváznál, ami azt bizonyítja, hogy 40-50 évvel rövidebb ideig feküdt a földben, vagyis ennyivel később eltemetett egyén csontváza. Noha az egyes csontok itt rövidebbek s vékonyabbak, mint az előbbinél, mégis jóval nehezebbek. Ez ismét a mellett szól, hogy az I. sz. csontváz idősebb egyéntől származik. E csontváz életbeli termete az összes hosszúcsontok méretei alapján 153.86 cm-re tehető, tehát egészen alacsony termetű férfi volt.

Érdekes a koponyán, valamint a lapockán, szegycsonton és a 7. bordán látható sérülés. A koponyatetőn ugyanis egy négyszögletes nyílás van, melynek egy-egy oldala 6-7 mm széles s két ellentétes sarka éles bevágást mutat, amiből arra következtethetünk, hogy a sértés olyan négyszögletes fegyvertől származik, melynek két ellentétes széle ki volt élesítve. Közvetlenül s sértés mellett hasonló alakú, de valamivel kisebb sérülés látszik, amely azonban már nem hatolt egészen keresztül a koponyatetőn. Hasonló nagyságú és alakú lukat találunk a jobb oldali lapocka alsó vége felett 3 cm-re s a gerincoszlopi szélétől 1.5 cm-re. Minthogy a nyílás szélén a lapocka belső tömör csontreége kifelé hajlik, kétségtelen, hogy a sértés, szúrás iránya előlről hátrafelé haladt. Tényleg ennek megfelelően a 7. borda alsó szélén s a szegycsont teste jobb oldali szélének felső részén hasonló folytonossági hiány észlelhető. Minthogy a szegycsonton, 7. bordán és lapockán lévő eme sérülések teljesen egy irányba esnek, világos, hogy egy szúrásról van szó, mely a szegycsont jobb felében ment be s az egész jobb mellkason áthatolva a jobb lapockán jött ki. A sértési felületen forradás nyoma nem látszik, tehát az illető a szúrás következtében azonnal meghalt. Hogy a szúrás minő fegyverrel történt, azt biztosan nem lehet megállapítani; valószínűleg

XVI. Századbeli u.n. Panzerstecher-től származik. A koponyán lévő 2 seb szintén vagy ugyanettől vagy harci csákánytól ered. A szóban forgó csontváz tehát nagy valószínűséggel a XVI. Század vége felé harcban elesett török vitéz földi maradványa.

A III. csontváz. mindössze egy jobboldali felkarcsontból, második nyakcsigolyából s néhány kéz és lábcsontról áll. A csontok jóval világosabb színűek és likacsosabbak, mint az előbbi két csontváznál, de jóval hosszabbak s fejlettebbek is. Ez tehát magasabb termetű férfi csontváza, akit azonban legalább 2-300 évvel előbb temettek el a másik kettőnél. A csontok az ajtó előtti legmélyebb gödörben (VI. sz.) feküdtek.

A Gül Baba türbéjében végzett ásatás tehát két teljesebb s egy hiányosabb férfi csontvázat eredményezett. Kérdés már most, hogy csontvázak között közte van-e Gül Babáé, s ha igen, melyik lehet az?

Már ama tény, hogy Evlia Cselebi, G. Wernher, I. G. Kohl, E. Brown, Giovanni Paolo Zenarolla, Simpliziano Bizzozzeri XVI-XVII. Századbeli historikusok és utazó egészen határozottan állítják azt, amit a hagyomány is megőrzött, hogy e türbében van eltemetve Gül Baba nevű török szent, ki a dervis klastrom főnöke volt, teljesen jogossá tette ama reményünket, hogy Gül Baba földi maradványait a türbében csakugyan megtalálhatjuk. Az újabb időben néhányan kétségbe vonták ugyan a nevezett kútfők s a hagyomány helyességét s azt állították, hogy a türbében nem is temetkeztek. Nincs azonban egyetlen komoly historiai adat sem, mely e kételetet jogossá tette volna és semmi okunk nincs arra, hogy a régi kútfők állításainak helyességében kételkedjünk. Ama tény pedig, hogy ott most csakugyan emberi csontokat találtunk, további bizonyítékok nélkül is egyszerre alaptalanná tesz minden ilyen állítást s megerősíti az említett historikusok és utazók adatainak helyességét. Teljes joggal kereshetjük tehát a talált csontok között Gül Baba hamvait. A sírok bolygatottsága megnehezíti ugyan a személyazonosság pontos megállapítását, a tudomány segítségével azonban így is találhatunk némi bizonyítékokat.

Kérdés tehát, hogy a három csontváz közül melyik lehet Gül Babáé?

A III. sz. leghiányosabb csontvázat, már azon egyszerű oknál fogva, hogy Gül Baba koránál legalább 2-300 évvel régiebb időből származik, figyelmen kívül kell hagynunk a kérdés eldöntésénél. E csontváz legalább a XIII-XIV. századból való, de lehet még régebbi is. Különben a gödör, melyből előkerült, ép úgy, mint az V. és VII. sz. is, mélyebb, mint az I. és IV. sz. E csontoknak régisége magyarázza meg azt is, hogy oly kevés maradt meg belőlük. Marad tehát az I. és IV. sz. sír csontváza.

Mindkettő török szokás szerint eltemetett férfi csontváz, lábbal és arccal Mekka felé nézett. A hagyomány és história adatai szerint Gül Babát a türbe közepén lévő sírgödörbe temették. Az ő csontváza tehát csak az I. sz. sír csontváza lehet. Különben is a IV. sz. sír csontváza, mint fentebb kifejtettük, harcban elesett alacsony termetű 40-45 év körüli vitéz csontváza s meg vannak rajta a halálát okozó szúrások nyomai is. Gül Babáról a nevezett kútfők alapján ismeretes, hogy természetes halállal halt meg öreg korában. Az I. sz. sír csontvázán csakugyan semmiféle halált okozó sértés nyoma nem látszik s idős férfihez tartozik. A nevezett históriai adatok s ama tények alapján tehát, hogy az I. sz. csontváz színe és megtartási állapota szerint a XVI. Században török szokás szerint eltemetett idős férfi csontváza, mely pontosan azon a helyen feküdt, hol Gül Babát temették el, a legnagyobb valószínűséggel mondhatjuk, hogy az I. sz. sír csontváza csakugyan Gül Baba földi maradványa. Nincsen ugyanis egyetlen olyan negatív bizonyíték sem, mely ennek ellene szólna. Bizonyosnak tartom, hogyha a csontvázat bolygatatlan s a koponyát és egyes csontokat épebb állapotban áshattuk volna ki, sikerült volna még egyéb bizonyítékokat is találnunk, melyek a személyazonosság megállapítását teljesen kétségtelenné tennék.

Most még felmerülhet a kérdés, hogy kié a IV. sz. sír csontváza. Erre nézve pozitív adatokkal nem rendelkezem ugyan, de legalább valószínű eligazodást itt is találhatunk. E csontváz, mint láttuk, szintén a XVI. Századból való s török szokás szerint eltemetett férfié. Ha ide temették a türbébe, közönséges ember bizonyára nem lehetett. Eltemethették itt a kolostor valamelyik főnökét vagy valamelyik budai basát. Minthogy e csontváz színe és megtartási állapotából következtetve 40-50 évvel később került a földbe, mint Gül Baba, tehát a XVI. Század végén temethették el. A talált török kard, sarkantyú s ama tény, hogy az illető a mellkasán áthatoló szúrás következtében halt meg, valamelyik budai basára, vagy kiválóbb török hősre enged következtetni. Én részemről inkább valamelyik budai basát sejttem benne. Hammer Purgatall ugyanis „Cesch. d. Csm. Reichs.” c. munkájában azt írja, hogy a türbében nem Gül Baba, hanem Kalaikos Ali basa (Ali Kalaikoghli budai helytartó) van eltemetve, ki Gévy Antal: „A budai pasák” című munkája szerint 1587-ben hunyt el. A csontok színe, mint említettem 40-50 évvel újabb temetkezésre vall, mint a Gül Babáé s így megfelel az 1580-90-es éveknek. Másfelől a gödrökben talált két török oszpora szintén az 1570-1617 közti időből való s a török kard és sarkantyú is XVI. sz. végi. Mind emez adatok tehát arra utalnak, hogy a IV. sír csontváza esetleg Kalaikos Ali basáé lehet. A kérdést természetesen az döntené el végérvényesen, ha okmányokkal sikerülne bebizo-

nyítani, hogy Ali basa alacsony termetű volt s 40-45 éves korában harcban vagy erőszakos halállal halt meg. Egyenlőre azonban ilyen adatokkal sem ő reá, sem a többi budai basára vonatkozólag nem rendelkezem s így e csontváz személyazonosságát még nyílt kérdésnek kell tekintenünk.

Minthogy az I. sz. sír csontváza a fent kifejtettek s a rendelkezésre álló tudományos adatok bizonyossága szerint a lehető legnagyobb valószínűséggel csakugyan Gül Babáé, azért bátor vagyok javasolni, hogy Gül Baba földi maradványi ugyanoda, ahol megtaláltuk, újból temetessenek el, a sírmellékletek pedig a türbe falán üvegkazettába helyeztessenek. Minthogy végül a IV. sz. sír csontváza minden valószínűség szerint kiváló török hős földi maradványa, azért méltó, hogy valamilyen formában az is a türbében temetessék el.

Ezekben voltam bátor Gül Baba mecsetjében végzett ásatás s a vele kapcsolatos tudományos kutatás eredményéről jelentést tenni.

Kiváló tisztelettel

Dr. Barthucz Lajos
egyetemi magántanár

Budapest, 1915. június 28.

III.

Jegyzőkönyv²²⁸

Felvétetett Budapesten 1915. évi július hó 1-én a Gül Baba sírhelyéül szolgáló s a dunai Margit-híddal szemben levő hegyoldalon fekvő türbében.

Jelen levők:

Báró Forster Gyula, b.t. tanácsos, a Szent István- és Lipóttrend kiskeresztése, a török császári Medsidje-rend I. osztályának tulajdonosa, a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke.

Möller István, műegyetemi tanár, a Műemlékek Országos Bizottságának tagja.

dr. Bartucz Lajos, a budapesti kir.tud. egyetemen az anthropologia magántanára.

dr. Mészáros Gyula, magyar nemzeti múzeumi őr.

dr. Hermann Antal, egyetemi magántanár, pedagógiumi igazgató.

Wagner Ferencz és dr.Wagner Sándor, a telektulajdonos család részéről.

Ahmed Hikmet Bey török császári főkonzul Budapesten.

Abdul Latif Efendi mohamedán imam, a budapesti kir. tud. egyetem török nyelv lektora.

N. Eiguel Efendi, budapesti török császári főkonzulátusi titkár.

Mehmed Nouroullah Bey, budapesti török császári főkonzulátusi titkár.

Báró Forster Gyula elsősorban is üdvözli a török császári főkonzult s köszönetet mond neki, hogy a Gül Babának szentelt intim ünnepélyen megjelent, melyre azon okból gyűltek össze, hogy kegyeleti tényt teljesítsenek és visszahelyezzék a tiszteletére és emlékének megörökítésére emelt türbében létező sírjába Gül Baba földi maradványait, melyeket a Műemlékek Országos Bizottságának megbízásából dr. Bartucz Lajos a földből 1915. Év március havában akkor emelt ki, midőn a türbé helyreállítása végett a talajnak az eredeti szintre (niveau) leszállítása szükségessé vált, mely körülmény alkalmat szolgáltatott arra is, hogy Gül Baba sírhelye a türbében feltárassék és földi maradványai megállapíttassanak.

A foganatosított munkálatokból kiderült, hogy a türbében két sír van. Egyik a középben Gül Babáé, másik pedig ettől északra, mint az ide mellékelt rajzból kitűnik.

Sajnos, a sírok már régi időkben ki voltak nyitva, sőt ki is fosztva, mint ezt a csontoknak összehányt állapota is mutatta.

²²⁸ OMvH: MOB 288/1915. szám

Gül Baba csontváza, melyből több rész hiányzik, sőt a koponyából is csak csekély homlokcsont töredék maradt, 164 cm, 58 mm magas férfiai vall, míg a másik csontváz, melynek eltemetése Gül Babáé után 40-50 évvel később történhetett, kevésbé hiányos. A csontvázból 40-45 év körüli férfira, kinek magassága 153 cm, 86 mm-re tehető, lehet következtetni és fennforog a valószínűség, hogy Kalaikoz Ali budai pasa földi maradványát képezik, ki 1587-ben halt meg.

Szükséges, hogy Gül Baba földi maradványai a Ramazan ünnep közelsége miatt eltemetessenek, hogy a közletről és távolról jövő zarándokok és hívők elvégezhesék ájtatosságait a türbénben, melynek helyreállítása folyamatba tétetett.

Ezek előrebocsátása után Ahmed Hikmet Bey, császári török főkonzul és Abdul Latif Efendi, Imam a szabályszerű imákat elmondták és maga a most nevezett török Imam Gül Baba földi maradványait a középső sírba az anyaföldre, a másik csontvázat pedig a másik sírba visszahelyezte és a sírok a kiásott földdel betöltetvén, azokra a padló reáboríttatott.

Ezek után a török császári főkonzul Ahmed Hikmet Bey hálás köszönetét nyilvánította Jankovich Béla vallás és közoktatásügyi miniszter iránt és az eljárás befejeztetett, melyről jegyzőkönyv vétetett fel két magyar és két török szövegű eredeti példányban.

Egy-egy példány a Műemlékek Országos Bizottságának irattárában és a török császári főkonzulátus levéltárában helyeztetett el.

Kelt mint fent

Báró Forster Gyula

Császári török főkonzul:
Ahmed Hikmet

IV.

Nagyméltóságú M. Kir. Miniszterelnök Úr!²²⁹

A világháború előtt, alatt és után a Magyarországon véglegesen letelepedett és a magyar állampolgárságot is elnyert mohamedánok leghőbb törekvése ma az, hogy az 1895. évi XLIII. t.c. és az 1916. évi XVII. t.c.-ben biztosított jogaik alapján autonóm magyar mohamedán egyházközséggé szervezkedhessenek meg, vagyis, hogy végrehajtsák az 1916. évi XVII. t.c. rendelkezéseit, a gyakorlati életben is.

Ez irányú törekvésük többféle szempontból számíthat a magyar közvélemény és a m.kir. kormány figyelmére.

Az iszlám vallásnak Magyarországon közel egy évezrede vannak tradíciói, hiszen már az első Árpád-házi királyok idejében az izmaeliták különös kiváltságokkal bírtak és volt idő, mikor az ő kiváltságaik közé tartozott a pénzkibocsátás joga is. – A török hódoltság másfél évszázada alatt a magyarsággal az iszlamita hódítók úgy bántak, hogy bánásmódjuk nem lépte át az embertelenség határát és az általuk megszállott területeken nem beszélhetünk a kereszténység tudatos elfojtásáról és üldözéséről sem, mert mindenkor türelmet tanúsítottak a keresztényekkel szemben. Noha ez az uralom tisztán ideiglenes katonai jellegű uralom volt, a hódítók mégis sok középületet építettek: templomokat, alsó és felsőfokú iskolákat és különösen fürdőket.

A török hódoltság alól való felszabadulás után természetesen a magyarországi Iszlám emlékei elenyésztek s ma már csak néhány épületmaradvány (budai fürdők, az egri és érdi minaretek, pécsi mecset, Gül Baba türbéje a Rózsadombon) jelzi az iszlám vallás akkori kalifátusának, az Oszmán dinasztiaának fénykorát.

Akkoriban Magyarország volt az Oszmán dinasztia által meghódított török világbirodalom legnyugatibb területe és az akkori Buda volt az iszlám vallásnak, a vallásos tudománynak legnyugatibb központja. Tudjuk, hogy a budai pasa katonai tekintélye egyenlő rangú volt a kairói pasa tekintélyével.

A törökök kivonulása után az itt maradt mohamedánság lassan beleolvadt a keresztény magyarságba. Állandóan letelepedett mohamedán vallású magyar állampolgárok tehát itt nem voltak, csakis olyanok, akik üzleti vagy tanulmányi célból töltöttek Magyarországon hosszabb-rövidebb időt. Amikor pedig Boszniaának és Hercegovinaának 1909-ben bekövetkezett annexiója után a magyar kormány meghívására több török főiskolai hallgató jött tanulmányai végzése céljából Magyarországra, ezeknek az át-

²²⁹ BFL. XIV. 24. Medreczky Andor irathagyatéka. 70.

utazó jellegű, nem letelepedő mohamedán vallású külföldi állampolgároknak a lelki gondozására a m.kir. kormány Törökországból előzékenységből még külön mohamedán lelkészt is hozatott, aki azóta itt él a magyar hatóság költségén, azonban szigorúan vett igen csekély papi teendőjén kívül és az egyetemi török nyelvi lektorságán kívül a magyarság érdekében semminemű más tevékenységet sem mutathat fel, sőt éppen az utóbbi időben dr. Germanus Gyula egyetemi tanár keleti zarándokútjával kapcsolatban egyáltalában nem viselkedett a magyar érdekeknek megfelelően, miként ezt dr.Germanus egyetemi tanár nyilvános előadásaiban többször is szóvá tette.

A világháború után, különösen a déli szomszédos államok területéről, több száz mohamedán vallású egyén jött át végleges letelepedés céljából Magyarországra. Teljesen azonosították magukat a magyar állameszmével és a nemzeti eszmével is, sőt csapatosan vettek részt a Nyugat-Magyarországért vívott szabadságharcban és megszerezték a magyar állampolgárságot is.

Tekintettel az iszlám vallás belső életében időközben bekövetkezett politikai változásokra, a magyar állampolgár mohamedánok több ízben kijelentették, hogy ragaszkodnak otthoni vallási tradíciójukhoz, ezáltal az Iszlám vallás 350 millió ortodox többségéhez tartozóknak vallják magukat, nem pedig modern Törökországban meghonosított és az iszlám többsége által helytelenített új szokásokhoz. Ebből kifolyólag, a magyar állampolgár mohamedánok vallásos és egyéb összejövetelükön viselik a Törökországban eltiltott fezt is és a török állampolgárok lelkészét sem kívánják lelki vezetőjüknek elismerni. Ezért 1931-ben mozgalmat indítottak abból a célból, hogy önálló autonóm magyar mohamedán egyházközséggé szervezkednek, lelkészül pedig megválasztották a saját csoportjuk részére Durics Husszein Hilmi, ugyancsak magyar állampolgárt, aki a régi cs. és kir. Hadseregben néhai IV. Károly király öfelseje legmagasabb elhatározása folytán tényleges tábori lelkész (imám) volt, több katonai kitüntetés tulajdonosa és a nyugat-magyarországi szabadságharcban tényleges vezetője volt a mohamedán vallású, magyar érzésű bosnyákok lelkes, vitéz csapatának is.

A magyar mohamedánok autonóm egyházközséggé való szervezkedésének központja a legendás emlékű Gül Baba türbéje, amelynek híre a török hódoltság után is évszázadokig élt az egész iszlám világban, ahol csak tanítják a vallásuk történetét a régi arab és török krónikák nyomán, vagy ahol a bektási dervisrendeknek még ma is vannak nyílt és titkos szervezetei.

Ezek szerint a magyar mohamedánok törekvése már csak azért is rendkívüli figyelmet érdemel az egyetemes magyar közvélemény és a magyar hatóságok részéről, mert – egyéni és val-

lási céljaikon túlmenően — olyan távoli területek, népek és társadalmi rétegek közé juttatja el Magyarország propagandáját, ahová a hivatalos politikai, gazdasági, vagy idegenforgalmi propaganda a saját eszközeivel sohasem, vagy csak rendkívül nagy áldozatok és nehézségek árán tudna eljutni. Ez a körülmény pedig Kelet mai ébredése idején, Magyarország szempontjából rendkívül fontos.

A magyar mohamedánok törekvése az, hogy saját vallási céljaikkal egyidejűleg rámutassanak Magyarországtörténetében az iszlám vallás két hatalmas virágzási korszakára, valamint a mostani harmadik renaissance kezdetére.

Mindenkor rámutatnak arra, hogy ebben az országban, amelynek népe a nyugati civilizáció átvétele mellett még mindig megtudta őrizni Keletről származó nemzeti sajátosságait, az iszlám vallás a törvényesen elismert vallások közé tartozik.

De rámutatnak mindenkor arra is, hogy az iszlám egykori európai virágzása idejében milyen szerepet vitt Magyarország és Buda Nyugat felé és hogy még ma is milyen emlékei vannak itt az iszlám vallásnak.

Ezáltal természetesen felkeltik a rokonszenvet is Magyarország iránt, mert hiszen az ébredő Kelet népei lassan-lassan tudomásul veszik azt, hogy az európai civilizáció vívmányait tanulmányozhatják és át is vehetik egy olyan országban, amely Kelet és Nyugat határán sem politikai, sem egyéb ambícióival nem veszélyeztetheti nemzeti különállásukat és függetlenségüket.

A magyar mohamedánok autonóm egyházközségének a magyar hatóságok részéről való elismertetése ez idő szerint különböző okokból még nem történni tudott, ez a körülmény minden akcióképességüket részint megbénítja, részint pedig különböző nehézségeket támaszt. Megemlítésre méltó az a szívós küzdelem is, amelyet az egyik külföldi állam budapesti képviselője az itt élő török állampolgár lelkésznek a kérelmére ennek a mozgalomnak az elfojtása érdekében már évek óta folytat.

Hogy ezt némileg ellensúlyozni lehessen, főleg hogy bizonyos tekintetben mégis tájékozódást és irányítást lehessen biztosítani afelől, hogy a magyar mohamedánok ez irányú ténykedése semmi tekintetben sem fogja károsan befolyásolni a hivatalos magyar külpolitikai irányzatot, — s hogy egyúttal az illető külföldi állam itteni külképviseletét legalábbis a jóindulatú semlegesség határain belül lehessen tartani, — szükségesnek tartottuk megalakítani a Gül Baba Komitét, amely politikai, valamint erkölcsi tekintetben bizonyos mértékű felügyeletet gyakorol a mozgalom felett mindaddig, amíg az egyházközség megalakulása és szervezete a kormányhatósági jóváhagyást megkaphatja.

Az anyagi eszközökben és a hatóság részéről erkölcsi és anya-

gi támogatásban szűkölködő magyar mohamedánok az 1931 óta eltelt esztendőök szívós, kitartó munkája következtében már eddig is fel tudnak mutatni bizonyos erkölcsi sikert a 350 milliós iszlám világ részéről való elismertetésük tekintetében. Bizonyítja ezt a róluk és velük kapcsolatban Magyarországról szóló számos cikk, levél, utazás. Minden ilyen megnyilvánulás nem csak a magyarországi magyar állampolgár mohamedánok törekvéseire, hanem közvetve egész Magyarországra nézve is fontos propagandát jelent.

A magyar mohamedánok ez idő szerint konkrét törekvése kétféle irányú:

a.) Az ortodox iszlám világnak vallásos célokra közismerten nagy áldozatkészségét és összetartását felhasználva, meg akarják teremteni az anyagi lehetőségét annak, hogy tulajdonul megszerezzék a Gül Baba sírja körüli ingatlant, ott részint vallási célokra alkalmas helyiségeket, részint ortodox mohamedán vallású főiskolai hallgatók részére rituális internátust és iskolát, részint pedig Budapest fenséges panorámájához méltó mecsetet létesítsenek, azonkívül vallásos tudományos munkálkodást is kezdeményezhessenek, így például a Korán magyar nyelvű fordításának a kiadásával.

b.) Ugyanakkor, amikor erre a célra az iszlám világban a legkiválóbb mohamedán személyiségek erkölcsi támogatásának biztosítása után önkéntes adományokat gyűjteni kívánnak, egyúttal a gyűjtési körűt alkalmával vetített képes propaganda előadásokat tartsanak az iszlám legtöbb városában, az ottani lapokban ugyanilyen irányú hírlapi cikkeket helyezzenek el, valamint a személyes érintkezés során meghívják Magyarországra is azokat a mohamedánokat, akikről gondolják, hogy az országra nézve utazásukból kulturális, gazdasági vagy idegenforgalmi haszon származhat.

Mostanában válik időszerűvé ennek a keleti gyűjtésnek a megszervezése és lebonyolítása.

Éppen ezért arra kérjük tisztelettel Nagyméltóságodat, kegyeskedjék engedélyt adni arra, hogy a magyar mohamedánok választott lelkésze, a magyar állampolgár Durich Husszein Hilmi budai mufti, valamint az ugyancsak magyar állampolgár Reszulovics Mehmed bég, magyar katonatiszti sportoktató, – a magyar mohamedán egyházközség fentebb körvonalazott törekvéseinek megvalósíthatása céljára a külföldi mohamedánok körében önkéntes adományokat gyűjthessenek és ezeket az összegeket a Gül Baba Komité bankfolyószámlájára befizessék.

A Gül Baba Komité a maga részéről gondoskodni kíván és fog is arról, hogy a gyűjtött összegekből a gyűjtés időtartama alatt csakis a ténylegesen felmerült részkiadások megtérítésére

utaltassék ki pénz (útiköltség, ellátás, nyomtatványok, egyéb részkiadások) s gyűjtés befejezése után pedig a Gül Baba Komité a magyar állampolgár mohamedánok megalakuló egyházközségi szervezetével, valamint a nemzetközi iszlám világnak erre hivatott és megbízott tekintélyeivel egyetértően fog dönteni abban az irányban, hogy a gyűjtött összeg a fent körvonalazott célok közül melyikre milyen mértékben használtassék fel.

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Arra való tekintettel, hogy az egész mozgalom sem célját, sem eszközét tekintve, nem nevezhető bármily tekintetben mindennapi mozgalomnak, azonkívül tekintettel arra, hogy annak eredményessége a lehetőségnek legszélesebb határvonalai között mozog, tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, hogy a fent kért engedélyt a Gül Baba Komitéban résztvevő tekintélyes személyiségek erkölcsi súlyára való tekintettel, minden különösebb korlátozás nélkül, három esztendő tartamára megadni méltóztassék azzal a kikötéssel, hogy a gyűjtés menetére, annak ellenőrzésére és a gyűjtendő összegek mikénti felhasználására vonatkozólag a Gül Baba Komité részéről kiküldendő albizottság intézkedései legyenek az irányadók, ez az albizottság pedig köteles legyen félévenként Nagyméltóságodhoz a gyűjtésre vonatkozólag jelentést tenni.

A Gül Baba Komité részéről kiküldendő albizottság a következő tagokból áll:

dr. Bárczy István ny. igazságügy miniszter, a Gül Baba Komité ügyvezető elnöke,

Petrichevich György ezredes, a katonai Mária Terézia Rend központi titkára,

dr. Germánus Gyula egyetemi tanár, a Gül Baba Komité főtitkára,

dr. Medriczky Andor szföv. Fogalmazó, a Gül Baba Komité titkára vesznek részt.

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr! Bármennyire ismerjük is ennek a mozgalomnak a horderejét Magyarország jövőjére nézve, még sem tudunk vérmes, optimista reményeket táplálni a gyűjtés teljes anyagi sikere iránt. Ismételjük: a lehetőségek széles skálája áll előttünk. Annyi azonban bizonyos, hogy ha ennek a gyűjtésnek más eredménye nem is lenne, mint az ország érdekében a távol Keleten kifejtett propaganda, akkor már ez is elegendő eredménynek számít és megadja a jogosultságot arra, hogy Nagyméltóságodtól a fent kért engedélyt a tisztelettel javasolt módon kieszközljük.

A külföldi hatóságok ezt az engedélyt aligha fogják kérni. Az adakozásra hivatott mohamedánok pedig ennél az engedéllynél sokkal inkább veszik figyelembe az iszlám világkongresszusi végrehajtó bizottsága elnökének, Hadzsi Amina Hüsszeini, jeruzsálemi nagymuftinak máris biztosította, meglehangú ajánlását.

Erre a Nagyméltóságodtól kért engedélyre legfőképpen abból a célból van szükség, hogy Magyarország külképviselői a keleti országokban a gyűjtők tevékenységét támogassák.

Amennyiben tehát Nagyméltóságod bármilyen tekintetben mégsem volna hajlandó a kifejezett gyűjtési engedély megadásához hozzájárulni, – akár azért, mert a magyar mohamedán egyházközségeket nem tekinti megalakultnak, akár azért, mert a gyűjtés tényleges lefolytatásának ellenőrzési módja eltér az eddig szokásos ellenőrzési módoktól, – arra kérjük tisztelettel Nagyméltóságodat, méltóztassék legalább külképviselőinket utasítani arra, hogy adott alkalmakkor ezt a gyűjtési akciót a maguk részéről támasszák alá és részesítsék mindennemű erkölcsi támogatásban, különösen a Magyarország érdekében kifejtendő propaganda-tevékenységet illetően.

Abban a reményben, hogy Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr tiszteletteljes kérésünket teljesíteni kegyes lesz, vagyunk Nagyméltóságod iránt megkülönböztetett tisztelettel:

dr. Bárczy István ny. igazságügy miniszter, a Gül Baba Komité ügyvezető elnöke

Petrichevich György ezredes, a katonai Mária Terézia Rend központi titkára

dr. Medriczky Andor szfőv. Fogalmazó, a Gül Baba Komité titkára

Budapest, 1935. évi július hó 5.-én

V.

Polónyi Károly:

Tervek a türbe környékének rendezésére a 80-as években

A városokban, melyekre az egymást követő nemzedékek újra és újra rányomják saját ízlésük és szellemiségük bélyegét, drámai gyorsasággal követik egymást a történelem emlékei. A hajdani Római Birodalom limese mellett vezető út nyomvonalán épült Fő utcán a középkori lakótorony maradványai, a Király Fürdő török kupolája, a barokk kor egyházi és polgári emlékei, a nagyvárossá válás sodró lendületének épületei között egymás után tárulnak fel a látványt teremtő akarat olyan alkotásai, mint a királyi Palota, a Halászbástya és a Parlament. Még az emlékezés olyan csendes szigete, mint a Gül Baba türbe környéke is, csak néhány száz lépésnyire van ettől az útvonaltól, a budai termálfürdőtől és a magyar reformkor klasszicizmusának jelentős emlékeitől.

A türbe az 1944-45-ös ostrom után elsősorban műemlék-helyreállítási probléma volt. A romos Wagner-villa lebontása óta annak támfalai tartották a teraszt, amelynek közepén a türbe áll. A múlt, a táj, a kilátás azonban e páratlan hatású gyógyfürdőkkel, előkelő villanegyeddal, modern nagyvárossal körülölelt pontján már nem volt védhető a korábban elrendelt építési tilalommal. Ezért 1981-ben a Budapesti Műszaki Egyetem Építész Karán a hallgatók számára pályázatot írtunk ki a türbe környékének a hely jellegével összeegyeztethető fejlesztésére. A szép elgondolások megvalósításához, persze nem lehetett a szükséges anyagi erőt előteremteni. Így a pályázat hírének egyetlen eredménye az volt, hogy elkészült egy olyan terv, amely egy Montmartre vagy Grinzing jellegű „vigalmi negyed” kívánt volna e helyen külföldi tőkével megvalósítani. Ezt a tervet a fővárosi Tanács nem fogadta el azzal az indoklással, hogy annak megvalósítása nagyon sokféle érzékenységet sérthet. Sértheti az itt lakókét, a budapestiekét, az országét, de még az idegenforgalomét is. Hisz a türbe a törököknek nemzeti emlékhelye, akár nekünk a rodostói Rákóczi-ház, és mint ilyen Európa számára sem közömbös, hiszen kultúrájába régen beépült a törökökkel való sok száz éves kapcsolat. Mint iszlám szent helyet, a világ negyvennégy mohamedán országa is számon tartja. Ezek érzékenysége is sokféle. Számolni kell természetesen Budapest mohamedán közösségének, az iszlám országok budapesti külképviseleti szerveinek alkalmazottai és azok családtagjai, az ide látogató turisták, üzletemberek és a nálunk tanuló diákok véleményével is.

E sokféle szempont felbecsülésére a Budapesti Műszaki Egye-

tem és a Magyar Építészek Szövetsége rendezésében 1983 óta két évenként megrendezett nemzetközi alkotótábor 1987. évi témájául a Gül Baba Türbe környékének újjáélesztését választottuk. Ezúttal az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság mellett a fővédnökséget is elvállaló Fővárosi Tanács VB fedezte a költségek nagyobb részét. Július 2-től a SZOT-nak a Margit-szigetnél horgonyzó Visegrád üdülőhajóján tölthettünk két hetet a türbétől néhány perces gyaloglási távolságra. Huszonhárom országból érkezett nyolcvanhárom lelkes résztvevő, köztük professzorok Törökországból, Pakisztánból és Egyiptomból is. Juhász Ernő „Magyarország és a Kelet – Magyarország és az iszlám” c. előadásával és Hazai György magyar-osztrák koprodukcióban készült „A törökök és Európa” c. filmjének első bemutatásával indult a program. A mesterek köré szervezett munkacsoportok, vagy csoportokhoz sem tartozó résztvevők arra készítették javaslatokat, hogy miképpen tudna a sokarcú nagyvárosnak e páratlan adottságokban, emlékekben gazdag csendes szigete további elemeket befogadni anélkül, hogy veszélyeztetné a hely „territóriumának” jellegét.

Turgut Sesgör, jelenleg az isztambuli építészkar tanára a Budapesti Műszaki Egyetemen készített doktori disszertációjában az oszmán-török építészeti emlékeknek a modern városszerkezetben betölthető szerepét vizsgálta Bursától Dudáig. Disszertációja függelékeként a budai Gül Baba türbe környékén kialakítható iszlám kultúrközpont programjára készített – az ottomán építészetet jellemző, szigorúan mértéktartó geometrikus formaképzés szellemében szerkesztett – terveket. Ezekkel az itt megvalósítható program léptékének a határait igyekezett kitapogatni. (38. ábra)

A tábor résztvevői közül sokan egyetértettek azzal, hogy az 1923 óta szekularizált modern Törökország a türbét elsősorban Szulejmán birodalmának egykori kiterjedésére emlékeztető nemzeti kegyhelynek tekinti, és inkább méltó környezetet, parkot és múzeumot szeretne itt látni, mint mecsetet. Az ankarai Közép-Keleti Műszaki Egyetemen tanító Selahattin Önür javaslatában még a Wagner-villa meghagyott támfalrendszerét is elbontva a régi domboldal visszaállítását javasolta. (39. ábra)

A javaslatok többsége mégis abból az elgondolásból indult ki, hogyha Budapesten olyan mecset, pontosabban iszlám vallási és kulturális központ épülne, melynek jellege és nagyságrendje összeegyeztethető a Gül Baba türbe környékének léptékével, annak a Mecset utcában vagy annak környékén kell felépülnie. Az viszont egyáltalán nem szükséges, hogy az az építészetnek akkori „válságos évtizedében” divatosná vált, a világ nagyvárosaiban épített kupolás, elefántcsonttal, színes üvegekkel, arany levelekkel, műkövel, öntöttvassal és fürdőszobacsempével kicifrázott

mecsetekre hasonlítson. Enis Kortan, az ankarai Közép-Keleti Műszaki Egyetem professzora hangsúlyozta, hogy a félgömb alakú kupola nem annyira a mecset rendeltetésének, mint inkább az akkor rendelkezésre álló építési technológiának felel meg. A centrális tereket, a mecseteket éppúgy, mint a fürdőket, egy-egy nagy kupolával fedték le, a hosszú folyosókat pedig kupolasorral. A kairói Hazem Ibrahim professzor szerint még a minaret sem elengedhetetlen követelménye a mecsetnek, ha a hívők, akiket innen hívnak imára, nem a mecset közvetlen közelében laknak. A nagyváros számtalan tornya, kéménye, antennája között ma már az a tájékozódást sem segítené. Az ima idejét a hívőknek a karjukon lévő kvarcóra jelzi, míg a városba érkező idegen nem toronyiránt, hanem térkép segítségével találja meg a mecsetet. A pakisztáni Lahoréből érkezett Kamil Mumtaz az alkotótábornak iszlám ügyekben legavatottabb tanácsadója a feladat minél alázatosabb megközelítését, a hely meditációra, elmélyedésre való alkalmasságának a fokozását tartotta a legfontosabbnak.

A londoni Alison és Peter Smithsonnal együtt irányított héttagú, hat nemzetiségű csoportunk javaslata a nagyváros sokféle hangulatával körülölelt Gül Baba-tömb csendjét, a nagyvárosi házak közé szorult, kertes házakkal körülvett, dús növényzettel borított, oázisokra emlékeztető nyugalmit, a sziget „*rus in urbe*” (falu a városban) minőségét kívánta megőrizni, és csekély beavatkozással megvédeni az áhítat, az emlék helye számára. A Turbán utcától délre a Margit utca lakóházainak hajdan szőlőművelésre használt, régen pagonnyá vadult kertjeiben, hivalkodó homlokzatok nélkül, de a környék támfalainak hangulatát erősítő szalagszerű rámpákon megközelíthető, a városképben alig megjelenő vallási és kulturális központ létesítésére tettünk javaslatot. A terveknek a Margit-sziget fái alatt rendezett értékelése során magam ezt a javaslatunkat az egykori Wagner-villa támfalainak elbontásával, a domboldal helyreállításával egészítettem volna ki. (40. ábra)

A mi javaslatunk szolgált a Középületépítő Vállalat által készített Beruházási Javaslat alapjául. Ennek előzetes költségvetése szerint a Mecset utca, Gül Baba utca, Margit utca és Turbán utca által határolt területnek a kisajátítása, a bontási munkák, a közmű-hozzájárulások, a türbe restaurálása, a „szőnyszerű, homlokzat nélküli” vallási és kulturális központ, a Mecset utcai bérház tűzfalát takaró vendég- és irodaház, a műteremház átalakításával és bővítésével javasolt múzeum-kávézó, a Wagner-villa támfalára emelt kollégium – vagy ehhez hasonló dimenziójú – „Hadzi Abdul Karim Julius Germanus Központ” építése, a berendezések költsége nélkül 37,77 millió USD-be került volna.

Az alkotótábor alatt készített terveket 1987 októberében a Budapesti Műszaki Egyetem aulájában rendezett kiállításon mutattuk be. Ezt a kiállítást látogatta meg a magyarországi muszalmánok vallási vezetője kíséretében Kamal Sirajalddin Meghadadi, a Genfben székelő Iszlám Kulturális Alapítvány vezérigazgatója, aki szerint a szaúd-arábiai bázisú iszlám szervezet késznek mutatkozott volna ilyen program finanszírozására akkor, ha azt a magyarországi iszlám közösségnek adományozhatják. A magyar kormány egy ilyen budapesti mecset felépítésének engedélyezését az ország akkor már válságban lévő gazdaságát támogató segélyprogramhoz kívánta kötni. Ilyen alkura az anti-kommunista szaudiak nem mutattak hajlandóságot. Nyilvánvaló, hogy a környék lakói is tiltakoztak volna a terv megvalósítása ellen. De még a Budapesten rezidens, egymással sokmindenben egyet nem értő iszlám csoportosulások közül is többen. A Londonban megjelenő Building Design 1990 május 11.-i számában közölte a Basil Bayati brit-iráni építésznek a türbe körül építendő két minaretos mecsetre és a Germanus Gyula Központra Lechner Ödön építészetével rokonnak deklarált iráni és indomuzulmán, vagy „ottomán és magyar építészet” stílusban készített tervét. (41. ábra) A tervet a lapban Fejérvári Gézának, az iszlám művészettörténet angliai professzorának az iszlám kultúra magyarországi történetét ismertető írása kíséri, aki saját könyvtárát is felajánlotta a Budapesten újjáéledő iszlám központ részére.

A Ráckeve '85-ös alkotótáborunk alcíme „Sebészet helyett akupunktúra – a legkisebb beavatkozás stratégiája” volt. A Gül Baba '87-es alkotótábor könyvének, melyet az Akadémiai Kiadó jelentetett meg, „Az iszlám örökség – a türbét körülvevő konglomerátum újjáélesztése” – alcímet adtuk. Végül is a '87-es alkotótábor óta a török kormánnyal folytatott többfordulós tárgyalásoknak az lett az eredménye, hogy ezt az elsősorban török nemzeti emlékhelyet, ebben a kontinuitás sokféle emlékét hordozó lüktető metropolisban, a Nagykörút, a gyógyfürdők, a rózsadombi villanegyed találkozási pontján még meglévő nyugalmas sziget hangulatához jól illeszkedő, rangjához méltó keretbe foglalja.

VI.

K. Pintér Tamás:

A Gül Baba türbe környezetének rendezése, 1997

A Gül Baba türbét az első három alkalommal – alig több, mint tíz éven belül – három különböző környezetben láttam.

Először az ötvenes évek végén egy késő őszi vasárnap, édesapám vitt fel testvéremmel együtt az akkor még álló Wagner-villa udvarába. Emlékszem, mennyire meglepődtünk azon a felfedezésen, hogy a Margit-híd fölötti domboldalon egy kastélyszerű ház falai között különleges török építmény rejtőzik. A lombtalan fák és az elvadult bokrok ölelésében álló rejtélyes épületben – romos elhanyagoltsága ellenére – még laktak. Az udvart körülvevő boltívek, a korlátok és a sérült szobrok régi idők szebb napjait idézték. Az oszlopos terasz fala olyan közel volt a türbéhez, hogy csaknem hozzáért. Az udvar egyik sarkában, a falikútból igazi forrásvíz csurgott. Csak az okozott csalódást, hogy a türbe zárva volt, ezért nem tudtuk belülről megnézni.

Másodszor, közel tíz év múlva egy barátommal látogattam meg a türbét az elmaradt egyetemi előadás helyett. A villa szemmel láthatóan tovább pusztult, de a türbe megújult. A falak kövei tisztábbak voltak, leginkább azonban a korábbi fekete zsindefedést felváltó vörösréz kupola tűnt a szemünkbe. A türbe megint zárva volt, de az árkádok közt jókedvű művészekkel találkoztunk, akik éppen valamit ünnepeltek Baksa-Soós szobrász műtermében. Behívtak az igazi bohém tanyá hangulatú helyiségbe, ahol megtudtuk, hogy a tanács a villa lebontását tervezi. Bízunk abban, hogy nem így lesz, de azért én 1969 nyarán két vázlatot készítettem a Wagner villáról. Az egyik rajz az akkor még eredeti hangulatú Gül Baba utcából ábrázolta a villa saroktornyát, a másik az épület fölötti magaslatról készült. A két sérült torony alatt, elburjánzott növényzet közt szerényen húzódott meg a négy évszázados török síremlék. (42. ábra) Nem sokkal később lebontották a Wagner-villát.

Amikor legközelebb ismét erre jártam, úgy tűnt, mintha egy félbemaradt építkezést láttam volna. A villa romjától és a növényzettől megtisztított domboldalról szép kilátás tárult fel a városra, de a türbe magányosan és térben bizonytalanul süllyedt az alépítmény megmaradt falai közé. A falak belülről az udvart fogták közre, kívülről hozzájuk támaszkodott a lebontott ház törmelékéből kialakított rézsű. Az egykori földszintet sivár betonburkolatú kilátó terasznak képezték ki.

Évekkel később, tervtári kutatásaim során megtaláltam Pfannl Egon terveit, melyeket 1962-ben készített a türbe helyreállításához.

Mivel az építész megbízása a síremlékre szólt, környezetével, a Wagner-villa jövőjével csak a műleírásban foglalkozott. Felhívta a városi hatóságok figyelmét arra, hogy a műemlék környezetét történelmi értékének megfelelően kell kialakítani – akár a villa helyreállításával, akár annak teljes lebontásával. Óvott attól a félmegoldástól, ami később mégis megvalósult és negyedszázadon át a türbe környezetét jelentette – és sajnálatosan hozzájárult a műemlék fizikai romlásához.

Időközben aggasztó jelenségek kezdtek figyelmeztetni a türbe fokozódó állagromlására. A nyolcszögű épület falai a boltozat nyomása alatt megrepedtek, emellett a falakban mintegy másfél méter magasságig látható nedvesedés jelentkezett. A külső köfelületeket a légszennyezés és a felszivárgó nedvesedés kifagyásai pusztították. A romló műszaki állapot helyreállítása egyre sürgetőbbé vált.

1992 decemberében Budapesten járt Turgut Cansever isztambuli építész, hogy bemutassa azt a tervet, amelyet a török kulturális minisztérium megbízásából készített. Tárgyalásait követően meglátogatott és tervezői együttműködést ajánlott fel, ha további megbízást kap a munka folytatására. Természetesen érdeklődéssel fogadtam a jó nevű, idős építész javaslatát, mert – utazásaim eredményeként – akkor már erősödő kulturális kapcsolatokat tartottam a törökökkel. Cansever terve a megbízó elképzeléseit – önmagában véve – igényesen oldotta meg, de a rajzok a Rózsadomb oldalában egy kisebb török településre emlékeztető, a környezettől teljesen idegen építészeti együttes képét mutatták. Az együttműködést ezzel együtt vállaltam, mert érdekelt a feladat és ettől kezdve rendszeresen foglalkoztam a Gül Baba türbével. A helyreállítás visszatérő témája lett azoknak a beszélgetéseknek is, melyeket Bedrettin Tunabaş nagykövettel folytattunk. Ezek eredményeként – a török köztársasági elnök 1994. évi magyarországi látogatása előtt – a nagykövet felkért, hogy készítsek egy tervet azokról az ötletekből, amelyeket beszélgetéseink során szóban és rajzvázlatokkal formáltam meg. Az így született elgondolást támogatta – majd a későbbiek során a megvalósítást végig figyelemmel kísérte – Mehmet Özel, a kulturális minisztérium művészeti igazgatója.

A tervrajzokat a Gül Baba türbe teraszán mutattuk be Süleyman Demirel köztársasági elnöknek, aki előzetes jóváhagyását adta a megvalósításhoz. Döntését bizonyára kedvezően befolyásolta az előző terveknél lényegesen kisebb kiviteli költség is.

A tervezési megbízást végül másfél év múlva küldte el Fikri Sağlar kulturális miniszter – közvetlenül az után, hogy egy budapesti látogatása során váratlanul ismét találkoztunk. A kivitelezés költségeit a török kormány vállalta. A beruházást az isztambuli

Güsay cég irányította a budapesti ARCHITECteam tervei alapján (építész: K. Pintér Tamás és Deák Zoltán, statika: Berényi László, gépész: Deákné Dohar Anna, kertészet: Karádi Gábor, elektromos: Deme László).

A feladat szépsége különlegességéből, és összetettségéből fakadt. Ezért a munkát sokirányú és részletes vizsgálatokkal kezdtük el, hogy a tervezéshez szükséges ismereteket, kiindulási adatokat megszerezzük. Felméréseket készítettünk a helyszínen a villa alépítményének hozzáférhető részein, laboratóriumi vizsgálatoknak vetettük alá a türbe kőanyagát és a talajból vett mintákat. Levéltárakból és tervtárakból gyűjtöttünk írásos, rajzolt és fényképes dokumentumokat a türbe és a Wagner-villa építéstörténetéről. Még a bontási munkák során is további adatokat tudtunk meg a föld alatti építményekről és a különböző vezetékekről.

A vizsgálatok alapján egyértelműen megállapították, hogy a Gül Baba türbe leromlott fizikai állapotát több kedvezőtlen jelenség együttesen idézte elő. Az időjárás és a légszennyezés hatásai a műszaki problémákkal összegeződve rombolták az épület anyagát. Jellemző például szolgál a türbe falának nedvesedését kiváltó okok halmozódása. A csapadék a víz elvezetésének hiánya miatt maradt az udvarban és nagy része a türbe falának tövében, a rózsakertben gyűlt össze. A kis kiülésű tetőbádogozás miatt felcsapódó eső is jelentősen hozzájárult a falak nedvesedéséhez. A belső tér és a falak kiszellőzését a biztonsági berendezés miatt állandóan bezárt ablakok és az udvar medence formájú légterében gyakran képződő párás mikroklíma gátolta. Végül is a kő pusztulását a falazat anyagában felgyülemlett nedvesség sokszorosán ismétlődő fagyás-olvadási ciklusai és a levegőszennyezés által előidézett gipszesedési folyamatok együttesen okozták.

Alapvető feladat volt, hogy az udvarban megoldjuk a csapadék felszíni elvezetését csakúgy, mint a talajba jutott vizét. Biztosítottuk a türbe múlt században megerősített téglalapfalainak vizesedés elleni védelmét és a falakba jutott nedvesség kiszellőzésének lehetőségét. A türbe négy falán megnyílt repedéseket fugákba süllyesztett acélabroncsokkal fogtuk össze. A falak lepusztult külső felületének restaurálását tisztítással, a hiányok helyszíni kiegészítésével, végül konzerválással, víztaszító anyag alkalmazásával biztosítottuk. Korabeli leírások szerint festett Koránidézetek voltak láthatók a türbe belső felületein. Ezek megkeresése és bemutatása egyaránt a tervezett munkák közé tartozik.

A tervek készítésekor a műszaki kérdések megoldása mellett biztosítani kívántuk a Gül Baba türbe esztétikus megjelenését is. Ennek érdekében a türbét ki kellett szabadítani a villa udvarának

méter mély falai közül, amelyek helyenként karnyújtásnyira közelítették meg az épületet. A falak terepszintig történt visszabontásával kiszabadítottuk a villa külső kontúrjával meghatározott türbe körüli teret. Itt alakítottuk ki az épületet három oldalról befogó oszlopcsarnokot. Az udvart a lejtő felől megtartott támfal íves öble zárja be. Ezzel a türbe és környezete közti hierarchia helyreállt. Fontosnak tartottuk azt, hogy ne olyan környezetet hozzunk létre, ami azt sugallná, hogy egykor a türbéhez tartozott, elpusztult épületet rekonstruáltunk – jóllehet török megbízóink időnként kifejezetten igényelték ezt (például az oszlopsorok általuk javasolt számárhát íves lezárásával).

Kerültük a túlzottan „semleges” és a „korszerű” építészeti megoldásokat is, viszont kifejezetten kerestünk néhány motívumot, ami a hely iszlám vallási jellegére utal. Így találtuk meg azt a XVI. századtól használt török oszlopfőt, melynek absztrakt, geometrikus mintája és egyszerű formája megfelelt elképzeléseinknek. A víz és a növényzet szerepe közismert a török kertekben. Két különböző rendeltetésű kertet terveztünk hagyományos török minták alapján. A kultikus szerepű „csesmét” kütahiyai csempék burkolják. A „szelszebil” vízköpőjéből egymás alatti tányérokön át csurog a víz a medencébe, amelyet folyóka köt össze a szökőkúttal. Ez a türbe felé vezető tengely hangsúlyozza az udvar szimmetrikus elrendezését. A víz mellett a korábbi kertből megtartott és az újonnan telepített növényzet, citrusfélék és rózsatövek visznek életet a türbe udvarába. Mivel a türbe és környezete elég jól látható a Duna felől és a város magasabb pontjairól, a tervezett díszvilágítás új, érdekes színfolttal gazdagítja Budapest esti látképét.

A Wagner-villa eredeti építkezéséből máig fennmaradt két bástya és a támfalak. Mellettük megtartottuk az északi szárny egykori alagsorát, amely az oszlopsor mögött zárja a türbe udvarát. A hetvenes évek elején, a villa bontásakor ezt a boltozatot beszakították és a törmelék nagy részét itt helyezték el. A munkák során visszaállítottuk a dongaboltozatos teret, hogy múzeumnak és török kávézónak adjon helyet. Ez a belső tér és az udvar fedett oszlopsora időszakos kulturális programoknak kínál alkalmas helyszínt. A türbe befogadja a Budapesti Történeti Múzeum különleges kiállítását, de egyben élő török zarándokhely is. Várható, hogy a megváltozott környezet több látogatót vonz majd a helyszínre.

Tervünk a türbe közvetlen környezetén túl a teljes terület teraszos kertészeti kiképzésével is foglalkozott. Ennek megvalósulása minden bizonnyal hozzájárul a Rózsadomb elhanyagolt keleti lejtőjének több évtized óta húzódó rendezéséhez, újraértékeléséhez.

Bibliográfia

ÁGOSTON Gábor

- 1984 „Az oszmán birodalom 16-18. századi értelmisége” In: Zombori István szerk.: *A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században*. Szeged 46-53.
- 1986 „16-17nci Asırlarda Macaristan’daki Osmanlı Aydınları” In: *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. Tebliğler. III. Türk Tarihi Cilt 1*. İstanbul 1-9.
- 1987 „Muszlim oktatás és nevelés a török hódoltságban” *Keletkutatás* 1987 tavasz 47-65.
- 1989 „Budin’de Osmanlı medreseleri ve müderrisleri” *Türk Dünyası Araştırmaları* 58 (1989) 141-150.
- 1991 „Muslim Cultural Enclaves in Hungary under Ottoman Rule” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1991) 2-3. 181-204.
- 1991b „Török lőportermeles Budán a 16. században” In: E. Kovács Péter-Kalmár János-V. Molnár László szerk.: *Unger Mátyás Emlékkönyv*. Budapest 85-97.
- 1992 *A hódolt Magyarország*. Budapest.
- 1993 „Muszlim hitélet és művelődés a Dunántúlon a 16-17. században” In: Szita László szerk.: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. Pécs 277-292.
- 1997 „A budapesti Gül Baba türbe” In: *Gül Baba türbéje*. Budapest 3-8.
- 1997b „Rózsa apó síremléke. A megújult Gül Baba türbe” *Szalon. Műemlék, szépművészet, műipar* 1 (1997) 3. 41-46.

AKOK, Mehmet

- 1967 „Hacıbektaş-ı Veli Mimari Manzumesi” *Türk Etnografya Dergisi* 10 (1967) 27-58.

ALİ UFKİ

- Mecmua-ı saz u söz. British Museum, Turkish Manuscripts, Sloane 3114.

ASIK VEYSEL

- 1991 *Dostlar Beni hatırlasın*. İstanbul.

ATAI

- 1268 *Hada’ikü’l-haka’ik fi tekmileti’s-şaka’ik*. İstanbul.

ATALAY, Besim

- 1928 *Bektaşilik ve Edebiyatı*. İstanbul.

AYVERDI, Ekrem Hakkı

1966 *Osmanlı mimarisinin ilk devri (1230-1402)*. İstanbul.

1979 *Osmanlı mimari eserleri. Romanya, Macaristan*. İstanbul.

BAITZ Péter

1996 *Székesfehérvár: Négy évszázad városképei*. Székesfehérvár.

BALDICEANU-STEINHER, Irène

1975 „La règne de Selim Ier: Tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire Ottoman” *Turcica* 6 (1975) 34-48.

BARCSAY Amant Zoltán

1938 *Eger vár és város régi ábrázolásai, 1567-1900*. Eger.

BARKAN, Ömer Lütfi

1942 „Osmanlı İmparatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler. I. İstila devirlerinin kolonizatör türk dervişleri ve zaviyeler” *Vakıflar Dergisi* 2 (1942) 279-304.

BIRGE, John Kingsley

1982 *The Bektashi Order of dervishes*. New York.

BOR Ferenc

1996 „Budapest, II. Mecset utca 14. Gül Baba türbe. Előtanulmány” Budapest. Kézirat. Készült a Hild-Ybl Alapítvány támogatásával.

BORATAV, Pertev Naili – GÖLPINARLI, Abdülbaki

1943 *Pir Sultan Abdal*. Ankara.

BOZKURT, Fuad

1990 *Semahlar*. İstanbul.

1990b *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*. İstanbul.

BURSALI, Mehmed Tahir

1333/1915 *Osmanlı müellifleri II*. İstanbul.

CAHEN, Claude

1969 „Baba Ishaq, Baba Ilyas, Hadjdji Bektash et quelques autres” *Turcica* 1 (1969) 53-64.

1984 *Osmanlılardan Önce Anadoluda Türkler*. İstanbul.

- CARCARADEC, Marie de
1977 „Un monument inédit à Tokat. Seyh Meknun zaviyesi”
Turcica 9/1 (1977) 111-119.
- ČEHAJIĆ, Džemal
1978 „Bektashis and İslâm in Bosnia and Hercegovina” *Gazi Husrevbegove Biblioteke* 5-6 (1978) 83-90.
1986 *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo.
- CLAYER, Nathalie
1994 *Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*. Leiden-New York-Köln.
- DÁVID Géza
1995 „Török közigazgatás Magyarországon.” Doktori Disszertáció.
Kézirat. Budapest.
- DERNSCHWAM, Hans
1984 *Erdély, Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Budapest.
- ĐORĐEVIĆ, Tihomir
1984 „Još nekoliko turbeta i legende o njima” In: Uő.: *Naš Narodni Život* 3. Beograd. 127-129.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet
1930 *Bektaşî şairleri*. İstanbul.
- ESIN, Emel
1985 „‘Eren’ Les dervis hétérodoxes turcs d’Asie” *Turcica* 17 (1985) 7-42.
- EVLIA Cselebi
1908 *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai II*. Ford.: Karácson Imre. Budapest.
1985 *Evliya Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Második kiadás*. Ford.: Karácson Imre. Budapest.
- EVLIYA Çelebi
1314 (1896)-1935 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-VIII*. İstanbul.
- EVLIYA Çelebi
1970-71 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I-XV*. İstanbul.

EYICE, Semavi

1963 „La Mosquée-Zaviyah de Seyyid Mehmed Dede à Yeni-şehir.” In: *Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens in Memoriam Ernst Diez*. İstanbul 49-68.

1963b „İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1963) 1-2.

1967 „Varna ile Balçık arasında Akyazılı Sultan tekkesi” *Belleten* 31 (1967) 551-600.

1971 „Anadolu’da Orta Asya sanat geleneklerinin temsilcisi olan bir eser: Boyalıköy Hanikahı” *Türkiyat Mecmuası* 16 (1971) 39-56.

FAROQHI, Suraiya

1981 *Der Bektaschi-Orden in Anatolien: vom späten fünfzehnten Jahrhundert bis 1826*. Wien.

FEKETE Lajos

1930 „A hódoltságkori törökség Magyarországra vonatkozó földrajzi ismeretei” *Hadtörténelmi Közlemények* 31 (1930) 1-17. 134-154.

1944 *Budapest a törökkerban*. Budapest.

1954 „Gül-Baba et le Bektāšī derk’āh de Buda” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1954) 1-17.

FEKETE Lajos-NAGY Lajos

1986 *Budapest története a török korban*. Budapest.

FODOR Pál

1985 „Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából” In: Bodó Sándor-Szabó Jolán szerk.: *Magyar és török végvárak, 1663-1684*. Eger 165-172.

GABRIEL, Alebrt

1931-34 *Monuments turcs d’Anatolie I-II*. Paris.

GAZİMİHÂL, Mahmut Ragip

1975 *Ülkelerde kopuz ve tezeneli sazlarımız*. Ankara.

GERŐ Győző

1962 *Pécs törökkori emlékei*. Pécs.

1977 „Istolni Belgrad építészeti emlékei” In: *Székesfehérvár évszázadai III*. Székesfehérvár 105-126.

1980 *Az oszmán-török építészet Magyarországon*. Budapest.

GÉVAY Antal

1841 *A budai pasák*. Bécs.

GOLDZIER Ignác

1903 *A buddhizmus hatása az iszlámra*. Budapest.

1912 „Asketizmus és szufizmus” In: Uő.: *Előadások az iszlámról*. Budapest. 142-196.

GOSZTONYI Gyula

1943 „Szathmáry püspök palotájának romjai a pécsi Tettyén”
Építészet 3 (1943) 88-90.

GÖKALP, Altan

1978 „Hızır, İlyas, Hidrellez: Les maitre du temps, le temps des hommes” In: *Quand le crible était dans le paille*. Paris. 211-232.

GÖLPINARLI, Abdülbaki

1958 *Menakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli, Vilayet-Name*. İstanbul.

1992 *Alevi Bektaşî Nefesleri*. İstanbul.

GÖMÖRI György

1994 *Angol és skót utazók a régi Magyarországon, 1542-1737*. Budapest.

HASLUCK, F. W.

1928 *Bektaşîlik tedkikleri*. İstanbul.

HURUFILIK

1948 *İslâm Ansiklopedisi* V. 598-600. İstanbul.

IBN BATTÚTA

1964 *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*. Ford.: Boga István és Prileszky Csilla. Budapest.

IVÁNYI Tamás

1992 „Szúfizmus” In: *Világirodalmi lexikon* XIV. Budapest. 813-817.

INAN, Abdülkadir

1972 *Tarihte ve bugün şamanizm*. Ankara.

JÓGI PRANAVÁNANDA

1995 *Tiszta Jóga*. Szolnok.

KAKUK, Zsuzsa

1966 „A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán török elemeiben” *Nyelvtudományi Közlemények* 68 (1966) 51-65.

1985 *Örök kőbe vésve. A régi török népek irodalmának kistükre.* Budapest.

1996 *A török kor emléke a magyar szókincsben.* Budapest.

KÁLDY-NAGY Gyula

1971 *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562).* Ankara.

1977 *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Budapest.

1985 *A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok.* Budapest.

1990 „Budin Beylerbeyi Mustafa Paşa” (1566-1578) *Belleten* 54 (1990) 210. 649-663.

KARA, Mustafa

1980 *Din, Hayat, Sanat açısından Tekkeler ve Zaviyeler.* İstanbul.

KARÁCSON Imre

1916 *Török történetírók. III.* Budapest.

KAZICI, Ziya

1988 „Ahilik” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* I. İstanbul. 540-42.

KAYGUSUZ ABDAL

1983 *Kaygusuz Abdal'ın mensur eserleri.* S.a.r. Abdurrahman Güzel. Ankara.

KELÉNYI B. Ottó

1937 „Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korában. 1683-1718.” *Fővárosi könyvtár évkönyve* 6 (1936)

KISMARTY-LECHNER

1991 *Kismarty-Lechner Jenő (1878-1962), Kismarty-Lechner Loránd (1883-1963).* Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának és a BTM Kiscelli Múzeumának Kiállítása. (Ismertető) Budapest.

KORKMAZ, Esat

1993 *Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik Terimleri Sözlüğü.* İstanbul.

KOSAL, Cüneyd

1991 *Yunus İlahileri Güldestesi.* Ankara.

KOŞAY, Z. Hamit

1967 „Bektaşilik ve Hacibektaş Türbesi” *Türk Etnografya Dergisi* 10 (1967) 19-26.

KÖPRÜLÜ, Fuad

1929 *Influence du Chamanisme Turco-Mongol sur les Ordres Mystiques musulmans*. İstanbul.

1939 „Mısır’da Bektaşilik” *Türkiyat Mecmuası* 6 (1939) 13-40.

1984 *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara.

KÖPRÜLÜ, Orhan F.

1964 „Gül-Baba” In: *İslam Ansiklopedisi IV*. İstanbul. 832-834.

KRALOVÁNSZKI Alán

1968 „Új szerzemények. Középkori kötár” *Alba Regia* 8-9 (1968) 182-183.

KUDRET, Cevdet

1985 *Halk Şiirinde Üç Büyükler 2. Pir Sultan Abdal*. İstanbul.

KÚNOS Ignác

1894 „Gül Baba” In: *Pallas Nagy Lexikon VIII*. Budapest. 365.

LÉDERER György

1988 „A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez. I. rész” *Keletkutatás* 1988 ősz 29-49.

1989 „A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez. II. rész” *Keletkutatás* 1989 tavasz 53-72.

LEWIS, Bernard

1981 *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Budapest.

MEDRICZKY Andor

1934 „A budapesti magyar mohamedán egyházközség megalakulásának jogi előzményei” *Városi Szemle* 20 (1934)

MÉLIKOFF, Irène

1975 „Le problème kızılbaz” *Turcica* 6 (1975) 49-67.

1978 „Notes sur les coutumes des alevites: a propos de quelques fêtes d’Anatolie centrale” In *Quand le crible était dans le paille*. Paris. 273-280.

1982 „Recherches sur les composantes du syncrétisme Bektachi-Alevi” In: *Studia Turcologica memoriae Alexii Bombacci dicata*. Napoli. 379-395.

1982b „L’islâm hétérodoxe en Anatolie. Non-conformisme, syncrétisme, gnose” *Turcica* 14 (1982) 142-153.
1983 „L’ordre des Bektâşî après 1826.” *Turcica* 15 (1983) 155-178.

MENZEL, Theodor

1932 „Beiträge zur Kenntnis des Derwisch-tāğ” In: *Festschrift Georg Jacob*. Leipzig. 174-199.

MOLNÁR József

1970 „Gül Baba türbêje” *Műemlékvédelem* 1970. 4. 227-230.

MÜD 3

3 Numaralı Mühimme Defteri. Ankara, 1993.

MÜD 5

5 Numaralı Mühimme Defteri. Ankara, 1994.

NÉMETH Gyula

1930 „Der Name Gül-Baba” *Kőrösi Csoma Archivum* II. 379.

NÉMETHY Lajos

1878 *Török mecsetek Budán*. Budapest.

1884 „Ki volt Gyul-Baba?” *Századok* (1884) 608-612.

NICHOLSON, Reynold A.

1997 *Az iszlám misztikája*. Budapest.

OCAK, Ahmet Yaşar

1983 *Bektâşî Menâkıbnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul.

1991 „XIII-XIV. yüzyıllarda Anadolu’da Türk-hristiyan dini etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) kültü” *Belleten* 55 (1991) 3/4. 661-673.

1991b „Babailik” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* IV. İstanbul. 373-374.

1992 „Bektaşilik” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* V. İstanbul. 373-379.

1992b „Balım Sultan” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* V. İstanbul. 17-18.

1996 „Hacı Bektas-ı Veli” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* XIV. İstanbul. 455-458.

d’OHSSON, Mouradgea Ignatius

1787-1820 *Tableau général de l’Empire ottoman*. I-VII. Paris.

ONGAN, Halit

1974 *Ankara'nın iki numaralı şer'ine sicili*. Ankara.

OYTAN, M. Tevfik

1979 *Bektaşiliğin içyüzü, dibi, köşesi, yüzü ve astarı nedir?* İstanbul.

ÖZCAN, Nuri

1992 „Bektaşî musikisi” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* V. İstanbul. 371-372.

PAKALIN, Mehmet Zeki

1946-54 *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*. İstanbul.

PEÇEVI İbrahim

1866 *Tarih I-II*. İstanbul.

POLÓNYI Károly (szerk.)

1987 *International Workshop Seminar Gül Baba, International Workshop Seminar for Students of Architecture*. Budapest.

POPOVIĆ, Alexandre

1982 „Les musulmans de Hongrie dans la periode post-ottomane” *Studia Islàmica* 55 (1982) 171-186.

REÉH György

1911 „Részletek a Tettye monográfiájából” *A „Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület” értesítője* 4 (1911) 127-136.

RÓZSA György

1963 *Budapest régi látképei (1493-1800)*. Budapest.

RUMBEYOĞLU, Fahreddin

1912 „Gül Baba” *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* 15 (1912) 962-965.

ŠAĆIR, SIKIRIĆ

1918 „Derviskolostorok és szent sírok Boszniában” *Túrán* 1918. 9-10. 574-607.

SESGÖR, Turgut

1988 „Islamische Baudenkmäler in moderne Stadtstruktur (mit speciel Referenzen zu Gül Baba Türbe in Budapest)”; Ph.D. Tesis an der Fakultät für Architektur der Universität Budapest.

SIKLÓSI Gyula

1991 *Adattár Székesfehérvár középkori és törökkori építészetéről*. Székesfehérvár.

SINOR Dénes

1939 „A középkori török buddhizmusról” *Kőrösi Csoma Archivum* 1. kiegészítő kötet. Budapest.

STEINERT Ágota

1997 „Aki segített visszaszerezni a Corvinákat” In: Tóth 1997. 157-170.

STOYE, John

1994 *Marsigli's Europe, 1680-1730: life and times of Luigi Ferdinando Marsigli, soldier and virtuoso*. New Haven.

SUGÁR István

1968 „Eger város falainak és kapuinak története” *Az Egri Múzeum évkönyve* 6 (1968) 177-204.

SZEKFÜ Gyula

1916 „Kútfőkritikai tanulmány a hódoltság korabeli török történetiről” In: *Török történetirók* III. Budapest. 1-63.

TAKÁTS Sándor

1928 „Vezir Szokolli Musztafa basa” In: Uő: *Rajzok a török világból* IV. Budapest. 85-120.

1963 „Fehérpasa halála” In: Uő.: *Bajvívó magyarok. Képek a törökvilágból*. Budapest. 191-205.

TANMAN, M. Baha

1996a „Asitane” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* III. İstanbul. 485-487.

1996b „Hacı Bektas-ı Velî Külliyesi” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* XIV. İstanbul. 459-471.

TANMAN, M. Baha – YILMAZ, H. Kamil

1992 „Bandırmalızade tekkesi” In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* V. İstanbul. 54-55.

TEMREN, Belkıs

1994 *Bektaşiliğin Eğitsel ve Kültürel Boyutu*. Ankara.

THÚRY József

1896 *Török történetirók* II. Budapest.

TÓTH Béla

1907 „Gül Baba sırja” In: Uő.: *Magyar ritkaságok*. Budapest. 167-181.

1997 „Gül Baba” In: Uő.: *A dervis kilenc egere. Török históriák*. Budapest.

TURHAN, Salih

1992 *Anadolu halk türküleri ve ezgileri*. Ankara.

ULUDAĞ, Süleyman

1989 „Al-i Aba” In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* II. İstanbul. 306-307.

ULUSOY, A. Celalettin

1986 *Hünkar Hacı Bektaş Veli ve Alevi-Bektaşî yolu*. Hacibektaş.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı

1943-44 *Osmanlı Saray Teşkilatından Kapukulu Ocakları I-II*. Ankara.

VÁMBÉRY Ármin

1876 *Keleti életképek*. Budapest.

VASS Előd

1973 „Székesfehérvár (Istolni Belgrád) XVI. századi török forrásai” *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 7 (1973) 275-298

VERESS Endre

1907 *Gróf Marsigli Aljos Ferdinand jelentései és térképei Budavár 1684-86-ik ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról*. Budapest.

YILDIRIM, Dursun

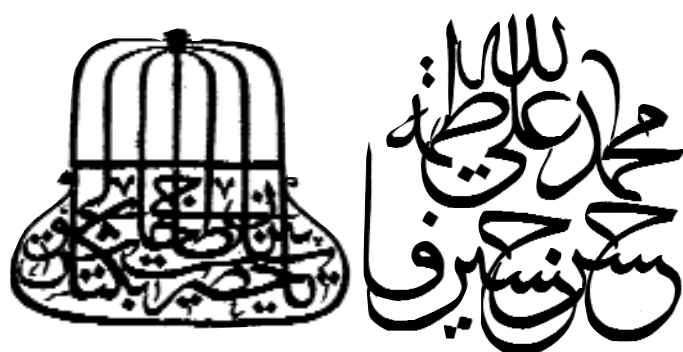
1976 *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar*. Ankara.

ZAKIR ŞÜKRI EFENDİ

1980 *Die İstanbuler Derwisch-Konvente und ihre Scheiche (Mecmu'a-i tekaya)*. S.a.r. Klaus Kreiser. Freiburg im Breisgau.

ZENAROLLA, Giovanni Paolo

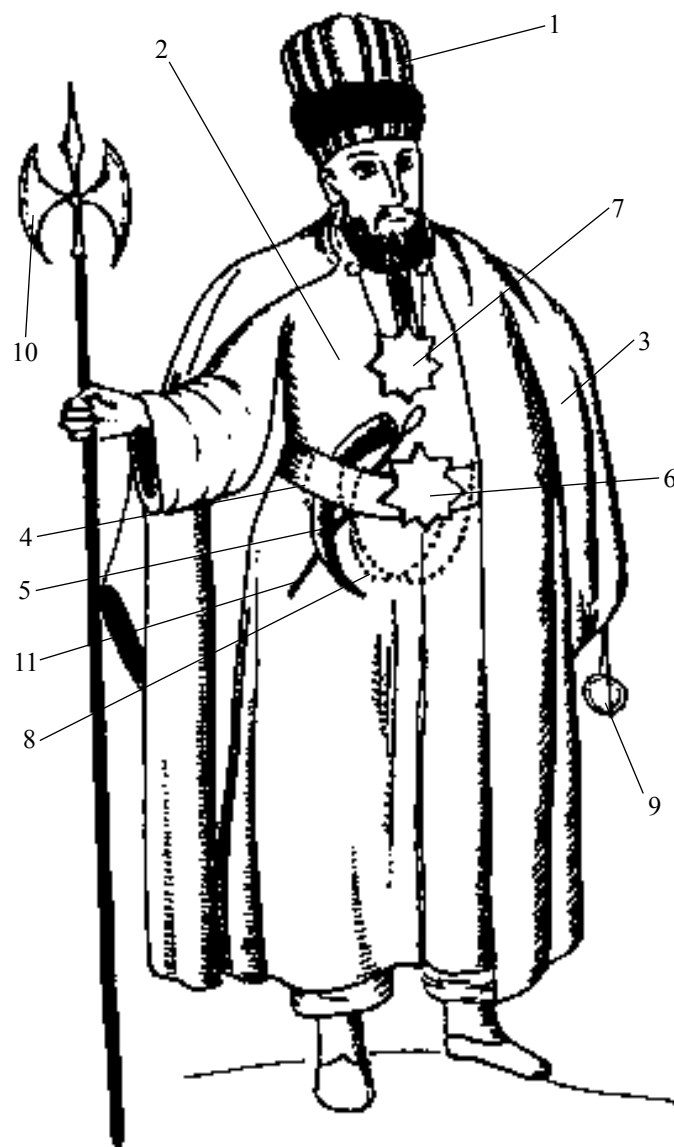
1688 *Effetti di guerra e trattati di Leopoldo I.... sotto l'anno 1687*. Vienna.

1. ábra. Ali, a hit oroszlánja. (kalligráfia)
2. ábra. Bektasi kalligráfia: Já Hadzsi Bektas!
3. ábra. Ál-i aba: Allah, Mohamed, Ali, Fatma, Haszán és Hüsejn.
4. ábra. Ál-i aba: Allah, Mohamed, Ali, Fatma, Haszán és Hüsejn.

5. ábra. „Tükröt tartom arcom elé, s akit megláttam, Ali volt.”
Egy XIX. századi híres rendfőnök, Hilmi Baba verse. Az emberi arcon Ali neve rajzolódik ki.
6. ábra. Hurúfi rajz. Az emberi arcon a „fazl” (jótett, kegy) szó olvasható.

7. ábra. Bektasi dervis európai szemmel. (XVIII. század eleje. Les portraits...)

1. Hüszejni tádzs. 2. aba 3. hirka 4. kemer 5. nefir 6. palhenk
7. teszlimtasi 8. teszbih 9. keskül 10. teber 11. hátvakaró
(A rajzoló tévesen 12 helyett 8 ágúnak ábrázolta a palhenket
és a teszlimtasit is.)

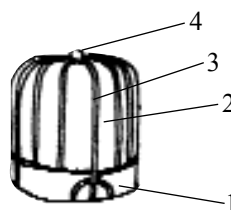
8/a

8/b

8/c

8. ábra. Különböző bektasi dervissüvegek.

a) hüszejni tádzs, b) elifi tádzs, c) ethemi tádzs

9. ábra. A dervissüveg szerkezete.

1. lenger 2. kubbe 3. dilim vagy terk 4. gül

10. ábra. Baglama, az ásikok kedvelt hangszere.

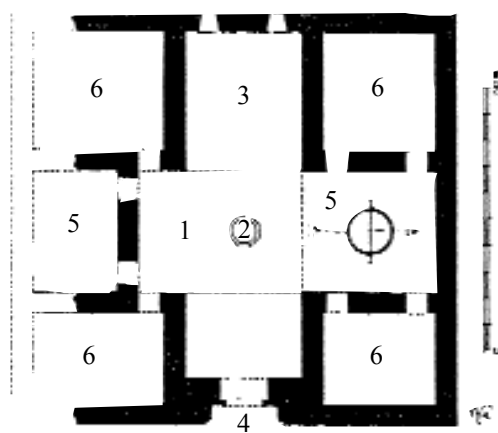
11. ábra. Dervisdobon (def) játszó mevlevi.

12. ábra. Bektasi dervis: Kazak Abdál.

Kırklâr szemâhı

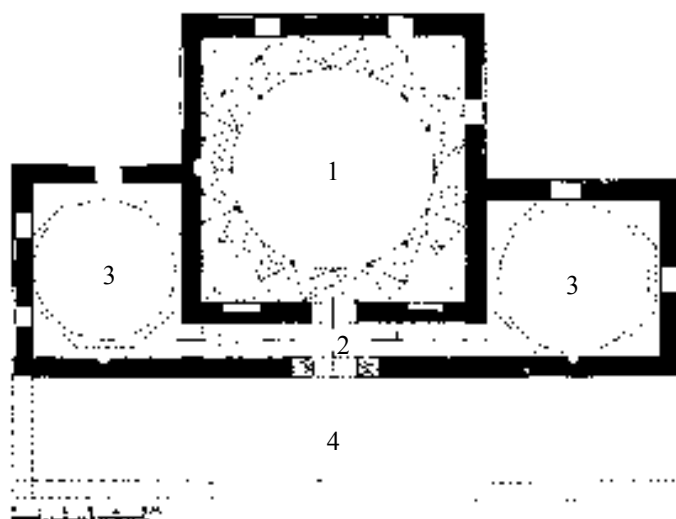
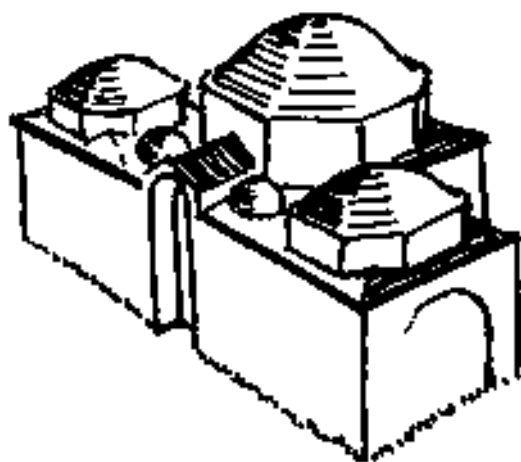
11/8mızma

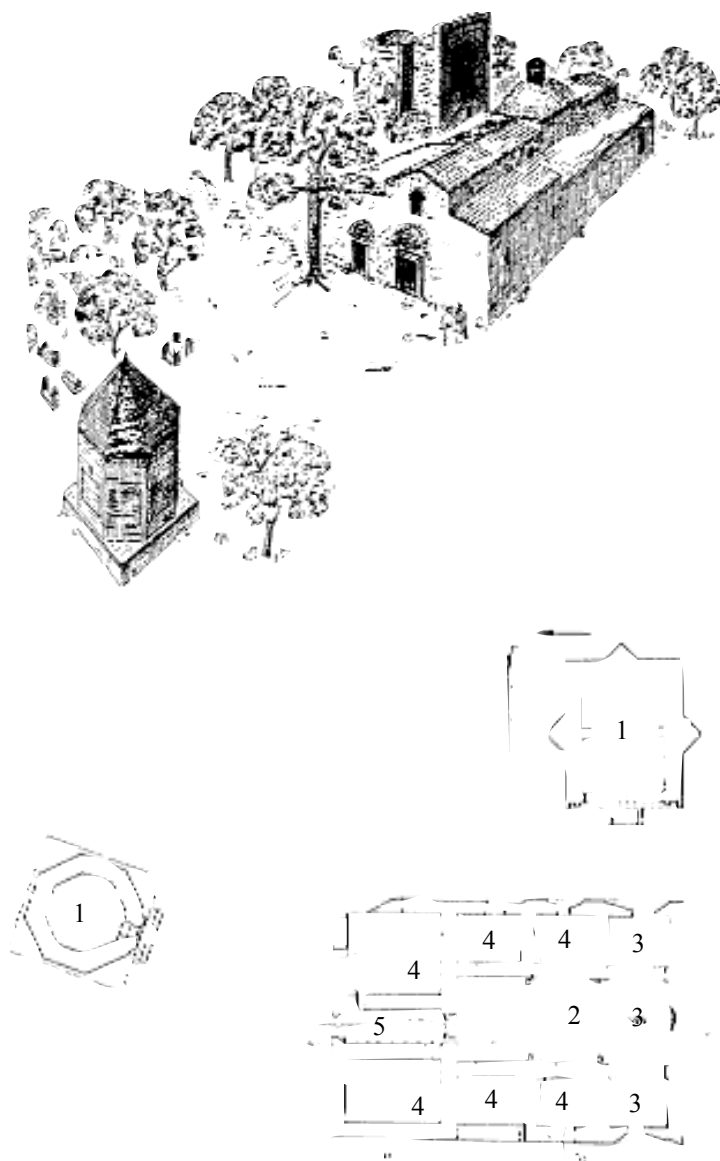
13. ábra. Bektasi dervis tánc: Kırklâr szemâhı

14. ábra. A Csöregi Bujuk Tekkeszi alaprajza. (Gabriel után)

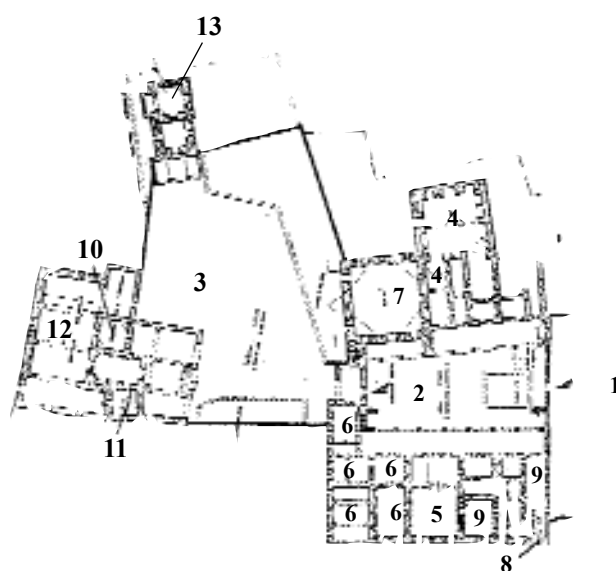
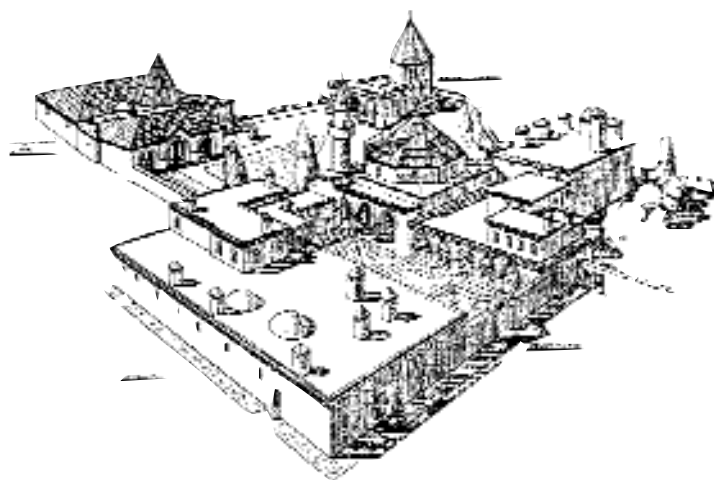
1. központi, fedett udvar 2. kút (sádiván) 3. imahely (namazgáh)
4. kapu 5. Oldalsó árkádok (ejván) 6. Szállások, raktárak.

15. ábra. Szejjid Mehmed Dede zaviijéja Jenisehirben. (Eyice után)
 1. Namazgáh 2. az „összement” udvar 3. a két oladalsó terem,
 az ejvánok emlékei 4. a kapui előtti árkádsor helye.

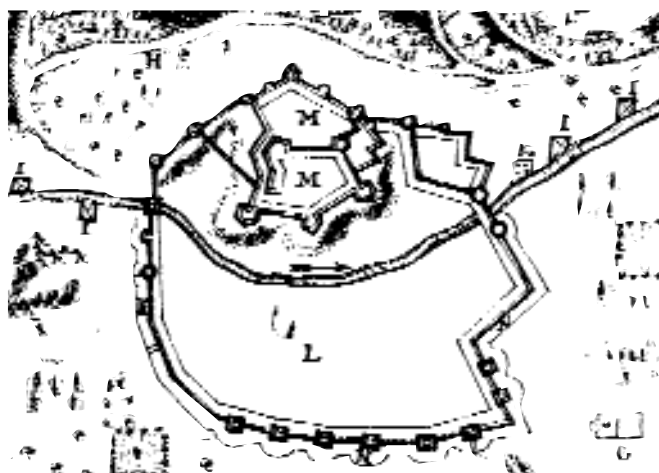
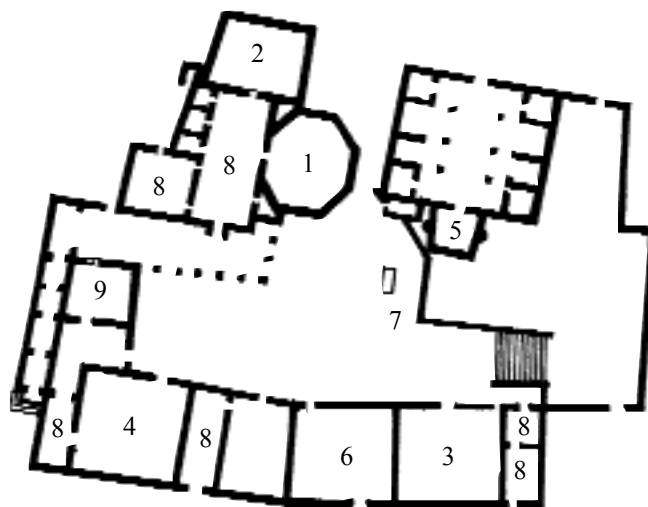

16. ábra. A bojaliköji kolostor alaprajza és rekonstrukciós képe.
 1. türbék 2. központi folyosó 3. mejdán – a közösségi élet
 színtere 4. cellák 5. a baba cellája (az emeleten)

17. ábra. A Pírevi alaprajza és képe (Akok után).

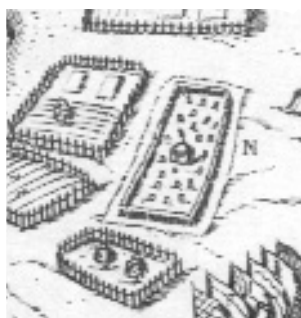
1. külső udvar 2. középső udvar 3. belső udvar – temető
4. konyha és étkező 5. mejdánevi – gyülekezeti terem
6. dervisszállások 7. a naksibendik dzsámija 8. fürdőház, mosó-konyha 9. vendégházak 10. Hadzsi Bektas türbéje 11. Güvencs Abdál türbéje 12. Kirklár mejdáni – a negyvenek gyülekezőhelye 13. Bálím Szultán türbéje

18. ábra. Battál Gázi kolostora Kirsehirben.

1. Battál Gázi türbéje 2. dzsámi 3. iskola 4. konyha 5. Valide szultán türbéje 6. Kirklár mejdáni – közösségi terem 7. kút 8. raktárak 9. Csobán Baba türbéje.

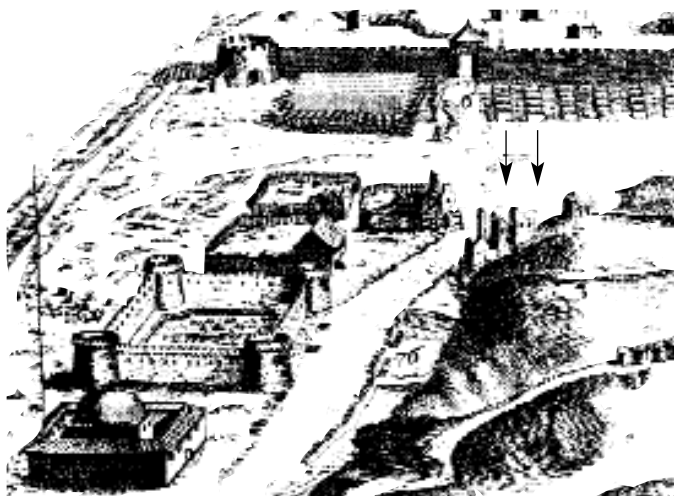
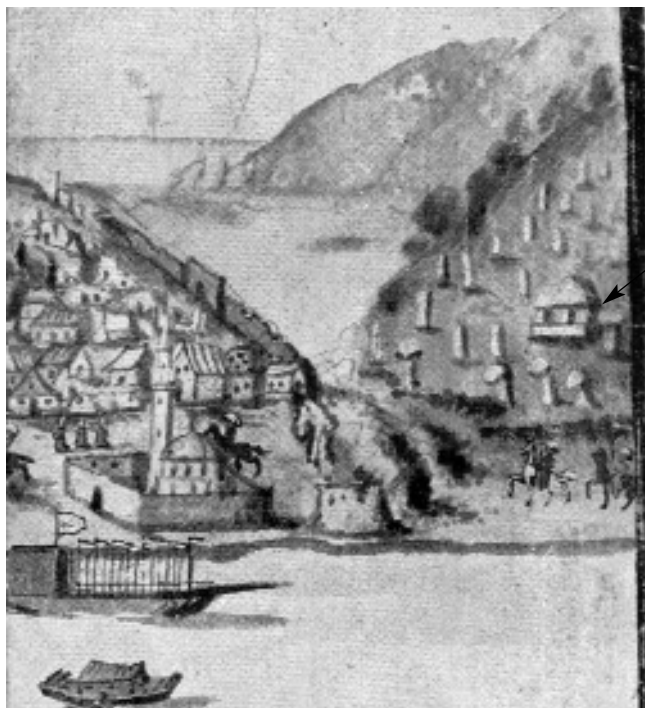
19. ábra. 1687-es olasz metszet az egri bektasi kolostorral (G: Unmonasteria Turchesca. Lásd a kép jobb alsó sarkában.)

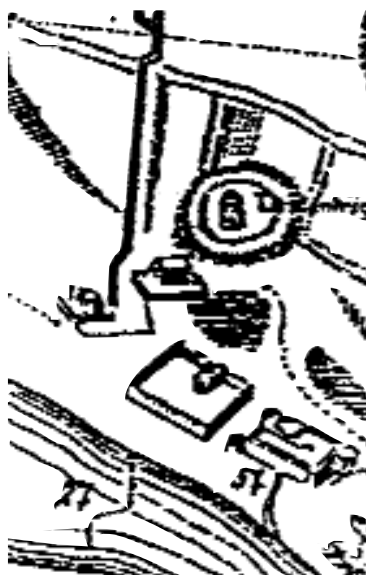
20. ábra. Székesfehérvár Funck metszetén. (1688)
21. ábra. A temető épületgyűjtése. Részlet Funck metszetéről.
22. ábra. A temető és a türbe Székesfehérváron (Siebmacher, 1602)
23. ábra. A temető és a türbe Székesfehérváron (Keller, 1622)

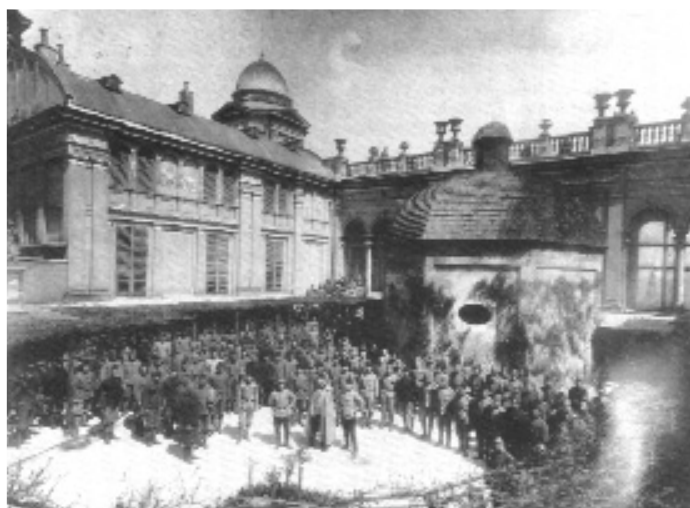
24. ábra. Hizir Baba kolostora északról, 1684. (Hallart után)
 25. ábra. Hizir Baba kolostora nyugatról, 1684. (Hallart után)
 26. ábra. Hizir Baba türbéje Dilich metszetén. (1600)

27. ábra. Gül Baba türbéjének talán legrégebbi ábrázolása. Ismeretlen mester. (1600 körül)
28. ábra. Gül Baba türbéje és kolostora Fontana 1686-os metszetén.

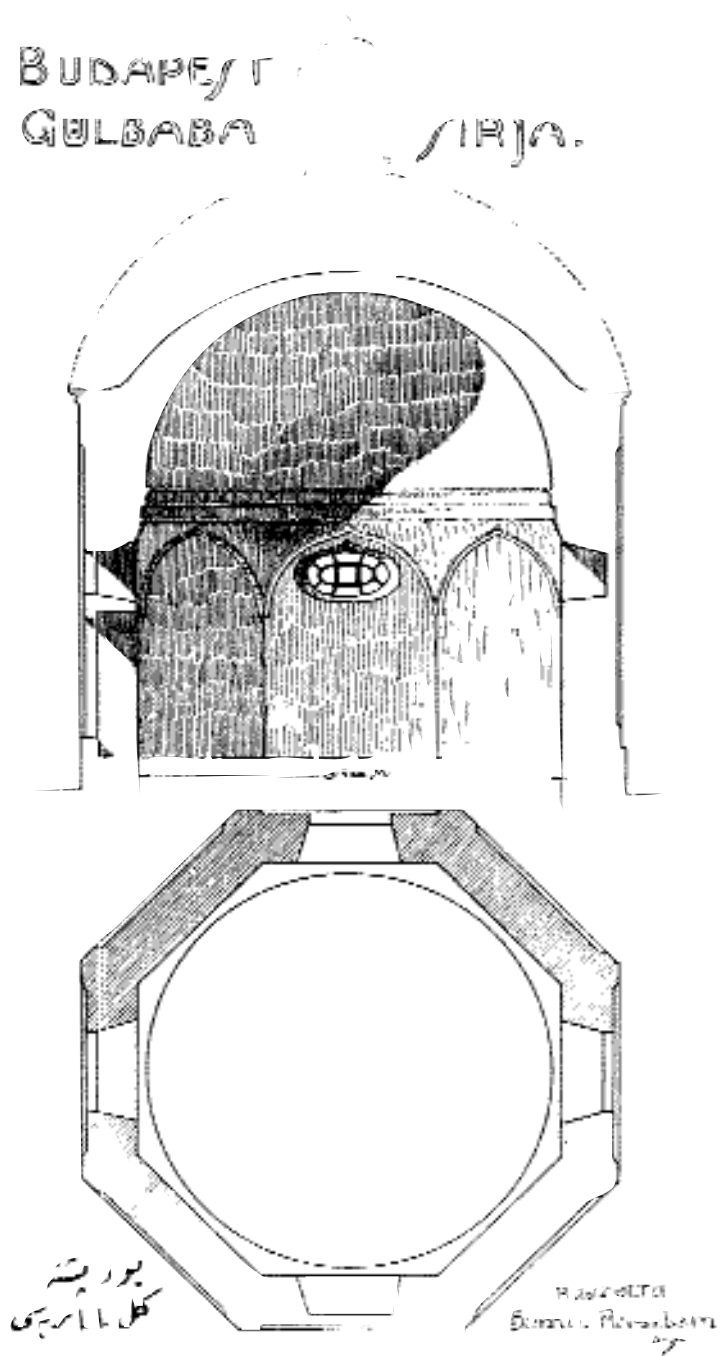

29. ábra. Gül Baba türbéje Juvigny ostromtérképén. (1686)
 30. ábra. A türbe Dilich metszetén. (1606)
 31. ábra. A türbe Nyport metszetén. (1689)
 32. ábra. A türbe egy XVII. század végi török rajzon.
 33. ábra. A türbe Ottendorf rajzán (1663)

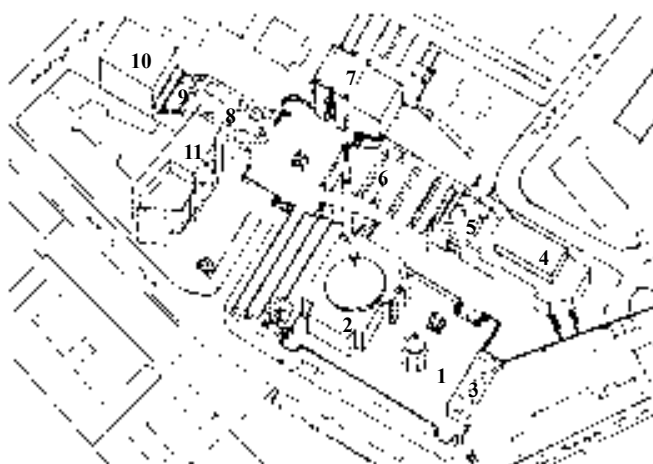
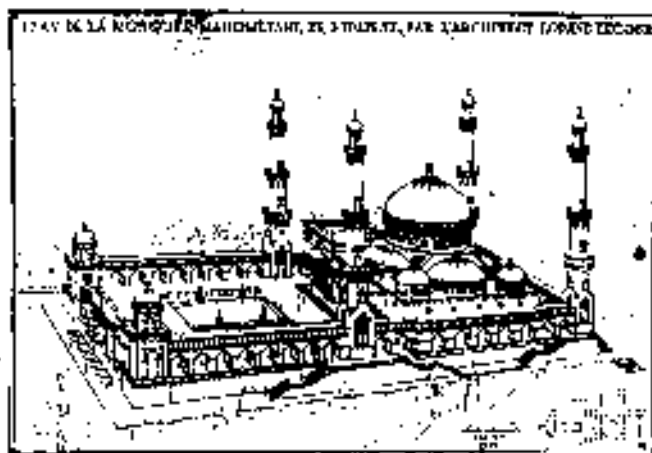

34. ábra. A türbe a XIX. században.

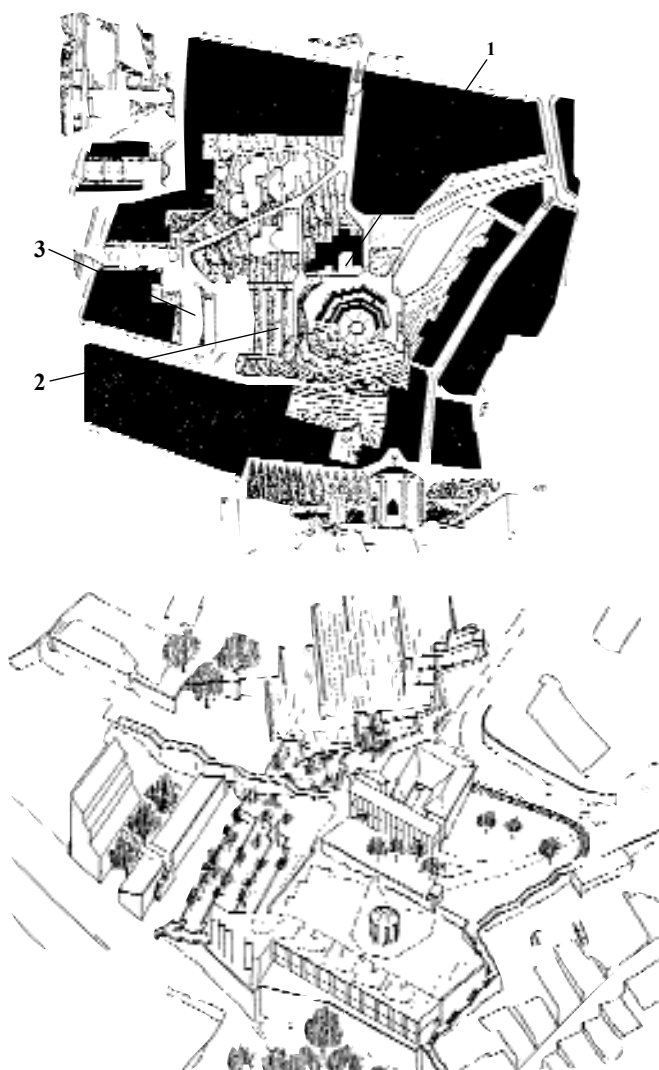
35. ábra. Enver pasa látogatása Gül Baba türbájénél. (1916)

36. ábra. A türbe rajza 1940-ből. (Semih Rüszen)

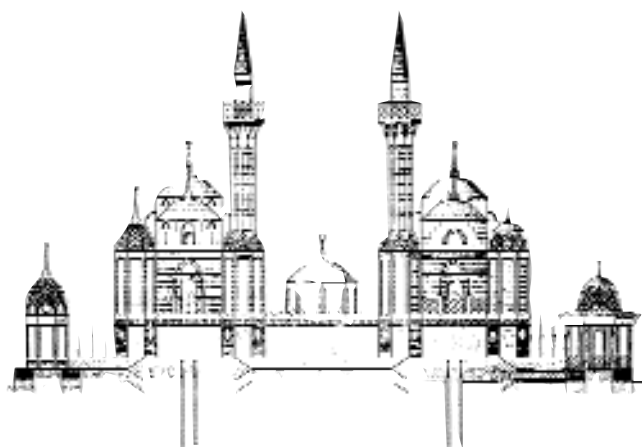
37. ábra. Kismarty-Lechner Jenő egy nagyvonalú mecsetből és zarándokhelyből álló iszlám központ készítésére készített terve, 1934.
38. ábra. Turgut Sesgör (Isztambul) disszertációja mellékleteként az ottomán építészetet jellemző mértéktartó geometrikus formaképzéssel szerkesztett iszlám központ kialakítását javasolta a türbe köré, 1987 január.
1. Gül baba türbéje 2. mecset 3. kávéház 4. könyvtár 5. művészek háza 6. múzeum 7. aula 8. galéria és üzlethelyiség 9. udvar 10. vendégház 11. kereskedelmi központ.

39. ábra. Selahattin Önür (Ankara) a Wagner-villa megmaradt támfalának elbontásával a domboldal helyreállítását javasolja, 1987.

1. Gül Baba mauzóleum, rózsaaárusítás, gondnoklakás a műteremház átalakításával; 2. rózsakert, 3. Ottomán emlékek múzeuma a Mecset utcai tűzfalakat letakaró épületben (kiállítás, konferenciaközpont és irodák).

40. ábra. Az Alison és Peter Smithson (London) és Polónyi Károly (Budapest) által irányított csoport a nagyváros sokféle hangulatával körülölelt tömbnyugalmát a „rus in urbe” (falu a városban) hangulatát szeretné megőrizni.

41. ábra. Dr. Basil Bayati brit/iráni építész „az ottomán és magyar építészeti stílusok kombinálásával” készített terve a türbe köré építendő iszlám központra, 1990.
42. ábra. Pintér Tamás vázlata a türbéről a Wagner-villa romjaival.

43. ábra. A felújított Gül baba türbe. K. Pintér Tamás rajza.
 44. ábra. Ken Martin (Liverpool) a türbét körülvevő csendes lakónegyed hangulatát rögzítette vázlatain, 1987.

Tartalom

Bevezetés	5
A török Buda	5
A muszlim hitélet	10
A bektasi dervisrend története	13
A kezdetek	14
A dervis rend	16
A betiltott rend	18
A bektasik hitvilága	19
Általános misztikus vonások (Az embertől az Istenig)	20
A mester és a tanítvány	21
Az út	22
A betűmisztika	22
Sííta hatások	23
Iszlám előtti hagyományok	24
Ünnepek, szertartások, szokások	26
A bektasik viselete	31
Tánc, zene, vers	35
Bektasi kolostorok Magyarországon	40
Mire jó egy derviskolostor?	40
Török kolostorépítészet	42
A török kolostor-elnevezések	44
Buda: Hizir Baba kolostora	47
Eger	48
Lippa: Jágmur Baba kolostora	49
Pécs: Idrisz Baba	50
Székesfehérvár	51
A Tettyéről	53
Gül Baba neve és személye	55
A legendák Gül Babája	65
Mitrovicai Gül Baba legendák	68
Gül Baba türbéje	71
A türbe a törökkorban	71
A türbe a török uralom után: zarándoklatok	74
A türbe műemlékké nyilvánítása és restaurálása	77
Mozgalom a türbe megmentésére és egy iszlám kulturközpont kialakítására	79
Függelék I–V.	84
Bibliográfia	111
Képek	122